

КЊИ
ЖЕНС
ТВОТ
ЕОРИ
ЈА И
ИСТО
РИЈА
ЖЕНС
КЕ
КЊИ
ЖЕ
ВНО
СТИ
НА
СР
КО
М
ЈЕЗ
И
ДО
19
15
ДИ
НЕ

КЊИ
ЖЕНС
ТВОТ
ЕОРИ
ЈА И
ИСТО
РИЈА
ЖЕНС
КЕ
КЊИ
ЖЕ
ВНО
СТИ
НА
СР
КО
М
ЈЕЗ
И
ДО
19
15
ДИ
НЕ

Читате ли Јелену Димитријевић?

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦЕ
БИЉАНА ДОЉЧИНОВИЋ
ЈЕЛЕНА МИЛИНКОВИЋ

ЧИТАТЕ ЛИ ЈЕЛЕНУ ДИМИТРИЈЕВИЋ?

ЗБОРНИК РАДОВА

ЧИТАТЕ ЛИ ЈЕЛЕНУ ДИМИТРИЈЕВИЋ?

ЗБОРНИК РАДОВА

Уреднице

Проф. др Биљана Дојчиновић

Др Јелена Милинковић

Рецензенткиње

Др Љиљана Бајић, редовна професорка

Др Зорица Бечановић-Николић, ванредна професорка

Др Мирјана Маринковић, ванредна професорка

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
*Књиженство, теорија и историја женске књижевности
на српском језику до 1915. године*

ЧИТАТЕ ЛИ ЈЕЛЕНУ ДИМИТРИЈЕВИЋ?

Зборник радова

Уреднице:

Проф. др Биљана Дојчиновић

Др Јелена Милинковић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

За издавача

Проф. др Љиљана Марковић

Дизајн и прелом

Проф. др Наташа Теофиловић

Лектура и коректура

Пројекат *Књиженство*

Штампа

Тираж

200

ISBN: 978-86-6153-480-5

COBISS.SR-ID 259682060

Београд, 2018.

Тематски зборник *Читате ли Јелену Димитријевић?* сачињен је од радова који су представљени на истоименом скупу о Јелени Димитријевић, одржаном деветог априла 2016. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Зборник је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја број 178029, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

САДРЖАЈ

Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић

Читате ли Јелену Димитријевић? i

Магдалена Кох

Extra muros у канону: Јелена Димитријевић у настави српске
књижевности на универзитетима у Пољској 1

Жарка Свирчев

Нове у педагошком канону: методички предлози..... 23
Ми читамо Јелену Димитријевић 45

Наташа Марковић

Јелена Димитријевић у *Сопственој соби*:
освајање нове генерације читалаца 47

Јасмина Милановић

Јелена Димитријевић и женска друштва 59

Владимир Ћурић

Француска култура Јелене Димитријевић:
„српска душа“ између Истока и Запада 79

Јелена Милинковић

Јелена Димитријевић, *Српски књижевни гласник* и Америка 95

Слободанка Пековић

Сестре Туркиње и сестре Американке 119

Светлана Слапшак

Женска деконструкција оријентализма:
крипто-колонијализам и Јелена Димитријевић 131

Владимир Бошковић

Јелена Димитријевић у контексту:
ране феминисткиње и путописци југоисточне Европе 155

Славица Гароња-Радованац

Туркиње и турске теме у раној приповедној прози Јелене
Димитријевић..... 169

Јована Реба

Спектар родних трансформација у *Писмима из Ниша о харемима*
Јелене Димитријевић 187

Јелена Радовановић

Јелена Димитријевић: прва српска оријенталисткиња?..... 203

Белешке о ауторкама и ауторима 221

Именски регистар 229

Јелена Ј. Димитријевић у свом дому: из Завичајне збирке Библиотеке града Београда

Читате ли Јелену Димитријевић?

Предговор

Тематски зборник пред вама сачињен је од радова који су представљени на Округлом столу о Јелени Димитријевић, одржаном деветог априла 2016. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.¹ Скуп *Читате ли Јелену Димитријевић?* организован је као једна од активности истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, а проистекао је из потребе да се место и важност ове ауторке сагледају из нових теоријских и историјских перспектива. Наиме, први скуп посвећен Јелени Димитријевић у новије време одржан је у Нишу 2004. године, а зборник радова *Јелена Димитријевић, живот и дело*² објављен

¹ Програм скупа и књига апстраката налазе се на линку http://www.knjizenstvo.rs/news_view.php?id=27, (преузето 02. 09. 2017).

² *Јелена Димитријевић – живот и дело: зборник реферата са научног скупа, Ниш, 28. и 29. октобар 2004*, ур. Мирољуб Стојановић, (Ниш: Центра за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 2006).

је 2006. У протеклој деценији интересовање за ову ауторку се интензивирало, о чему говори поновно штампање њених дела као и све већи број истраживача посвећених њиховом проучавању у контексту српске, али и других књижевности. Отуда се на скупу у априлу 2016. разговарало пре свега о неопходности увођења Јелене Димитријевић у наставни канон у средњим школама и на универзитету, о ренесанси њене рецепције, те о њеној улози оријенталисткиње, феминисткиње, добротворке, ауторке путописа, заступнице српске и других култура. Скоро сва излагања са овог скупа преточена су у радове пред вама.

Подсетимо се биографије ове изузетне ауторке: рођена је 1862. у Крушевцу, у породици трговца Николе Миљковића, као десето дете. Породица убрзо прелази у Алексинац, код мајчиног најстаријег сина из првог брака. Јелена Миљковић удаје се 1881. за Јована Димитријевића, артиљеријског потпоручника. Са њим прелази у Ниш, где ће, уз повремене прекиде, остати наредних седамнаест година. Прелазак у Ниш био је преломни тренутак за живот песникиње и списатељке која ће се од тог тренутка потписивати као Јелена Ј. Димитријевић.

У Нишу ће почети да учи и турски језик, поред неколико европских које је већ савладала. Муслиманке из суседства је прихватају, те она упознаје њихов живот онако како жене друге вере нису могле. Најлепше сведочанство о томе јесу *Писма из Ниша о харемима* из 1897, књига у којој се турски изрази и турски језик преплићу са српским као сведочанство посебног осећања разумевања и заједништва.

Када је 1894. године у Нишу објавила прву збирку поезије, *Песме I (Јеленине песме)*, почела су нагађања о ауторки, међу којима су и та да је у питању Туркиња која је одбегла из харема и покрстила се. Једна од песама из ове збирке, „Сунце јарко“, из циклуса „Севдији од Севдије“, стекла је велику популарност у народу као песма за певање. Музички је записана према певању српских рањеника на Битољском фронту. За ову збирку поезије признање је добила, између осталих, од Павла Поповића. Он је објавио у *Српском прегледу* текст „Песме Јелене Јов. Димитријевића“, у коме

каже да овим песмама треба дати нарочити значај због њиховог квалитета.³

У Београд је прешла са мужем 1898. године. У кући у Улици Француској (тада Позоришној) број 29 живела је од 1899. до краја живота. Ту се придружила Колу српских сестара које су основале Делфа Иванић и сликарка Надежда Петровић, и активно је учествовала у оснивању алманаха *Вардар*. У Балканским ратовима 1912. и 1913. била је болничарка. Први светски рат је затиче у Немачкој, па се у земљу враћа преко Швајцарске, Италије и Грчке. Јован Димитријевић гине на фронту 1915. године и Јелена Димитријевић следећих 30 година живи као удовица, са топлотом споменом на свог „незаборављеног друга.“⁴ Једно од најлепших сведочанстава њиховог односа јесте путопис *Писма из Солуна*, сачињен од епистола упућених пријатељици Лујзи Јакшић. Писала их је од 2. августа до 11. септембра 1908, из Солуна, куда је кренула да провери гласине да су се Туркиње „развиле“. У тренутку када са мужем стиже у Солун, револуционарни занос је у пуном јеку, али она открива да се статус жене није много променио. У позадини догађаја које ауторка описује и њених трагања за истином о револуцији види се лик Јована Димитријевића као верног друга и сигурне подршке.

Поменути путопис је извор материјала и мотива за роман *Нове* који је објављен 1912. године у Српској књижевној задрузи. Роман говори о животу турских девојака и жена у Солуну уочи Младотурске револуције и залаже се за дубоке промене њиховог статуса, пре свега за свеобухватно и систематично образовање. Роман је 1928. године преведен на руски под насловом *Нове жене*. Код нас је поново штампан тек 100 година после првог издања.

По завршетку Првог светског рата, тачније, 1919. године, Јелена Димитријевић се отискује преко океана и проводи у Америци годину дана. Сведочанство о том периоду јесте путопис *Нови свет, или у Америци годину дана*, књига која има велику документарну и историјску вредност. У овом делу средишње место

3 Павле Поповић, „Песме Јелене Јов. Димитријевића“, *Српски преглед*, бр. 7 (1895): 219–220.

4 Једна од посвета у путопису *Седам мора и три океана* гласи: „Успомени свог незаборављеног друга“.

заузима еманципација жена и ауторкино интересовање за напредак који су Американке оствариле практично прожима све што у Новом свету види. Она бележи својеврсну историју приватног живота жена у САД у периоду 1919–1920. Занимљиво је то што ауторка види велике сличности између живота Американки и Туркиња које је у младости упознала, али свакако уочава и разлику у њиховој политичкој позицији. Поређење које међу њима прави заправо јој служи да оцрта пут за еманципацију жена у Србији. Овај путопис је такође и важно сведочанство о америчком друштву пре Депресије.⁵

У својој 64. години, Јелена Димитријевић полази на пут око света. Креће из Ђенове 1926. године и путује на Исток, у Египат, Палестину, Сирију, Либан. Обилази Александрију, Каиро, Мемфис, Луксор, Долину Краљева; Свету Земљу, одлази на Христов гроб, у Јерусалим, Дамаск, Бејрут, Хаифу. У Египту се сусреће са чувеном феминисткињом Ходом Шарави (Huda Sha'arawi), председницом Савеза египатских феминиста. О том путу управо говори први део путописа *Седам мора и три океана*. Наредне године путује из Египта у Индију. Ту борави код госпође Тате (Meherbai Tata), индијске феминисткиње. У Индији се на кратко среће и са Тагором (Rabindranath Tagore). Даље путује у Јапан, Кину и на Цејлон, што је предмет другог дела путописа који је до сада остао у рукопису, а на коме ради пројекат *Књиженство*.

Краљ Александар Обреновић је госпођу Јелену Димитријевићку, списатељку, како стоји у званичној објави, одликовао 6. децембра 1896. године Орденом Светог Саве петог реда. Велико јавно признање добила је 1928. године, када је, на иницијативу Удружења југословенско-руских студената, у Београду 30. децембра прослављена тридесетпетогодишњица њеног рада. Свечаност је одржана у „великој универзитетској дворани“, а говориле су професорке Даринка Стојановић и Јелена Лазаревић. Присуствовао је краљев изасланик, министар просвете, Милан Грол. Прочитана је и честитка књижевног историчара Павла Поповића, тада проректора универзитета, који је Јеленину каријеру пратио од самог почетка. У писму се, између осталог, наводи да

⁵ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана* (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934).

је он препоручио Српској књижевној задрузи роман *Нове* за објављивање. Поздравни говор Радунке Анђелковић Чубриловић, прочитан на овој прослави, објављен је под насловом „Јелена Димитријевић као феминисткиња“ у часопису *Женски покрет* 1929. године.⁶ Као што се у овом говору каже, она је пре свега феминисткиња, самосвесна и самостална жена, која је „снажно иступила у примамљивом и лепом облику писама и романа у одбрану жениних грађанских и општечовечанских права.“⁷

Јелена Димитријевић је умрла у Београду, уочи самог краја Другог светског рата. Сахрањена је 24. априла 1945. године на Новом гробљу. Смрт Јелене Димитријевић је означила и тренутак када је њено дело почело да пада у заборав. Наредне четири деценије она је била маргинализована због друштвеног порекла као и због тема којима се бавила – занимале су је жене из средње и више класе, а не раднице или сељанке. Таква редуктивност социјалистичког погледа на књижевни опус Јелене Димитријевић учинила је да се права снага њене политичке свесности, о књижевном таленту да и не говоримо, једноставно превиди.

Интересовање за Јелену Димитријевић обнавља се од друге половине осамдесетих година прошлог века, на таласу феминистичких истраживања књижевности. Ново издање *Писама из Ниша* које је приредила и коментаром обогатила Слободанка Пековић, на подстицај Светлане Слапшак и Љиљане Ђурђић, објављено је 1986.⁸ Следи, током деведесетих, темат у часопису *ProFemina*, са текстом Светлане Слапшак који тумачи ову ауторку у контексту теоријског појма номадизам.⁹ Потом су поново објављена *Писма из Солуна* са детаљним поговором Владимира Бошковића и преводом на грчки, роман *Нове* и новела „Бул Марикина приказња“.¹⁰ Ново издање путописа *Седам мора и три океана*,

⁶ Радунка Анђелковић Чубриловић, „Јелена Димитријевић као феминисткиња“, *Женски покрет* бр. 5 (1929): 2–3.

⁷ Ibid., 2.

⁸ Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима* (Београд: Народна библиотека Србије, 1986).

⁹ Светлана Слапшак, „Хареми, номади: Јелена Димитријевић“, *ProFemina*, бр. 15–16, (1998): 137–149.

¹⁰ Јелена Димитријевић, *Нове*, колекција: Сопствена соба (Београд: Службени гласник, 2012). Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, двојезично издање, превели

првобитно штампаног 1940, појавило се у књижарама 2016. године.¹¹ Савремено издање *Писама из Индије* на српском, енглеском и хинди језику приредила је и објавила Ана Стјеља 2017. године.¹² О делу Јелене Димитријевић говори Магдалена Кох у својој књизи из 2007, преведеној на српски пет година касније.¹³ Стваралаштво ове ауторке предмет је магистарског рада Јоване Ребе Кулаузов¹⁴ и докторског рада Ане Стјеље,¹⁵ као и великог дела доктората Владимира Ђурића који је настао у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство*.¹⁶

Пројекат *Књиженство* започео је са радом 2011. године¹⁷ и састоји се од дигиталне базе података и електронског часописа. У бази података Јелена Димитријевић је ауторка чија је одредница најбогатија биографским и библиографским материјалом, као и великим бројем дигитализованих текстова.¹⁸ Свака одредница обухвата податке о приватном животу и о професионалном делу биографије, као и библиографске податке о стваралаштву, рецепцији за живота и после смрти, те податке о везама са другим ауторкама. Отуда се у бази *Књиженство* налазе библиографија

Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић, (Лозница: Карпос, 2008); Јелена Димитријевић, „Ћул Марикина прикажња“, у *Писма из Ниша о харемима/Ћул Марикина прикажња*, приредила Јелена Јовановић (Ниш: Просвета, 2003), 141–191; Јелена Димитријевић, „Ћул Марикина прикажња“, *Прича, часопис за причу и приче о причама*, г. X, бр. 36 (2016): 140–193.

11 Јелена Ј. Димитријевић, *Седам мора и три океана, путем око света* (Београд: Лагуна, 2016).

12 Јелена Димитријевић, *Писма из Индије*, приредила Ана Стјеља, (превод на енглески Жељко В. Митић, превод на хинди Латика Хавда) (Београд: А. Стјеља, 2017).

13 Магдалена Кох, *...када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века (канон–жанр–род)*, превела Јелена Јовић, (Београд: Службени гласник, 2012).

14 Јована Реба Кулаузов, *Женски Исток и Запад* (Београд: Задужбина Андрејевић, Београд, 2010).

15 Ана Стјеља, *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић*, необјављена докторска теза (Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2012).

16 Владимир Ђурић, *Стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе*, необјављена докторска теза (Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2017).

17 Реч је о пројекту бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

18 В. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic> (преузето 2. 9. 2017).

радова ауторке као и библиографија критичких и других текстова¹⁹ која, осим обухватности, има и ту предност што се стално допуњује новим подацима, за разлику од библиографија у папиру. У случају Јелене Димитријевић то се показује изузетно важним, јер интересовање за њене текстове, али и животну причу, стално расте.²⁰

О томе сведочи и чињеница да је у часопису *Књиженство* у прва четири броја објављен барем по један текст о овој ауторки, укључујући и драму по мотивима романа *Нове*, док у броју седам из 2017. године постоји читав мали темат о Јелени Ј. Димитријевић.²¹ Уз то, и једна монографска публикација настала у оквиру пројекта *Књиженство* заснива се на делу Јелене Димитријевић.²²

Отуд се јасно види да је дошло време да се дело Јелене Димитријевић прочита у новим теоријским и методолошким оквирима. То осећање управо је основна нит овог зборника – јер,

19 Библиографију текстова о Јелени Димитријевић до 2015. одлично покрива и рад Снежане Милосављевић Милић, „Јелена Димитријевић – биобиблиографска одредница“, *Philologia Mediana*, бр. 7 (2015): 485–492. Доступно на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/receptions/jelena-dimitrijevic-biobibliografaska-odrednica> (преузето 2. 9. 2017).

20 В. нпр. роман Иванке Косанић *Моја драга Јелена* (Ниш: Зограф, 2007), као и телевизијску емисију Оливере Панчић „Право сунца“ из циклуса *Оне су померале границе* (РТЦ, 2017). <https://www.youtube.com/watch?v=EE-gL4Hu78w> (преузето 2. 9. 2017).

21 Зорица Бечановић Николић, „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14>; Славица Гароња Радованац, „Роман *Нове* Јелене Димитријевић као парадигма трагичне побуне жене у оријенталном друштву“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=13>; Биљана Дојчиновић, „Рукавице, велови и призори 'силног оружја': Одјеци рата и револуције у прози Вирциније Вулф и Јелене Димитријевић“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=86>; Владимир Ђурић, „Између *l'image* и *le mirage*: статус француске културе у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 2 (2012) <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=51> и „Библијски интертекст у путопису *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 3. (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=85>; Јоана Милер, „Тица у кавезу“, драма написана по роману *Нове* Јелене Димитријевић, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 4 (2014). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=126>. Сви наведени линкови су од 2. 9. 2017. Број 7 налази се на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 6. 2. 2018).

22 Биљана Дојчиновић, „Право сунца“: *другачији модернизми* (Нови Сад: Академска књига, 2016). Књига је добила награду „Анђелка Милић“ 2016. године.

питање из наслова јесте питање о томе како, из ког угла, са којих позиција, читате Јелену Димитријевић? А ако је не читате – зашто?

Зборник *Читате ли Јелену Димитријевић?* отвара текст Магдалене Кох, професорке са Универзитета „Адам Мицкијевич“ у Познању, „*Extra muros* у канону: Јелена Димитријевић у настави српске књижевности на универзитетима у Пољској“. Магдалена Кох је пре петнаест година увела стваралаштво Јелене Димитријевић као обавезно штиво за студенте српске филологије у Пољској (прво на Вроцлавском Универзитету, а од 2011. и на Универзитету „Адам Мицкијевич“ у Познању). У свом тексту показује контекст у који ставља њено стваралаштво током наставе, анализе и интерпретације појава српског модернизма, као и – у квантитативном и квалитативном кључу – колико је студентских радова из ове области рађено под њеним менторством, као и које су уже теме обрађене.

Текст Жарке Свирчев „*Нове* у педагошком канону: методички предлози“ представља методичку припрему за наставну интерпретацију романа Јелене Димитријевић. Рад је замишљен као прилог гинокритичким стратегијама превредновања и реконструкције педагошког канона. Структура рада следи структуру припреме за час, односно наставне обраде романа. Посебно се инсистира на примени корелацијско-интеграцијског и проблемско-стваралачког методичког система. У подтексту рада је уверење да естетски квалитети романа, као и његов друштвено-културолошки аспект који је сродан циљевима иманентним настави српског језика и књижевности, кандидују *Нове* за обраду у трећем разреду средњих школа у оквиру наставне теме *Модерна*.

Овај рад има и посебан видео прилог који су израдили ученици професорке Свирчев у Економско-трговинској школи у Бечеју. Видео *Ми читамо Јелену Димитријевић*,²³ својеврсна анкета у вези са овим романом и његовим порукама, јасно потврђује да ученике ваља укључивати у процес избора књижевних текстова у школским програмима.

Још један рад о рецепцији романа у формату донекле неуобичајеном за академски дискурс јесте текст Наташе Марковић, „Јелена Димитријевић у Сопственој соби: освајање нове генерације читалаца“. Ауторка је уредница едиције *Сопствена соба* издавачке куће Службени гласник и уредница другог издања романа *Нове*, објављеног тачно век после оригиналног издања у Српској књижевној задрузи. Текст је написан у облику писма Јелени Димитријевић, а говори о рецепцији овог романа на почетку 21. века.

Следећи текст у зборнику подсећа нас на активистички ангажман Јелене Димитријевић. Јасмина Милановић у тексту „Јелена Димитријевић и женска друштва“ истиче да је наша ауторка била чланица три женска друштва у којима је активно радила. Редовна чланица Нишке подружине Женског друштва постала је 1881, а од 1898. године укључила се и у рад Литерарног одбора часописа *Домаћица*. Нов податак је и да је од 1903. године била чланица друштва Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“. Њена делатност у оквиру Кола српских сестара, а нарочито њена сарадња у календару *Вардар* произишли су из пријатељства са Делфом Иванић. Овај текст нас подсећа на то да је Јелена Димитријевић била не само књижевница, већ и активисткиња посвећена заштити слабијих и борби за национално ослобођење српског народа на територији Османског царства и Хабзбуршке монархије.

Транснационални идентитет Јелене Димитријевић тема је рада Владимира Ђурића, „Француска култура Јелене Димитријевић: ’српска душа’ између Истока и Запада“. У њему се разматра чињеница да је наша ауторка од малена усвојила веру, обичаје и културу свог народа; а да се формирала као познавалац других језика и култура. Као културни медиј у том развоју, које спаја национално и космополитско, значајно место заузимају француски језик и култура. Управо се кроз франкофилство у овом раду указује на *мулти-* и *транс-* културалност, на широки спектар знања, емоција и духовности које прожимају како сам лик списатељице, тако и њену богату књижевну продукцију.

²³ Видео-рад је доступан на <https://vimeo.com/179881715> (преузето 2. 9. 2017).

У раду „Јелена Димитријевић, Српски књижевни гласник и Америка“ Јелена Милинковић анализира текстове који припадају америчком кругу тема Јелене Димитријевић, и који су објављени у првој и новој серији *Српског књижевног гласника* (1901–1914 и 1920–1941). У фокус истраживања је постављена приповетка „Американка“ и интертекстуална и значењска мрежа која се гради око овог текста. Место америчког корпуса текстова Јелене Димитријевић посматра се у контексту књижевне јавности и у оквиру феминистичке јавности, те се показује у чему је разлика између ова два погледа на исте текстове.

Слободанка Пековић у раду „Сестре Туркиње и сестре Американке“ разрађује поређење које је сама Јелена Димитријевић извела у свом путопису *Нови свет или у Америци годину дана*. Ауторка настоји да покаже да су, према мишљењу Јелене Димитријевић, све жене сестре, па су тако и Американке (еманциповане, са извојеваним правом гласа) и Туркиње (осуђене на кавез и чаршав) подједнако важне због своје борбе за статус „нове“ жене.

Светлана Слапшак у тексту „Женска деконструкција оријентализма: крипто-колонијализам и Јелена Димитријевић“, полази од концепта „крипто-колонијализма“ Мајкла Херцфелда (Michael Herzfeld) и примењује га на дискурзивне стратегије наше ауторке. Реч је о ефекту „излога“ у различито степенованим колонијализованим културама. У случају Јелене Димитријевић тај концепт открива у културном и просторно измењеном контексту Балкана као амбивалентног места производње оријентализма, у ком се ауторка креће из новог центра крипто-колонијализма (у случају нишких харема) и затим се премешта у наредни (у роману *Нове*). Светлана Слапшак истражује како Јелена Димитријевић успоставља своју позицију у два различита крипто-колонијална контекста.

Рад Владимира Бошковића, „Јелена Димитријевић у контексту: ране феминисткиње и путописци југоисточне Европе“, говори о ауторкама које су се крајем 19. и почетком 20. века појавиле у Османском царству, тада увелико у одумирању. Поред Јелене Димитријевић, реч је о Зејнеб Ханум (Zejneb Hanım), Халиди

Едиб (Halide Edib) и Димитри Вака-Браун (Demetra Vaka Brown) које својим путописима доводе у питање доминантне жанровске, родне и националне дискурзивне моделе, па се данас могу сматрати претечама транснационалних и трансрегионалних концепата. Аутор показује како дела ових списатељки представљају другачији поглед на доминантне националне културне географије.

Текст Славице Гароње Радованац, „Туркиње и турске теме у раној приповедној прози Јелене Димитријевић“ посвећен је приповеткама „Фати-султан“, „Сафи-ханум“, „Мејрем-ханум“, које су у оквиру једне књиге објављене 1907. године. Оне до сада нису биле истраживане попут других текстова из „турског периода“ ове ауторке – *Писама из Ниша*, *Писама из Солуна* и романа *Нове*. У фокусу овог рада је приповетка „Фати-султан“, а указано је и на тематско-мотивску сродност са другим двема. Истакнуте су једнако културноисторијске као и књижевне вредности ране прозе Јелене Димитријевић.

Јована Реба у тексту „Спектар родних трансформација у *Писмима из Ниша о харемима* Јелене Димитријевић“ анализира представу харемске културе и однос према женској сексуалности и лезбејској пракси у муслиманском друштву. У муслиманском друштву које је описивала, Јелена Димитријевић је показала да постоји теоријско поштовање религиозних и моралних закона у вези са сексуалношћу, уз њихово потпуно деконструисање у пракси. Постојање лезбејских односа приказано је као последица ригидног друштвеног и религијског система, као отпор и остваривање права на љубав и сексуално задовољство.

Завршни текст, из пера Јелене Радовановић, „Јелена Димитријевић: прва српска оријенталисткиња?“ указује на то да разноврсност тема којима се Јелена Димитријевић бавила стоји у јасном контрасту према – у то доба распрострањеном – схватању оријенталистике као помоћног средства националне историографије или дипломатије. Закључак рада јесте да Јелена Димитријевић није у строгом смислу речи оријенталисткиња, али да је њен интелектуални ангажман, знање о Блиском истоку, као и креативна примена различитих језика и писама, чине пионирком ове филолошке и културолошке дисциплине.

Дванаест радова у овом зборнику осветљавају на нов начин стваралаштво и идентитете Јелене Ј. Димитријевић. У тренутку када више није потребно само изнети на светло дана њено дело, већ пронаћи моделе из којих се оно најбоље може прочитати, добијамо свежа и инвентивна тумачења стваралаштва ове ауторке. Имајући у виду радове у овом зборнику, као и остале радове који су написани и објављени у претходној деценији, те саму дигиталну базу података у којој је Јелена Димитријевић егземпларна ауторка, с пуним правом можемо рећи да је сазрео тренутак за њено укључивање у канон. Увођење Јелене Димитријевић у предавачки програм, уз подршку дигиталне базе *Књиженство*, значило би усмерено истраживање, предавачку делатност повезану са истраживачким радом, а захтевало би и да се ученици и студенти обуче у погледу коришћења и уношења података. Дигитална хуманистика мења поимање историје књижевности и културне историје, а уз то, наравно, и канона и каноничности, хијерархизације и хијерархије саме, јер линеарност замењује мрежном структуром. Дело Јелене Димитријевић би у школски канон унело нови сензибилитет и нове теме, а уз коришћење базе података *Књиженство* као истраживачког, педагошког и предавачког ослоња, српској култури био би враћен важан део њеног великог непрочитаног, запостављеног блага.

ЧИТАТЕ ЛИ ЈЕЛЕНУ ДИМИТРИЈЕВИЋ?

ЗБОРНИК РАДОВА

Extra muros у канону: Јелена Димитријевић у настави српске књижевности на универзитетима у Пољској¹

Механизми доминације над женама у култури, као и у универзитетској настави *intra* и *extra muros*, тешко се напуштају чак и у 21. веку. Сматрам да се, упркос новим читањима и превредновањима, још увек примењују идеолошка мерила када је реч о вредности списатељица попут Јелене Димитријевић, Милице Јанковић, Данице Марковић, Јулке Хлапец-Ђорђевић, Јеле Спиридоновић Савић и других. Циљ је да се докаже да оне нису вредне канонског читања, да нису обликовале високи регистар српске културе, те да зато спадају у мање вредни део књижевности о коме студенти србистике, напуштајући универзитет са дипломом, не треба да знају. У овом тексту желим да покажем како сам пре петнаест година увела као обавезно штиво за студенте српске филологије у Пољској (прво на Вроцлавском Универзитету, а од 2011. и на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању) стваралаштво Јелене Димитријевић као предмет наставе и студентских радова. Показаћу контекст у који стављам њено стваралаштво током наставе, анализе и интерпретације појава српског модернизма. У другом делу ћу показати – у квантитативном и квалитативном кључу – колико је студентских радова (како семестралних, тако и на нивоу ВА и МА радова) рађено под мојим менторством, као и које су уже теме обрађене.

Кључне речи: педагошки књижевни канон, идеолошка мерила, ново читање, „властита полица“, Јелена Димитријевић, Универзитет у Вроцлаву, Универзитет „Адам Мицкјевич“ у Познању

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, бр. 178029, Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

*Култура жена, односно положај жена у култури,
представљају метафору своје културе.*

Светлана Слaпшaк

Надам се да, након обновљених издања дела Јелене Димитријевић,² савремени историчари српске књижевности нимало више не сумњају, или барем мање сумњају, у изузетну важност стваралаштва ове списатељице, те да њено дело разумеју као компоненту која обогаћује канон српског културног наслеђа. Многи од њих, а заправо многе – јер, углавном су у питању истраживачице – још одавно су, уосталом, тога свесне, те у својим студијама увелико указују на сву разнородност феномена ауторке романа *Нове*.³ Питање преиспитивања позиције

2 Од 1986. године до данас појавило се неколико обновљених издања текстова ове списатељице, што их чини доступним и на полицама у књижарама, а не само у уснулим библиотекама и архивима (упор. Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, с поговором Слободанке Пековић, фототипско издање из 1897 (Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1986); *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, приредила Јелена Јовановић (Ниш: Просвета, 2003); *Писма из Солуна*, двојезично издање на српском и грчком, превод Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић, приредили Владимир Бошковић и Дејан Аничкић (Лозница: Карпос, 2008); *Нове*, Библиотека „Сопствена соба“ (Београд: Службени гласник, 2012); *Седам мора и три океана*, предговор Биљана Дојчиновић, библиотека „Савременице“ (Београд: Лагуна, 2016); *Une vision/Привиђење* поема, на француском и српском језику (Београд: А. Стјеља, 2016); *Писма из Индије – Letters from India*, тројезично издање, приредила Ана Стјеља, превод на енглески Жељко В. Митић, превод на хинди језик Латика Хавда, Едиција „Ризница“ (Београд: А. Стјеља, 2017).

3 Упор. Слободанка Пековић, „Поговор“, у Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, фототипско издање, (Београд: Народна библиотека Србије, 1986), I–XIV; Светлана Слaпшaк, „Хареми, номади: Јелена Димитријевић“, *ProFemina*, бр. 15–16, (1998): 137–149; Јелена Јовановић, „Ниш и Нишлијке у прози Јелене Димитријевић“, у Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима* (Ниш: Просвета, 2003), 5–15; М. Кох,

Јелене Димитријевић у општем, школско-академском књижевном канону и даље је, међутим, спорно, а инсистирање на њеном присуству у лектирама не само *intra*, него и *extra muros*, то јест, ако не међу ученицима, онда макар међу домаћим студентима матичне филологије и међународним славистима – неопходно је.

Неприпадање формалном канону није, додуше, у данашња времена илити у доба развијене техносфере можда толико осетно као некад. Захваљујући развоју дигиталне хуманистике појавили су се и појављују се алтернативни канони, попут оног који се креира на пројекту *Књиженство*, пројекту који доприноси превредновању старих навика у мишљењу о књижевности женског ауторства.⁴ Иако је, уз мало добре воље и отворености, тешко тај процес промена не приметити, гледано из конзервативних академских позиција, канон за већину остаје чврсти синоним принудног, симболичног „изгнанства“ из главних токова културе, који самим тим осуђује на нечитање, односно на чињенично непостојање текстова у широком културном простору. То, пак, отвара поље за размишљање о томе како овакву ситуацију поправити, ревидирати, допунити или напосто променити, односно, надоградити. Другим речима, отвара се полигон за дијалог и размену стратегија практичног деловања у тој области. У овом, више есејистичком неголи научном тексту, желела бих да на примеру властитог дидактичког искуства

„Гендер дискурс у акцији. Наратолошке трансгресије код српских списатељица на почетку XX века. Случај Јелена Димитријевић“, у *Развој нове српске књижевности. Српска књижевност и култура у Европи у 19. и 20. веку*, МСЦ, 34/2, (Београд: МСЦ, 2004), 255–268; Јелена Димитријевић, *Живот и дело*, зборник уредио М. Стојановић, (Ниш: Филолошки факултет у Нишу, 2006); Б. Дојчиновић, „Стварност, језик и пол у *Бул-Марикиној приказњи* Јелене Димитријевић“, у *Научни састанак слависта у Вукове дане* (37), МСЦ, Београд, 37/2, (Београд: МСЦ, 2008), 261–266; Зорица Бечановић Николић, „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић“, *Књиженство*, број 1 (2012), <http://knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 09. 07. 2017). Светлана Томић, „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“, у *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*, ур. Јелена Богдановић, Лилијен Ф. Робинсон, Игор Марјановић (Leuven: Leuven University Press, 2014), 115–135. Више радова на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic>; (преузето 09. 07. 2017).

4 О томе је у неколико наврата писала руководитељка пројекта Биљана Дојчиновић. Упор. Б. Дојчиновић, „Дигитална хуманистика и завере (не)читања. Пројекат Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године“, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, број: Teorie i praktyki genderowe w słowiańskich tekstach kultury. Innowacje – Inspiracje – Interpretacje, redaktor tematyczna/уредница темата Magdalena Koch, (11/2016): 321–333.

као екстратуралне, инострране историчарке српске књижевности, ангажоване на два пољска универзитета, покажем како се то може решити, а успут и да одговорим на питање: читате ли Јелену Димитријевић?

Но, пре него што пређем на детаље, почела бих од опажања опште природе, за многе вероватно очигледне, али у задатом контексту свакако вредне краћег осврта. Наиме, књижевност у академској дидактици функционише по принципу уређеног система који су утврђивали ауторитети (професори, стручњаци у министарствима, представници професије, те блиски сарадници политичко-идеолошких институција моћи и конзерватори односа на нивоу знање–власт), а који је самим тим предавачима у великој мери наметнут. Овај систем затим прераста у матрицу коју креирају историчари књижевности у циљу изградње педагошког канона, односно обавезне лектире, не би ли је студенткиње и студенти на путу ка озбиљном, високом образовању добро упознали пре него што са дипломом у рукама напусте зидове факултета.⁵ Ради се, дакле, о начинима преношења, а понајвише институционализовања традиције. Досадашњи канон заснивао се и наставља да опстаје на такозваним „универзалним вредностима“ (естетским, али и идеолошким критеријумима одређеног времена, уплетеним у систем моћи и знања), што ће рећи да је до дан-данас андроцентричан и да су списатељице у њему врло слабо заступљене. Завиримо ли само у Деретићеву *Историју српске књижевности*, и то без обзира на издање – прво из 1983. или допуњено и проширено из 2002. године – открићемо да су неоспорно место досад добиле једино Јефимија, Исидора Секулић и Десанка Максимовић. Канон и настојања „канонадаваца“ својеврсни су академски спектакл у ком главну улогу упорно и превасходно игра мушки его са сопственим критеријумима шта ваља, а шта не. О канону стога непрестано одлучују мушки ауторитети, односно професори (и/или послушне професорке, очигледно подређене мушким ауторитетима и наставним програмима, склоне при том прилагођавању по сваку цену и поприлично опрезне по питању шта канон може и треба

5 О феномену канона подробније сам говорила у књизи: М. Кох, *...када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)*, превела Јелена Јовић, (Београд: Службени гласник, 2012), 83–123).

да подразумева). Осим тога, канон се по својој природи одликује тромошћу: врло ретко и споро се мења. О неким стратегијама заборавља у односу на ауторке писала је пре десет година Светлана Слапшак.⁶ Последњих година доста тога се променило по питању повратка пригушених гласова многих ауторки у јавни простор – све више знамо о делима списатељица о којима се раније ћутало и кад је неприпадање канону аутоматски значило принудно изгнанство из културе. Међутим, већина студената србистике и даље не чита ауторке које несумњиво заслужују да буду присутне у канону јер својим гласовима и те како обогаћују српску културу, услед чега оне као књижевноисторијска појава остају готово непознате у универзитетској дидактици. А разлога да се преговара о њиховој бољој позицији у канону је много. Све чешће се појављују нова издања књига бројних значајних списатељица (ту нарочите заслуге имају едиција библиотеке „Плаве чарапе“ издавачке куће Платијахач и „Сопствена соба“ Службеног гласника, као и Лагунине „Савременице“). Доступност њихових текстова ипак се, треба признати, повећава. Уз то многе истраживачице и истраживачи из академских кругова већ годинама раде на реинтерпретацији женског стваралаштва, макар то било искључиво у индивидуалним истраживачким пројектима⁷ или у оквирима пројеката попут *Књиженства*,⁸ односно захваљујући залагањима Центра за женске

6 Упор. Светлана Слапшак, „Стратегије заборавља и род“, *Данас*, (21. фебруар 2007), http://www.danas.rs/danasrs/kultura/strategije_zaborava_i_rod.11.html (преузето 09. 07.2017).

7 Наведимо барем неке ауторске монографије: Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* (Budapest: Central European University Press, 2000); Magdalena Koch, *Podróże w czasie i przestrzeni. Proza Isidory Sekulić* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000); Biljana Dojčinović Nešić, *GendeRingS. Gendered Reading in Serbian Women's Writing* (Београд: Асоцијација за женску иницијативу, 2006), PDF издање (CD-rom); Magdalena Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007); Светлана Томин, *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007); Слободанка Пековић, *Исидорини ослонци* (Нови Сад: Академска књига, Нови Сад, 2009); Ивана Хаџи Поповић, *Исидора – ерос и тајна* (Београд: Нолит, 2009); Славица Гароња Радованац, *Жена у српској књижевности* (Нови Сад: Дневник, 2010), и многе друге.

8 Појавиле су се две књиге: *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, ур. проф. др Биљана Дојчиновић, проф. др Александра Вранеш, проф. др Зорица Бечановић-Николић, (Београд: Филолошки факултет, 2015) и *Нова реалност из сопствене собе. Књижевно стваралаштво Милице Јанковић*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић, Милена Родић,

студије. С друге стране, све је активнија нова генерација научника и научница, младих доктора наука, докторанткиња и доктораната, који у својим радовима посвећују пажњу попуњавању слепих мрља, поновном тумачењу књижевних опуса многих ауторки или појединих појава с тачке гледишта феминистичке критике и родних студија.⁹ Ситуација коју сам овде описала односи се понајпре на канон *intra muros*, то јест на универзитете у Србији, иако он утиче и на канон иностраних славистика, где се сплетом околности српски литерарни канон дуплицира. То се нарочито односи на давне епохе, будући да на пољу најновије књижевности постоје већа агилност, еластичност и слобода.

Откако сам крајем деведесетих година XX века почела да, за потребе својих научних истраживања, предано анализирам дела српских модерних књижевних,¹⁰ постала сам свесна њиховог утицаја

(Велико Градиште, Београд: Народна библиотека „Вук Караџић“ и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2015).

9 На пример: Јелена Петровић, *Род и женско ауторство у књижевној култури и јавним дискурсима у Југославији између два светска рата* (Љубљана: Institut Studiorum Humanitatis, 2009); Јована Реба Кулаузов, *Женски Исток и Запад*, (Београд: Задужбина Андрејевић, Библиотека Academia, 2010); Јована Реба Кулаузов, *Мистицизам Јеле Спиридоновић Савић*, (Београд: Задужбина Андрејевић, Библиотека Academia, 2011); Станислава Бараћ, *Феминистичка (контра)јавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015); Јелена Милинковић, *Женска књижевност у часопису „Мисао“ (1919–1937)* (Београд, 2015, необјављена докторска теза); Ана Коларић, *Род, модерност и еманципација. Уредничке политике у часописима „Жена“ (1911–1914) и „Freewoman“ (1911–1912)* (Београд: Фабрика књига, 2017); Владемир Бурић, *Стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе* (Београд, 2017, необјављена докторска теза). У Пољској сам менторисала неколико доктората из родних студија – објављена је, између осталог, књига Габријеле Абрасович о антропологији тела у савременом српском и хрватском драмском женском писму: Gabriela Abrasowicz, *Dramat ciała, ciało w dramacie. Twórczość serbskich i chorwackich dramatopisarek w latach 1990–2010* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2016). У изради су и докторати Паулине Куђин (Paulina Kudzin) о детективском хрватском савременом роману женског ауторства и Ане Кохановске Евангелисте Фернандес (Anna Kochanowska Evangelista Fernandes) о улози женског дневника Милице Стојадиновић Српкиње, Анке Обреновић и Драгојле Јарневић у доба националног препорода. Од 1. 11. 2015. до 31. 10. 2018. на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању ради под мојим руководством у оквиру постдокторских студија др Катажина Тачињска (Katarzyna Taczynska) на теми „Сећање на насиље. Културна историја жена у српском и хрватском историјском и књижевном дискурсу у 20. веку (пројекат Народног центра за науку, број 2015/16/S/HS2/00092). На сву срећу, генерација наследница и наследника расте.

10 Најпре је настала књига о Исидори Секулић: М. Koch, *Podróże w czasie i przestrzeni. Proza Isidory Sekulić* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000). Пољско издање књиге је објављено 2007. М. Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura...*

на сопствено схватање књижевних процеса у српској култури. Помало сам се чак била и побунила у односу на обавезан канон и сама исказала иницијативу. Тада, пре неких петнаест година, помислила сам како је крајње време да се ситуација поправи, ствар исправи, а приступ канону као непопустљивом и непропустљивом бастиону наметнуте моћи и знања – напусти. Стога сам у академској 2003/2004. саставила проширени списак лектире за своје студенте, у којем су се, сем дотадашњих обавезних презимена, појавили и нови наслови. Одлучила сам да тамо где ја предајем модернизам и међуратну књижевност (на универзитетима у Вроцлаву до 2011. и у Познању од октобра 2011. године до данас), студенти и студенткиње треба да, у оквиру обавезне лектире, осим Дучића или Ракића, читају и Даницу Марковић, да науче да препознају не само Станислава Винавера, него и Исидору Секулић, удубе се како у дела Милоша Црњанског, тако и Анице Савић Ребац, Растка Петровића и Јулке Хлапец Ђорђевић, анализирају Андрића упоредо са Милицом Јанковић, интерпретирају дела и Борисава Станковића и Јелене Димитријевић. Циљ ми је био да присуство списатељица у списку лектире студентима постане сасвим природно, не само као битан део српске књижевности, него и академског канона. Успут сам настојала да покажем – пре свега себи, а онда и студентима – како много тога зависи од нас и наше активности, одлучности, ангажованости и самосвесног рада, а не искључиво од апстрактног, фетишизованог и наметнутог канона. Сада мирно могу да кажем да смо моји студенти и ја тај циљ достигли: они напуштају универзитет стекавши диплому мастера српске филологије, при том добро упознавши наведене ауторке, међу њима и Јелену Димитријевић. Томе су, међутим, погодивале одређене додатне околности.

Као прво, стекавши вишегодишње дидактичко искуство (од деведесетих сам држала предавања и вежбе из историје српске културе у доба модернизма, између два рата и после 1945, па све до савременог доба), јасно сам увидела да у избору лектире коју обрађујем са студентима важну улогу игра епистемолошка позиција субјекта који одлучује о канону анализираних дела (другим речима,

Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender) (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007).

професора или професорке која изводи наставу) – дакле, исто тако и моја. Осетила сам, наиме, да с временом стичем не само довољну компетентност, већ и покретачку снагу и реални утицај на академску стварност у области којом се бавим. Као друго, на то су битно утицали процеси везани за улазак Пољске у Европску унију у мају 2004. године. Било је неопходно увести болоњски систем наставе (први, трогодишњи степен студија завршава се одбраном дипломског, а други одбраном мастер рада) и интензивирати студентске размене у оквиру *Socrates/Erasmus* програма и одласке на семестралне студије на западним славистикама ради сарадње и размене искустава, а уз то и предочити студентима другачије наставне програме. Сваковрсне промене постале су на пољским универзитетима обавезне и неопходне, чиме је процес образовања успешно децентрализован, а предавачима је дато више слободе у састављању ауторских силабуса. Индивидуализован, ауторски приступ наставним програмима отворио је славистичким и другим институтима поље за атрактивнију понуду и могућност привлачења већег броја страних студената. Као треће, у високом школству у Пољској од суштинског је значаја измештање ефеката рада са предавачевих научних истраживања на академску дидактику.

Сви ови процеси додатно су ме охрабрили и подстакли на ревизију наставног плана. Пишући у то време књигу *...када сазремо као култура...* у кључу *канон-жанр-род* и постајући све свеснија механизма владајућег канона, увела сам у своју дидактичку праксу текстове српских модернисткиња, делећи са студентима своја открића нових дела и заборављених ауторки, међу којима се, сасвим природно, нашла и Јелена Димитријевић. Роман *Нове* укључила сам у канон обавезне лектире још 2003. године (тада је постојало само издање из 1912, тешко доступно, које сам успела да купим у Београду; копију романа оставила сам у библиотеци, студенти су је читали, а затим смо је заједно на часовима обрађивали; сада користимо издање Службеног гласника из 2012). Тако је и данас, и зато се и на Броцлавском, и на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању (где сада предајем), Јелена Димитријевић налази у педагошком канону лектире коју читају студенткиње и студенти србистике.

У том контексту може се поставити питање у ком се проблемском оквиру она појављује. Целокупни књижевни опус ове ауторке излажем махом за време предавања (у различитом контексту – у оквиру женског ауторства у српском модернизму, у оквиру путописне прозе, у оквиру иновативних тема и наратива уведених захваљујући овој ауторки, у оквиру (пост)колонијалне критике) док на вежбама детаљно анализирамо роман *Нове* из различитих перспектива (ту сам отворена за читалачку сензибилност студената, пре свега студенткиња, будући да је филологија код нас – као и на другим универзитетима – веома феминизирана). Од самог почетка сам – још од 2003/2004. – повезала анализу овог романа Јелене Димитријевић и *Нечисте крви* Борисава Станковића. У тим тренуцима обично разматрамо специфичност прозе такозваног регионалног правца (Врање и југоисточна Србија код Станковића и Ниш код Јелене, као и Османско царство уопште – Солун и Стамбол), али нам се још снажније намећу модернистичке слике жена и њихових односа са очевима/мушкарцима у патријархалним културама (Софка у односу са ефенди-Митом или газда-Марком с једне, те Емир-Фатма са својим оцем, са друге стране; уговорени бракови без љубави, итд). Размишљамо, исто тако, о специфичностима модернистичког романа, о механизмима психологизације женских ликова, о интимизацији простора и приказаног света из перспективе јунакиња, те о иновативним начинима вођења наратије (између осталог, кроз инкрустацију романа интимистичким текстовима попут дневника или епистоларним поступцима на различитим језицима, стилизованим говором, полиглотијом јунакиња). Упућујем их при том на перспективу и примену родних студија и феминистичке критике као могућег и занимљивог приступа списатељичиној прози. Последњих година, сада већ на Универзитету „Адам Мицкјевич“, примећујем да студенти све више обраћају пажњу на (пост)колонијални кључ у читању романа *Нове*, док им ја указујем и на европске контексте овог дела: рецимо, на везу са романом *Les Désenchantées (Пазочаране)* Пјера Лотија (Pierre Loti; Пјер Лоти је псеудоним а право име Louis Marie-Julien Viaud), са аутобиографијом Зејнеб Ханум (Zeyneb Hanoum је псеудоним, а право име Hatice Zennur), *A Turkish Woman's European Impressions (Европске импресије једне Туркиње)* из 1913,

или документом Грејс Елисон (Grace Ellison), *An Englishwoman in a Turkish Harem* (Енглескиња у турском харему) из 1915. Већ четрнаест година постављам студентима исто питање: због чега се – по њиховом мишљењу – оба ова романа (и Станковићев и Јелене Димитријевић), написана у слично време, тј. 1910. и 1912, са пажње вредним, тематско-формалним иновативним потенцијалом, нису заједно нашла у канону (па чак ни у Деретићевом „канонотворачком“ уџбенику), већ само *Нечиста крв*? Овакве упоредне анализе нагоне студенте да критички приступе обавезној лектури уопште, и то их често доводи до закључка да је наметнути педагошки канон лишен интересантних и по културу изузетно значајних текстова, те да треба да наставе да самостално трагају за властитим стазама интеркултуралног мишљења, што такође убрајам у важне факторе и циљеве универзитетске наставе. За њих – барем за неке – то прераста у интелектуални изазов и наставља се и после студија, док у пракси креира код студената критички приступ (не само књижевној, него) стварности уопште. Поготово студенткиње постају осетљиве на (не)присутност жена у култури и друштву, па касније – надам се – инсистирају на њиховој видљивости и гласу.

Наши студенти друге и треће године обавезни су да из књижевности приложе семестралне радове на теме који им предлаже предавач, потом по завршетку треће године пишу и бране дипломски (ВА) рад, а након пете године – мастер рад (МА). Моја дидактичка пракса показала је да су (силом прилика, бројније) студенткиње врло радо прихватале наслове српских списатељица на списку обавезне лектуре. Заинтригиране романом *Нове*, многе су пожелеле да прочитају и друге текстове Јелене Димитријевић, јер то одговара њиховом сензибилитету. Захваљујући проширеном канону, наједном више нису осећале синдром „туђинке у библиотеци“, ¹¹ лакше су и више читале и при том низале „властиту полицу“, градећи сопствени читалачки простор и идентитет, освајајући метафоричку „сопствену собу“ (да се осврнемо не само на већ култни есеј Вирџиније Вулф него и на серију коју је у издавачкој кући Службени гласник креирала Наташа Марковић)

11 Inga Iwasiów, „W granicach herstorii. Korekta kanonu jako teoria i jako praktyka czytelnicza“, у *Kulturowa historia literatury*, pod. redakcją Anny Łebkowskiej i Włodzimierza Boleckiego (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2015), 285.

и организујући простор у ком су се тематски осећале „на своме“. ¹² Приметила сам да су многе студенткиње (а и понеки студент) више заинтересоване за *herstory* српске књижевности, односно *њену књижевну историју*, ¹³ за меандре женске визуре и приступа различитим проблемима (историјским, културолошким, језичким, психолошким, свакодневним), те да храбрије проговарају о женској традицији грађења културног наслеђа. Стога и траже да за завршне радове пишу о темама које ће им омогућити да се даље и дубље самостално баве стваралаштвом српских списатељица. Проблеми на које смо наилазили бавећи се опусом Јелене Димитријевић изазвали су велико занимање, што ћу сада илустровати примерима.

На Вроцлавском универзитету у почетку сам, признајем, раздвајала жене као засебан књижевни феномен. Временом сам, међутим, престала да на својим предавањима делим књижевност на мушки и женски гето, извршивши трансфер ауторки у *мејнстрим*. На вежбама, додуше, понекад, иако све ређе, и даље инсистирам на својеврсном принципу ексклузивне „битекстуалности“ (раздвајање на мушки и женски канон, те на одвојено читање и одвојену анализу), која се односи и на стваралаштво Јелене Димитријевић. Показујем, наиме, како се њихови текстови могу разматрати и кроз призму, тзв. књижевности женског ауторства (докле год им се у потпуности не поврати држављанство у академском канону српске књижевности). Али, прозу модернизма ипак треба анализирати и на универзалан начин, инклузивно, без изолационизма, безусловно укључујући и достигнућа списатељица у главне токове, *мејнстримовати* ауторке које то заслужују.

12 Савремена професорка пољске књижевности, а и сама списатељица, Инга Ивасјув са Универзитета у Шчећину (Inga Iwasiów, Uniwersytet Szczeciński) у Пољској, примећује да се жене сада (поготово после читања *Сопствене собе* Вирџиније Вулф (Virginia Woolf) а и *The Literature of Their Own* Илејн Шоуволтер (Elaine Showalter), често питају чија је књижевност? За кога је писана? И слуте постојање неоткривених простора књижевности. Упор. Inga Iwasiów, нав. дело, 287–289. Слично се дешава и са мојим студенткињама.

13 О потреби гинокритичке историје књижевности у Србији је још 1993. године писала Биљана Дојчиновић (Б. Дојчиновић, *Гинокритика*, нав. издање, као и Б. Дојчиновић, „Женско писмо, проблем рода и гинокритика“ (I), у *Теоријско-историјски преглед компаратистичке терминологије код Срба*, огледна свеска број 1, (Београд: Књижевно друштво „Свети Сава“, 2006), 149–165.

Јелена Димитријевић на Вроцлавском Универзитету (2005–2010)

На Универзитету у Вроцлаву под мојим – условно речено – окриљем настала су три мастер рада посвећена Јелени Димитријевић. Први, Ане Кохановске (Anna Kochanowska), деведесет страна дуг, написан на српском језику и насловљен *Ослобођење или потчињеност? Шта се крије у новим типовима јунакиња у романима српске модерне (Упоредна анализа дела Нечиста крв Борисава Станковића и Нове Јелене Димитријевић)*, одбрањен је 2005. године. Стицајем околности, он није настао под мојим директним менторством [ту је улогу имала проф. Милица Јакубец-Семков (Milica Jakóbiec-Semkowowa)], али интересовање за ову тему ауторка рада јесте изнела са мојих часова из историје књижевности у периоду 2003–2005. Безмало двогодишњи процес писања тог текста протицао је ипак у интензивним консултацијама са мном. Ана Кохановска је у њему извршила компаративну анализу нових женских јунакиња, проблема односа патријархата и еманципације жена. У поређењима је показала да је, захваљујући израженијој одлучности, роман *Нове* увео у српску књижевност слику „нове жене“, отеловљене у лику тетке Ариф. Списатељица у њему пажњу скреће на формирање еманципацијских матрица – нових начина одгајања, образовања, љубави, подизања породице, материнства и културе, као и на различите перспективе посматрања теме, док истовремено те еманципацијске процесе лишава лажне апологетике. С друге стране, Кохановска је Станковићеве женске ликове приказала више у духу оснаживања патријархата и модернистичке мизогиније у стилу Фројда (Freud) и Вајнингера (Weininger). Ауторка је оцртала родну онтологију типичну за почетак XX века и указала на изазове епохе пред којима су се налазиле жене на Балкану: осцилације између традиције и модерности, потчињавања и ослобађања, прихватања патријархалне друштвене улоге и бунта против ње, као и на кризе, те напослетку сударања модернистичке матрице *femme fatale* и *femme liberée*.

Годину дана касније 2006, сада већ под мојим званичним научним менторством, настао је мастер рад Катажине Ковал (Katarzyna Kowal), *Функција писма и дневника у роману Нове Јелене*

Димитријевић (85 страница, на пољском), а 2007. и дипломски рад Мирославе Жележњак (Mirosława Żeleźniak), *Епистоларне стратегије у стваралаштву Јелене Димитријевић: Писма из Ниша о харемима и Писма из Солуна* (135 страница, на пољском). Обе студије анализирају поменута дела Јелене Димитријевић са генолошке стране, усредсређујући се на улогу интимистичких жанрова попут писма и дневника у њеном стваралаштву, за којима је ауторка радо посезала не би ли на светлост дана извукла из структуре дела и истакла женску перспективу непосредно кроз нарацију у првом лицу, која допушта жени да добије глас. Парафразирајући чувену картезијанску формулу, Мира Жележњак исписује свој магистарски рад о Јелени Димитријевић под паролом *scribo ergo sum*, при том зрело користећи оруђе феминистичке критике и родних студија.

Сви мастер радови настали на Вроцлавском универзитету почињу реченицама као што је „стваралаштво Јелене Димитријевић није до данас у потпуности истражено“.¹⁴ Тако је било пре више од десет година. Мислим да сада, када је током протекле декаде настала већ релативно богата литература – објављене су многе књиге и научни чланци кључни за интерпретацију дела Јелене Димитријевић, ти радови морају имати другачији увод и посезати дубље приликом анализе. Сматрам то огромним успехом истраживачица и истраживача који се последњих година баве књижевном заоставштином ове списатељице. Студенткиње вроцлавске србистике, с друге стране, будући врло добро мериторно припремљене и оспособљене за самостално размишљање, нису приликом писања радова криле задовољство приликом читања и проучавања занимљивих текстова српске ауторке, која је у том процесу учествовала у формирању њихове књижевноисторијске свести и родне осетљивости. И биле су врло задовољне и захвалне за проширење досадашње лектире делима српских модернисткиња, међу њима и Јелене Димитријевић.

14 Mirosława Żeleźniak, *Strategie epistolarne w twórczości Jeleny Dimitrijević* („Pisma iz Niša o haremima“ i „Pisma iz Soluna“), магистарска теза написана под менторством dr Magdaleny Koch (Wrocław 2007), 127; теза заведена на Универзитету у Вроцлаву (Uniwersytet Wrocławski) под бројем 16 948/2007.

Јелена Димитријевић на Универзитету „Адам Мицкијевич“ у Познању (2011–2015)

Када сам у октобру 2011. године почела да предајем на познањској славистици, охрабрена вроцлавским резултатима, пренела сам своју праксу која се тицала канона и на тај терен, па сам је чак и продубила. Захваљујући томе, на часовима историје књижевности настала су два одлична семинарска рада. У зимском семестру 2012. године Јоана Милер (Joanna Mueller) написала је рад *Оријент и Окцидент у роману Нове Јелене Димитријевић*, а 2014. Марта Каспшак (Marta Kasprzak) обрадила је тему *Слике Истока и Запада* у Писмима из Солуна *Јелене Димитријевић*. Колико је снажно стваралаштво Јелене Димитријевић утицало на њихова интересовања и лични развој, сведочи чињеница да су обе студенткиње на даљим етапама образовања одлучиле да продубе самостална истраживања стваралаштва књижевнице која их је необично фасцинирала. Јоана Милер била је у том погледу најактивнија и најкреативнија. Већ у фебруару 2013. дошла је са властитим драмским текстом (на српском!) под насловом *Тица у кавезу*, а насталом на мотивима романа *Нове Јелене Димитријевић*.¹⁵ Штавише, на основу те драме Милер је режирала позоришну представу, такође на српском, која је изведена у мају исте године, у оквиру конференције за студенте и докторанте под насловом *Славени, ми волимо... позориште (Ślawianie, my wolimy... teatr)*. Брзо је и лако наговорила три колегинице са друге године славистике – Мају Маћковјак (Maја Maćkowiak), Марту Напиералу (Marta Napierała) и Аниту Клепацку (Anita Klepacka) да науче улоге и глуме у том књижевно-позоришном пројекту. Ентузијазам ових младих србисткиња био је поткрепљен сјајном припремљеношћу, иако су тек две године учили српски.¹⁷

¹⁵ Текст је објављен у часопису *Књиженство* 2014. године, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=126>, (преузето 2. 9. 2017).

¹⁶ Први део наслова је интертекстуална алузија-цитат из драме *Dziady cz. III (Задушнице)* Адама Мицкијевича, једног од главних и најизразитијих представника пољског романтизма. По њему је 1955. године добио име Универзитет у Познању.

¹⁷ Запис ове представе може се погледати путем линка (<http://youtu.be/dkeJiiYyemA>), (преузето 2. 9. 2017).

Исте ове студенткиње наставиле су своје интересовање за Јелену Димитријевић и у наредним радовима (на нивоу ВА). У јуну 2013. године Јоана Милер завршила је први степен студија радом под насловом *„Српска Сапфо“ – хомоеротизам у песништву Јелене Димитријевић* (58 страница, на пољском језику), где је такође проширила своје читање Јелене Димитријевић, овога пута њеном поезијом, односно збирком *Јеленине песме I* из 1894. године, до сада, нажалост, још увек слабо обрађеном. Наоружавши се родном теоријом, гинокритиком, а пре свега геј и лезбејским студијама, те квир и феминистичким постулатима, открила је неке од првих текстова у српској књижевности који тематизују скривене мотиве лезбејске љубави. Ту проблематику решила је подробније да обради у свом мастер раду *Лезбејски мотиви у српској прози XX и XXI века*, који је одбранила у септембру 2015. године. У том случају, Јеленино стваралаштво (осим поезије, ту је пре свега роман *Нове* са лезбејским мотивима харемског живота) било је тек полазиште на путу ка широј обради лезбејских наратива присутних у српској књижевности – у епистоларном роману *Страст* Давида С. Пијаде из 1921. године, у роману постмодернистичке структуре *Малвина* Мирка Ковача из 1971. и у антологији кратких прича савремених постјугословенских ауторки, објављеној 2012. под насловом *Пристојан живот. Лезбејске кратке приче са простора ЕХ YU* у редакцији Драгославе Барзут. Тај активистички начин проблематизовања лезбејства Драгослава Барзут је именовала „књижевизмом“ а Јоана Милер је увела тај термин и обрадила га у свом раду. Читање различитих дела Јелене Димитријевић навело је познањску србисткињу на сопствену, нову и нестандартну потрагу за досад сакривеним темама, као и на проналажење других, мање познатих текстова.

Марта Каспшак, такође са Познањског универзитета и подједнако инспирисана читањем и других дела ове српске списатељице, одбранила је у септембру 2015. дипломски рад *Оријент и Окцидент у прози Јелене Димитријевић*. Писма из Солуна (1908) и Нове (1912). *Текстови и контексти* (90 страница). Осим детаљне анализе оба текста у феминистичком кључу, ова студенткиња је понудила и компаративни приступ

теми, упоредивши слике Оријента и Окцидента код Јелене Димитријевић са романом *Les Désenchantées* из 1906. француског официра морнарице и писца Пјера Лотија, затим са писмима Туркиње Зејнеб Ханум и Енглескиње Грејс Елисон у њиховим већ споменутим књигама. О тим контекстима предавала сам студентима у току наставе, а Каспшак је хтела да се и сама удуби у њихов оријенталистички и окциденталистички дискурс. То ју је нагнало да прочита не само текстове Јелене Димитријевић, него и да прикаже њихове занимљиве европске контексте.

Закључак

Сумирајући овај квалитативни и квантитативни преглед интензивног читања Јелене Димитријевић *extra muros*, односно изван Србије, желим да нагласим да је у протеклој декади, у периоду од 2005. до 2015. године, на два универзитета у Пољској, о Јелени Димитријевић настало укупно десет студентских радова различитог ранга: четири на нивоу МА (три на Универзитету у Вроцлаву и један на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању), два на нивоу ВА (на Универзитету у Познању), затим два семинарска рада (која су касније инспирисала радове ВА и МА), те једна драма по мотивима прозе Јелене Димитријевић и једна позоришна представа. Све ауторке су студенткиње србистике, док се ниједан студент у индивидуалном раду није досад прихватио озбиљније анализе стваралаштва Јелене Димитријевић.¹⁸ Верујем да је то последица горенаведених разлога – феминизације филологије уопште, где девојке бројем доминирају и заинтересованије су за културу жена и потрагу за „сопственом полицом“ у историји књижевности. Захваљујући канону проширеном делима женског ауторства, студенткиње откривају за себе нове, слабо познате и препознате регионе српске књижевности, увиђају њен значај и потенцијал, критички и скептично прилазе постојећим историјама књижевности међу зидовима академије, а освајање „женског континента“ често за

18 Мада, морам признати да су неки од њих писали под мојим руководством радове о женској савременој поезији (на пример Рафал Кошјол (Rafał Kosioł) *Да ли антологија песништва има пол? Антологије савремене женске поезије*, мастер рад одбрањен 2012. на Вроцлавском универзитету) или о феномену популарне књижевности, нпр. о Мир Јам (Милици Јаковљевић) у том контексту.

њих прераста у спознајни изазов и интерпретативну страст. Важан елемент постају у том контексту женски субјекти и односи: не само на линији ауторка-читатељка, већ и у мрежи која се даље развија и допуњује: студенткиња-интерпретаторка/истраживачица. Укључивање само једног текста Јелене Димитријевић – романа *Нове* као обавезне лектире у педагошки канон (али и других књига ове ауторке као додатне, факултативне литературе по изразитој жељи студенткиња) показало је колико је велико интересовање студенткиња за њен опус и колико је продуктивно њихово самостално читање не само дела ове, него и других српских списатељица.¹⁹ То ме је успут уверило како је корекција канона (била) неопходна и несумњиво инспиративна за проширивање хоризонта мишљења. Увек, наравно, постоји опасност да ћемо у тој потрази за матрилинеарном везом са списатељицама из прошлости и у стварању *herstory* постићи оно што Инга Ивасјув (Inga Iwasíów) назива „ефектом празне ризнице“,²⁰ а што прети неизбежном конфронтацијом са популарном књижевношћу – делима нижих достигнућа, естетски слабије рафинираним и мање амбициозним. У таквим случајевим треба имати осећаја, сачувати меру и дистанцу, а канон ипак третирати као аутокорекцију. С друге стране, међутим, да би се утврдило је ли „ризница“ пуна или празна, треба у њу најпре завирити, то јест ишчитати текстове. Дидактички напори показали су да је вредело покушати, пошто случај ауторке романа *Нове* и путописа *Нови Свет или у Америци годину дана* и *Седам мора и три океана. Путем око света* јасно показује да је, када је о овој књижевници реч, ризница пуна и да се – развијајући метафору – још много вредне културне руде може из ње извући. Штавише, види се и да читање заборављених текстова успева да освежи размишљање о канону и успут оспособи студенте за критички и самосталан приступ старим парадигмама. Продубљивањем односа између Јелене Димитријевић и мојих студенткиња, обистинила се и тврдња да је „најлакше допрети до жена кроз друге жене [ауторке]“.²¹

19 Једнако популарне код мојих студенткиња су и књиге Јулке Хлапец Ђорђевић (о њој су код мене настала два мастер рада и један дипломски), Милице Јанковић, али и савремених драмских и прозних списатељица.

20 Inga Iwasíów, нав. дело, 285.

21 <http://metropolitanka.ikm.gda.pl/czytelnia/artykuly/jak-pisac-teksty-herstoryczne/> (преузето 9. 07. 2017).

На самом крају, време је и место за одговор на постављено питање: читате ли Јелену Димитријевић? Он је, наравно, очигледан и изразито позитиван: на појединим *extra muros* универзитетима студенти, а изнад свега студенткиње србистике читају дела ове ауторке са великим задовољством, и то на изузетно креативан и иновативан начин.

ЛИТЕРАТУРА

Abrasowicz, Gabriela. *Dramat ciała, ciało w dramacie. Twórczość serbskich i chorwackich dramatopisarek w latach 1990–2010*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2016.

Бараћ, Станислава. *Феминистичка (контра)јавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Бечановић Николић, Зорица. „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове Јелене Димитријевић*“, *Књиженство*, бр. 1 (2012), <http://knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 9. 07. 2017).

Гароња Радованац, Славица. *Жена у српској књижевности*. Нови Сад: Дневник, 2010.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*, с поговором Слободанке Пековић, фототипско издање. Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечије новине, 1986.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, приредила Јелена Јовановић. Ниш: Просвета, 2003.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*, двојезично издање на српском и грчком, превод Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић, приредили Владимир Бошковић и Дејан Аниччић. Лозница: Каирос, 2008.

Димитријевић, Јелена. *Нове*, библиотека „Сопствена соба“. Београд: Службени гласник, 2012.

Dimitrijević, Jelena. *Sedam mora i tri okeana*, predgovor Biljana Dojčinović. Beograd: Laguna, 2016.

Димитријевић, Јелена. *Une vision/Привиђење*, поема, на француском и српском језику. Београд: Ана Стјеља, 2016.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Индије – Letters from India*, тројезично издање, приредила Ана Стјеља, превод на енглески Жељко В. Митић, превод на хинди језик Латика Хавда, едиција „Ризница“. Београд: Ана Стјеља, 2017.

Дојчиновић, Биљана. „Стварност, језик и пол у *Бул-Марикиној приказњи* Јелене Димитријевић“. У *Научни састанак слависта у Вукове дане* (37/2), 261–266. (Београд: Међународни славистички центар, 2008.)

Дојчиновић Нешић, Биљана. *Гинокритика. Род и проучавање књижевности коју су писале жене*. Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 1993.

Dojčinović Nešić, Biljana. *GendeRingS. Gendered Reading in Serbian Women's Writing*. Београд: Асоцијација за женску иницијативу, 2006. (PDF издање: CD-ROM)

Дојчиновић, Биљана. „Женско писмо, проблем рода и гинокритика“ (I). У *Теоријско-историјски преглед компаратистичке терминологије код Срба*, огледна свеска број 1. Београд: Књижевно друштво „Свети Сава“, 2006, 149–165.

Дојчиновић, Биљана. „Дигитална хуманистика и завере (не)читања. Пројекат Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, број: „Teorie i praktyki genderowe w słowiańskich tekstach kultruy. Innowacje – Inspiracje – Interpretacje“, redaktor tematyczna/уредница темата Magdalena Koch. (11/2016): 321–333.

Ђурић, Владимир. *Стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе*. Београд: Филолошки факултет, 2017. (необјављена докторска дисертација).

Żeleźniak, Mira. *Strategie epistolarne w twórczości Jeleny Dimitrijević („Pisma iz Niša o haremina“ i „Pisma iz Soluna“)*. Wrocław: Uniwersytet u Wrocławu, 2007. (magistarska teza).

Iwasiów, Inga. „W granicach herstorii. Korekta kanonu jako teoria i jako praktyka czytelnicza“, У *Kulturowa historia literatury*, pod. redakcją Anny Łebkowskiej i Włodzimierza Boleckiego. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2015.

Јовановић, Јелена. „Ниш и Нишлијке у прози Јелене Димитријевић“. У Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, 5–15. Ниш: Просвета, 2003.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima „Žena“ (1911–1914) i „Freewoman“ (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Koch, Magdalena. *Podróże w czasie i przestrzeni. Proza Isidory Sekulić*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

Кох, Магдалена. „Гендер дискурс у акцији. Наратолошке трансгресије код српских списатељица на почетку XX века. Случај Јелена Димитријевић“. У *Развој нове српске књижевности. Српска књижевност и култура у Европи у 19. и 20. веку*, МСЦ, 34/2, 255–268. Београд: Међународни славистички центар, 2004.

Koch, Magdalena. *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

Кох, Магдалена. *...када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)*, превела Јелена Јовић. Београд: Службени гласник, 2012.

Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године. Ур. проф. др Биљана Дојчиновић, проф. др Александра Вранеш, проф. др Зорица Бечановић-Николић. Београд: Филолошки факултет, 2015.

Милер, Јоана. „Тица у кавезу. Драма написана по роману Јелене Димитријевић *Нове*“, *Књиженство*, 2014. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=126> (преузето 02. 07. 2017).

Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису „Мисао“ (1919–1937)*. Београд: Филолошки факултет, 2016. (необјављена докторска теза).

Нова реалност из сопствене собе. Књижевно стваралаштво Милице Јанковић. Ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Миљинковић, Миљена Родић, Велико Градиште, Београд: Народна библиотека „Вук Караџић“, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2015.

Пековић, Слободанка. „Поговор“. У Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, фототипско издање, I–XIV. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.

Пековић, Слободанка. *Исидорини ослонци*. Нови Сад: Академска књига, 2009.

Petrović, Jelena. *Rod i žensko autorstvo u književnoj kulturi i javnim diskursima u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Ljubljana: Institut Studiorum Humanitatis, 2009. (neobjavljena doktorska teza).

Реба Кулаузов, Јована. *Женски Исток и Запад*. Београд: Задужбина Андрејевић, Библиотека Academia, 2010.

Реба Кулаузов, Јована. *Мистицизам Јеле Спиридоновић Савић*, Београд: Задужбина Андрејевић, Библиотека Academia, 2011.

Slapšak, Svetlana. „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“. *ProFemina*, бр. 15–16, (1998): 137–149

Slapšak, Svetlana. „Strategije zaborava i rod“. *Danas* (21. фебруар 2007) http://www.danas.rs/danasrs/kultura/strategije_zaborava_i_rod.11.html (преузето 9. 07. 2017).

Стојановић, Мирољуб, ур. *Јелена Димитријевић – живот и дело*. Ниш: Филолошки факултет у Нишу, 2006.

Томин, Светлана. *Књигољубиве жене српског средњег века*. Нови Сад: Академска књига, 2007.

Томić, Svetlana. „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“. У *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*. Ур. Јелена Богдановић, Лилијен Ф. Робинсон, Игор Марјановић, 115–135. Leuven: Leuven University Press, 2014.

Хаџи Поповић, Ивана. *Исидора – ерос и тајна*. Београд: Нолит, 2009.

Hawkesworth, Celia. *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Budapest: Central European University Press, 2000.

Magdalena Koch

Adam Mickiewicz University
Poznan, Poland

In the Literary Canon Extra Muros. Jelena Dimitrijević in the Teaching Process at Universities in Poland

Mechanisms of male domination operating in a university teaching canon *intra* and *extra muros* remain constant even in the 21st century. The absence or presence of female writers, especially from past epochs, in the Serbian academic teaching canon depends on the authoritative voice of, above all, male professors and it is very often bound by ideological criteria and power-knowledge relations. The text presents ways of overcoming this rule on the example of Jelena Dimitrijević's work and reception. Her novel *Nove* was introduced into the syllabus of the history of Serbian literature at two universities in Poland – University of Wrocław (2005–2010) and Adam Mickiewicz University in Poznań (2011–2015). Using her own experience as a promoter and supervisor of students' term papers and theses, the author of the paper describes quantitative and qualitative results of introducing the literary works of Jelena Dimitrijević into the pedagogical canon in Poland. As a result, at both universities, ten MA and two BA theses, as well as two term papers have been written and defended so far, while one drama based on the novel *Nove* and one theatre performance have come into being.

Keywords: pedagogical literary canon, ideological criteria, new reading, a shelf of one's own, Jelena Dimitrijević, University of Wrocław, Adam Mickiewicz University in Poznań

Жарка Свирчев

Економско-трговинска школа Бечеј

УДК

371.3::821.163.41(497.11)

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

DOI

<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch3>

Нове у педагошком канону: методички предлози¹

У раду се излаже методичка припрема за наставну интерпретацију романа *Нове* Јелене Димитријевић. Рад је замишљен као прилог гинокритичким стратегијама превредновања и ре-конструкције педагошког канона. Структура рада следи структуру припреме за час, односно наставне обраде романа. Посебно се инсистира на примени корелацијско-интеграцијског и проблемско-стваралачког методичког система. У подтексту рада је уверење да естетски квалитети романа, као и његов друштвено-културолошки аспект, који је сродан циљевима иманентним настави Српског језика и књижевности, кандидују *Нове* за обраду у трећем разреду средњих школа у оквиру наставне теме *Модерна*.

Кључне речи: *Нове*, педагошки канон, методичка припрема, наставна интерпретација.

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (бр. пројекта 178024), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Циљеви часа

Наставном интерпретацијом романа *Нове* планира се остваривање бројних циљева. Упознавање ученика са стваралачком личношћу и поетиком Јелене Димитријевић базични су образовни циљеви. Ученици ће стећи знање о ауторкином интелектуалном профилу, превасходно космополитизму и њеном дијалогу са страним културама. На примеру романа *Нове* ученици ће се упознати са феминистичком платформом Јелене Димитријевић и стваралачким поступцима путем којих ју је транспоновала у своје дело. Свестрано ће се истражити концепција ликова, симболичност појединих елемената приказане предметности, друштвено-историјски контекст који детерминише радњу, наглашавање унутрашњег искуства ликова, вишеслојност сукоба, те културолошки укрштаји којима обилује роман. Ауторкине наративне стратегије и стилогени поступци разматраће се у контексту поетике модернизма. Стицање знања о фигури списатељице и интелектуалке у српском друштву и култури на почетку 20. века драгоцен је прилог ученичком познавању културне историје.

Интерпретација романа Јелене Димитријевић подстицаће све елементе стваралачког мишљења ученика. Увежбавање ученика у самосталној интерпретацији текста утемељеној у књижевној теорији и историји, као и обучавање ученика у примени методолошког плурализма, циљеви су сваког наставног дијалога са текстом. Роман је посебно захваљан за неговање критичког мишљења ученика и културе дијалога јер отвара теме које су и данас „осетљиве“ и провокативне, те садржи низ проблемских места која се могу актуелизовати из различитих перспектива. Подстицање креативног приступа књижевном тексту оствариће се кроз активности којима ће се заокружити наставни рад на тексту.

Читањем и интерпретацијом романа развија се и негује интересовање ученика за модерну српску (женску) књижевност. Сензибилисање ученика за уочавање и ваљани приступ у промишљању проблема рода унутар књижевне и културне историје нарочито је имплицирано методичким активностима. Развијање свести о важности поштовања и разумевања Другог на чему се заснива хуманистички однос према човеку, репресивни учинци патријархалне културе (оновремене и савремене), свестрано промишљање концепата хибридности идентитета, његове (геополитичке, културолошке, идеолошке) граничност, те дијалог култура вредносна је вертикала око које се сабирају интерпретативна исходишта.

Припрема ученика за читање и тумачење романа *Нове*

Методичке кораке у припреми ученика за рецепцију романа *Нове* ваља пажљиво осмислити и посветити им пажњу и време јер је реч о роману који ће се сместити у сложену културолошку, друштвену и политичко-идеолошку мрежу. Такође, естетске посебности романеског остварења Јелене Димитријевић морају очувати своју особеност током наставне интерпретације. Стога ће се историјски контекст и друштвени чиниоци транспоновани у романескни свет, које је неопходно уважити приликом анализе дела, ученицима осветлити у припремној фази, у оквиру мотивационих активности.

Мотивацију ученика за читање романа ћемо започети биографским приступом. Ученицима се даје задатак да истраже биографију Јелене Димитријевић која је доступна у бази података *Књиженство* и да прочитају текст Анђе Бунушевац „Г-ђа Јелена Димитријевић, позната књижевница и прва наша жена која је ишла на пут око света“ објављеном у часопису *Жена и свет* 1928. године. Ученици се кратко обавештавају да је реч о ауторки романа *Нове* који ће се ускоро обрађивати на часовима. На једном од часова који претходе наставној интерпретацији романа *Нове*, а наставници ће га планирати сходно времену потребном за читање романа, посветиће се пажња мотивацији ученика за рецепцију романа. Разговор започињемо стваралачким портретом Јелене Димитријевић:

– *Имали сте задатак да проучите биографију Јелене Димитријевић. – Шта вам је привукло пажњу? Да ли вас је нешто изненадило, зачудило, заинтриговало?*
– *Да ли бисте рекли да је реч о типичној биографији жене са почетка 20. века? Образложите свој одговор.*
– *Претпоставите шта је подстицало ауторку да путује? Шта је откривала на својим путовањима, шта јој је искуство путовања омогућавало?* – *Да ли бисте ви волели да путујете рутом Јелене Димитријевић? Која земља на њеној мапи путовања вас је посебно привукла?*
– *Присетите се интервјуа који је дала за часопис Жена и свет. Шта посебно издваја на својим путовањима? Шта није пропустила да учини на различитим континентима и културама?* – *На који начин су повезана њена путовања и њено дело?*

Ученици ће се сложити да није реч о типичној или конвенционалној биографији жене у српској култури са почетка прошлог века. Њихову пажњу је привукла књигољубивост и љубопитљивост Јелене Димитријевић, њена полиглотија и, надасве, њена љубав према путовањима. Наставници могу да очекују да ће ученици наводити места у којима је ауторка боравила, а која и данас представљају изазов за путнике, а њихову пажњу ће привући податак да је прва Српкиња која је путовала око света. Констатоваће да је реч о необичној појави с обзиром на то да су у прошлости углавном мушкарци путовали, а жене остајале код куће у породичном кругу. Радозналост, жеља да се упозна друга култура, откривање новог, потреба за стицањем знања, пустиловни дух само су неки од могућих

одговора које ће ученици дати на питање о ауторкиној мотивацији за путовања. Добијене одговоре наставници могу да повежу са искуством и жељама самих ученика и тиме их подстакну да се асоцијативно-искуствено повежу са делом Јелене Димитријевић. Ученици ће се присетити да је у интервјуу издвајала еманципаторске и феминистичке покрете и сусрете са умним женама и боркињама за женска права [Хода Шарави (Huda Sha'arawi), Мехербаи Тата (Meherbai Tata) итд.]. Ауторкина библиографија ће сугерисати да је писала путописе. Ученици се могу обавестити да је објављено друго издање *Седам мора и три океана. Путем око света*.²

Након уводног разговора, наставници истичу да је значајан стваралачки круг Јелене Димитријевић плод искуства упознавања муслиманских жена, њихове културе и интима, и да су поједина њена дела подстицај добила у нашој непосредној близини – *Писма из Ниша о харемима* (1897), *Писма из Солуна* (1908, 1918), роман *Нове* (1912). Ауторка је боравила са њима, упознала се са њиховим начином живота и обичајима, женско искуство и женску позицију сматрала је релевантном књижевном грађом и темом. Хронотоп романа *Нове* један је од најбогатијих градова Османског царства, космополитски Солун у врло турско време, уочи Младотурске револуције. У зависности од компетенција ученика, наставници ће друштвено-политичке околности на прелому два века у Солуну и држави скицирати или монолошким или дијалогским путем. Младотурски покрет је обухватао младе људе различитих идеолошких профила, од националиста до либерала, који су били незадовољни режимом султана Абдулаха Хамида (İkinci Abdülhamit) и који су желели да уреде земљу по обрасцу западноевропских држава. Важно је ученицима истаћи да је реч о реформаторском, еманципаторском и модернизацијском покрету.

² Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана. Путем око света*, (Београд: Лагуна, 2016).

Разгледница „Ослобођена Турска“

Године 1908. избила је Младотурска револуција. Наставници могу ученицима показати разгледницу на којој је приказано „ослобођење Турске“, која илуструје разноликост културолошких укрштаја (архитектура, хералдика, костим, језик) важних и за интерпретацију романа *Нове*.³ Такође, наставници могу рећи да је ауторка могла да купи једну овакву разгледницу и да јој је иконографија била позната. Јелена Димитријевић је у београдској *Политици* читала извештаје Бранислава Нушића – сазнала је да су Туркиње „ослобођене“, да су се „развиле“ и да је кретање у харемима либерализовано. Похитала је у Солун да се и сама увери, сумњичава према вестима о интензивној еманципацији Туркиња. У Солуну је боравила од 2. августа до 11. септембра 1908. године. О свом искуству и доживљајима је писала пријатељици Лујзи Јакшић. *Писма из Солуна* су објављена у *Српском књижевном гласнику* 1908. и 1909. године, а 1918. године као посебна књига.

Четврто писмо из Солуна послужиће као интерпретативни предлогак роману *Нове*. Оно је изабрано јер садржи поетичке топосе које ће ауторка развити у роману *Нове*: опозиција *старе/нове*, идејна раслојеност Туркиња и различити погледи на еманципацију жена, женски простори као привилегована епистемолошка позиција, метафора кавеза и апсане, комуникација са француском

³ Разгледница [аутор Сотириос Христидис (Sotirios Christidis)] која се појавила 1908. године, непосредно након што су Младотурци задобили моћ у Истанбулу. На слици су представљени прваци Младотурске револуције Ахмед Нијази (Ahmed Niyazi Bey), Исмаил Енвер-паша (Ismail Enver Pasha) и Ахмед Риза (Ahmet Rıza Bey); слоган *Liberté, égalité, fraternité* исписан је на турском и грчком језику, а *Живео Устав* на турском, грчком и француском језику. Слика је доступна на en.wikipedia.org/wiki/Young_Turks#/media/File:Greek_lithograph_celebrating_the_Ottoman_Constitution.png.

културом, тековине европеизације итд.⁴ Читању *Четвртог писма* претходи његова локализација. Након интерпретативног читања *Четвртог писма*, сетом питања усмерава се ученичка истраживачка пажња:

– Објасните због чега је за Јелену Димитријевић био важан сусрет са Ђулистан-Исмет-ханум. Које информације је желела да провери у разговору са њом? – Да ли је турска активисткиња испунила очекивања наше ауторке? – Да ли вас је нешто изненадило у њеном виђењу положаја Туркиња? Какав је њен однос према „развијању“? – На који начин она доживљава Устав? Шта је за њу слобода? Запазите на који начин је концепт слободе објаснила својој ћерки. – Ко ослобађа жену? – Запазите шта је слобода за групу жена која је пресрела Димитријевић при повратку од Ђулистан-Исмет? Шта је испровоцирало ове младе жене? – Размислите на који начин метафора „крваве заставе“ сведочи о њиховом односу према еманципацији турске жене.

У разговору са Ђулистан-Исмет ауторка сазнаје да је вест о еманципацији Туркиња нетачна. Јелена Димитријевић је желела да види како се понашају птице пуштене на слободу, „излетеле из кафеза – умеју ли да лете“. Ђулистан јој је пружила информације о свом деловању у револуционарном Комитету јединства и напретка, о начину на коју васпитава своје ћерке. Посебно је инсистирала на лошем утицају француских гувернанти које распламсавају фантазме о слободи. С обзиром на то да је угледна Туркиња образлагала предност вела са моралног, економског и практичног аспекта, Димитријевић се додатно распитивала за „развијање“ турских жена. Увиђамо да међу образованим Туркињама колају различите идеје о развијању и да је однос према Западу амбивалентан. Слободу, изненађујуће, поздравља као супруга и мајка мушке деце, држећи при томе да је женској деци добро у харемима. Ђулистан одлучно одсечно заступа став да је Уставу циљ да се дух ослободи, а не да се лице развије. Дух турских жена је био у ланцима.

⁴ Припремање ученика за рецепцију романа *Нове* може да се оствари и хоризонталним путем, самосталним истраживачким радом ученика. Наставници ученике могу да поделе у тимове – тим биографа, тим историчара, тим етнографа – који би усмено реферисали на часу, уводећи на тај начин остале ученике у одељењу у контекстуални свет романа *Нове*.

Јелена Димитријевић се сетила да је у једном излогу видела лутку (Турска) у ланцима коју друга лутка (официр) откива (сцена као на разгледници „Ослобађање Турске“), те се може закључити да је револуција по мери мушкараца, а жене су пасивне, тек објекти, о чему сведочи начин на који је мајка објаснила слободу ћерки.

При повратку Јелену Димитријевић су пресреле две жене револтиране Ђулистан-ханумином неискреношћу. Ове жене су децидно тврдиле да су их егоизам и посесивност мужева заробили, а не вера. Оне највише осуђују Ђулистан јер као политичарка може, а неће да допринесе бољем положају својих и других турских ћерки. Не постоји, дакле, консензус по питању смера и опсега ослобођења жена и ову чињеницу треба имати на уму приликом разматрања еманципаторских процеса у контексту младотурског покрета. То су мајке које не заступају интересе жена (ћерки), него себичних мушкараца (својих мужева). Завршни исказ, „револуција младотурака је с белим заставама; револуција младотуркиња биће с крвавим“, ⁵ потврђује одлучност, борбеност, истрајност једног круга жена, али и очај, пониженост и обесправљеност жена.

Наставници издвајају поетичке топове које дели *Четврто писмо* са романом *Нове* и најављују његову обраду. Ученици се обавештавају да су *нове* биле Туркиње образоване по западноевропским обрасцима, припаднице богатог слоја турског друштва крајем 19. и почетком 20. столећа, те да су заступале еманципаторски и реформаторски став по питању друштвеног положаја жена. Такође, наставници могу да информишу ученике да су нове блиске модернистичкој идеологији *нове жене*, жени која жели да је слободна у изражавању сопствене личности, духовно и материјално независна и која, такође, крајем 19. и почетком 20. века добија своје литерарне репрезентације у српској и светској књижевности.

Након разговора, наставници уручују ученицима читалачке, односно истраживачке задатке у писаној форми:

⁵ Јелена Димитријевић, „Писма из Солуна. Четврто писмо“, *Српски књижевни гласник*, књ. 22, бр. 2 (1909): 96.

Истраживачки задаци

– Прати развој сукоба између *стarih* и *нових* у роману. Објасни природу сукоба – да ли је реч о социјалном, класном, идејном (итд.) сукобу? – Издвој ликове који представљају поједине групе. Начини њихове групне портрете. – Објасни како се сукоб рађа и развија у Фатми. На који начин се два различита света сусрећу у њој? – За чиме чезне Фатма, шта је усређује, о чему сања? Шта узрокује њено незадовољства?

– Пажљиво читај Фатмино прво писмо госпођици Ани Жабуле. Размисли шта доводи до Фатмине побуне. Објасни о каквој побуни је реч. – Тумачи сцену сукоба са оцем. Одакле Фатма црпи снагу да се супротстави оцу и богу? Како се осећала у тренутку сукоба са оцем? Размисли зашто су разлике између њих двоје непремостиве. – На који начин Фатма доживљава сусрет са Западом? – Анализирај шта доводи Фатму до разочарања и пораза. Шта јој је, према твом мишљењу, недостајало да буде задовољна и испуњена? Аргументуј своје закључке наводима из текста.

– Прати активности Ариффе-тејзе. У чему се огледа посебност ове јунакиње? – Издвој њене ставове о еманципацији жена. Покушај да од делова њених монолога, писама и стихова саставиш „феминистички манифест“. – Настој да оживиш у машти једну седељку странкиња, *нових* и приповедачице. Како су обучене, шта раде, где се налазе? – На који начин странкиње виде Туркиње? Због чега им долазе у посету? – Издвој најсугестивније метафоре којима се описује заточеност Туркиња и њихова жеља за слободом. Тумачи вишеслојност тих метафора.

– Издвој кључне топониме и тумачи њихов симболички потенцијал. – Објасни о чему се, са једне стране, огледа удобност и индивидуалност девојачке собе, зашто се осећа као привилегован простор, и због чега је, са друге стране, реч о простору који се доживљава као затвор. Издвој појединости у опису ентеријера које поткрепљују твоје закључке. – Да ли *нове* доживљавају Солун као свој дом? – Наведи које асоцијације море побуђује у јунакињама? На који начин нараторка актуелизује романтичарски троп мора у роману? – Тумачи због чега Париз има повлашћено место у структурном смислу? Шта представља Париз за јунакиње?

– Објасни функцију језичког плурализма у романескној структури. На који начин је он укључен у поступке карактеризације јунака? Размисли о његовим културолошким импликацијама. – Одреди приповедну перспективу.

Објасни како се она субјективизује? Издвој изразито модернистички поступак приповедања. – Размисли о функцији писама у романескној структури. У шта она читаоца уводе? – Протумачи жанровске особености Фатминог дневничког казивања и повежи их са насловом *Песме суза*.

– Формулиши проблемска места која су ти привукла пажњу и подстакла на свестраније промишљање. Припреми се да дискутујеш на часу о тим проблемима. Да ли си се и у другим књижевним делима сусретао/ла са истим или сродним проблемима и питањима? Размисли у чему се огледа актуелност романа *Нове* Јелене Димитријевић.

Наставна интерпретација

Разговор о роману *Нове* наставници отварају провером рецепције, односно подстицањем ученика да изложе своје читалачке доживљаје. Наставници посебно инсистирају на аргументованом образлагању утисака или вредносних судова о роману. Уједно, добијају информације драгоцене за вођење интерпретације. Након што ученици изложе своје утиске, наставници најпре усмеравају ученичку пажњу ка репрезентацији харемског живота у уметности Запада. Истичући да је та традиција дуга и богата у ликовним уметностима, позивају ученике да пажљиво погледају слике уметника из различитих епоха и стилских оријентација [Јозеф Химел (Josef im Himmel) *Доколица у харему*, Пјер Огист Реноар (Pierre-Auguste Renoir) *Одалиска*, Емил Бернар (Émile Henri Bernard) *Харем*, Жан Огист Енгр (Jean Auguste Dominique Ingres) *Велика одалиска*], које истиче/пројектује на видно место у учионици, и запазе њихове заједничке особености.⁶

⁶ Богата колекција слика, насловљена Харем у оријенталистичком сликарству, доступна је на www.commonswikimedia.org/wiki/Category:Harems_in_orientalist_paintings.

Ученици ће лако уочити да су простор у који су жене смештене и њихова тела потпуно еротизована. Репрезентација жена имплицира лепоту, луксуз, доколицу, пасивност, посвећеност и преданост чулном ужитку. Ученици ће, такође, увидети да су ова платна пројекција мушких фантазија и жеља, а не плод реалног сусрета и искуства са женама, јер мушкарци и нису имали приступ харемима. Стога је простор харема за њих тајанствено, идеализовано, изазовно и примамљиво место, подложно стереотипизацији.

Наставници потом показују ученицима слику Анријет Браун (Henriette Browne) *Посета. Унутрашњост харема*, подстичући их да је упореде са делима сликара. Такође, ученицима се сугерише да запазе чијем делу је ближа репрезентација жена и харема у роману *Нове* и да покушају да објасне.

Одсуство чулности, еротских мотива, раскоши и пасивности су примарни елементи које ће ученици издвојити на слици *Посета. Унутрашњост харема*. Такође, нагласиће да жене на слици разговарају или су замишљене/размишљају. Оне су у покрету, динамичне су, нису пасивне. Ученицима се може сугерисати суптилна композициона алузија на перипатетичку

филозофску школу. Дакле, сликарки је стало да прикаже жену у харему као мислеће биће, а не као објекат мушкарчеве пожуде или обезличено, изразито естетизовано тело које ишчекује мушкарца. Репрезентација харемског живота у роману *Нове* сродна је слици А. Браун. Један од разлога ове сродности свакако треба тражити у чињеници да је реч о делима жена. Наставници подстичу ученике да размотре на који све начин род аутора или ауторке утиче на његово или њено стваралаштво (ово може бити и тема посебне дискусије).

Након уводног разговора, наставници усмеравају ученичку пажњу ка роману *Нове*:

– На који начин су нове повлашћене у структури романа? – Које јунакиње су нове? Представите ове девојке. Шта нам њихове девојачке собе откривају? – Зашто су књиге важан поступак карактеризације јунакиња? – Протумачите смисао оксиморона „златан кавез“ којим се описује њихов положај. Опишите њихову свакодневицу? О чему сањају? Шта их покреће?

Важност нових у романескној структури наговестила је сама ауторка, истакавши појам *нове* у наслов – оне су главне јунакиње, културно-историјски тренутак је сагледан из њихове перспективе, њихове животне приче су мотивациони чиниоци и покретачи фабуле. Емир-Фатма и Мерсија су Туркиње из богатих солунских породица. Одрасле су уз гувернанте Францускиње и Енглескиње, стекавши образовање у духу Запада (страни језици, књижевност, историја, филозофија, музичка култура) камо су прогресивни слојеви турског друштва окренули своје лице.

Ентеријер њихових девојачких соба илуструје културолошку различитост којој су изложене. Елементи западне цивилизације и источне цивилизације здружени су у удобности и комодитету њихових соба. Соба је простор девојачке интиме, подршке, поверавања, простор (привидне) слободе, сањарења, неспутане размене мисли и осећања. Истовремено, решетке на прозорима сигнализирају ограниченост и забране. Оне живе у Солуну, али никада нису слободно корачале његовим улицама и истраживале га. Оксиморон *златан кавез* сугерише амбивалентност њиховог положаја.

Европа је за њих идеал, место на којем се живи и воли слободно. Њихови разговори су премрежени референцама из лектире. Књиге су знак њиховог образовања, али нам пружају увид и у њихову интиму. Књижевност им пружа моделе за идентификацију, она им посредује (конструисану) стварност. Сан о браку из љубави прожима њихова девојачка осећања и хтења.

Иако су јој доступни луксуз и веће могућности него просечној Туркињи, Емир-Фатма није задовољна. Она је освестила свој положај, бивајући свесна режима забрана којем је подвргнута турска жена. Јер, она није усвајала само језик стране културе, већ и културне моделе и вредносни систем посредован књижевним текстовима, у којима је положај жене другачији од положаја жене у њеној матичној култури. Фатма јасно артикулише свест о сопственој спутаности и неискуству, свест дубоко прожету чежњом.

– Да ли нове налазе узор само у француској (страној) култури или и у својој непосредној околини? На који начин су жене идејно раслојене у круговима у којима се креће нараторка? У чему се огледају генерацијске разлике међу њима? – По чему се издваја Ариф-тејзе? Објасните зашто је она важна за Емир-Фатме и Мерсију. Тумачите њене погледе на еманципацију жене. – Свестрано образложите метафоре „чаробни сан Истока“ и „право сунца“. Шта је супротстављено „чаробном сну Истока“ – стварност или неки други сан?

Фатмин најужи породични круг изразито је раслојен. Лик Фатмине нене посебно је пластично предочен. Реч је о писменој жени, жени која говори арапски и персијски, жени приврженој *Курану*. Она је подршка и на емотивном и на интелектуалном плану својим унукама, иако је свесна опасности које доноси европско образовање у харемском контексту. Фатмина мајка Сафета је жена потпуно у складу са нормама традиционалног турског друштва. Чини се да је она једино срећна. Она повлађује мужу, засипајући га гестовима привржености и поштовања, а нарочито га подржава у свим одлукама које се тичу њихове кћери. Пасивна и покорна Сафета, потпуно уроњена у патријархални светоназор, парадигма је *старих*.

Најпровокативнија је Ариф-тејзе, феминистичка боркиња, гласноговорница *нових*.⁷ Ариф је образована путница, начитана и просвећена, одлучна и истрајна, правдољубива, пуна ентузијазма и енергије. Она је ослонац и подршка младим женама, посредујући им искуство и знање. Она је и својеврсна резонерка, њени ставови и погледи стожер су еманципаторског пројекта младотурске провенијенције.

На питање једне странкиње да ли Туркиње траже право гласа, Ариф одговара да траже „право сунца“. Реч је о вишеслојној метафори: оне су покривене и затворене, физички спутане и омеђене, те стога желе слободу кретања која, уједно, укључује право на сопствени избор који подразумева слободна егзистенција. Међутим, Ариф је потпуно свесна да се највећи број жена оглушава о надлазеће промене, односно да нису свесне сопственог положаја. Она је оштра критичарка патријархалног концепта друштва, но, ипак, има одређену дозу резерве и скепсе јер ваљано уочава да Туркиње још увек нису начиниле најважнији корак – немају самосвест.

Туркиње су још увек уљуљкане у илузију непроменљиве стварности, оне ходају традицијом освештаним стазама вођене фатализмом ксмета. Иако у *Ћубрету спавају*, оне *царски сан сањају*. У својој егзистенцијалној сведености, за разлику од *нових*, нису свесне мноштва могућности. Међутим, оне, опет за разлику од *нових*, ништа не ризикују. Јер у тренутку када се одвија радња романа одлука да се раскине са традицијом води у непознато и неизвесно. То се и догодило главној јунакињи. *Чаробном сну Истока* није супротстављена реалност. Младе жене је не познају, нису је искусиле, она им је посредована фрагментарно, путем књига. *Чаробном сну Истока* је супротстављен „чаробан сан Запада“, ништа мање погубан за жене неприпремљене за стварност.

7 Ситуацију одласка у књижевно друштво Ариф-тејзе и третман ауторке, односно женског стваралачког идентитета у роману *Нове* (песма Жена) поредила сам са својим ученицима са одломком из дневника Милице Стојадиновић Српкиње (запис 24. маја). Одломак из дневника *У Фрушкој гори 1854*. обрађујем у другом разреду у оквиру наставне теме *Романтизам*. Ученици су било врло заинтересовани да прошире знање о (српској) женској књижевној култури.

– Запазите у ком тренутку се рађа побуна у Емир-Фатми? Шта ју је ободрило? Зашто се исповеда госпођици? – Протумачите у којим сегментима ауторка посече за интимистичким жанровима. Објасните смисао овог поступка. – У чему се огледа модернистички аспект романа? – Анализирајте Фатмин сукоб са оцем. Одакле црпи снагу и смелост за кршење правила? – Објасните параболу о сутаниној канарини. На који начин је Фатмина будућност њоме антиципирана? Пронађите у тексту још један симболички „знамен“ Фатмине судбине. – На који начин сте разумели лудост Фатминог смеха и очево повлачење пред њеним иступом?

Након сусрета са непознатим младићем током боравка код Мерсије, Емир-Фатма интензивније почиње да осећа своју изолованост и жеља за животом ван утврђених оквира се повећава. Доживљај сопствене куће нарочито је бременим симболичким набојем. „Отворени прозори“ су јој омогућили искуство другачијег кова од њене устаљене свакодневице – сусрет са младићем приликом којег је прекршила обичајно правило обарања погледа. О томе пише госпођици 2. јуна 1905. године, откривајући своју интиму и фантазије еротске природе. Ана Жабуле је особа са којом Емир-Фатма има слободу да дели искуство несхватљиво девојкама њеног културног круга. Оно што је неизрециво, чак незамисливо у патријархалној култури, поверава се блиској, женској особи путем писма. Ауторка посече за интимистичким жанровима како би субјективизовала приповедну перспективу, те непосредовано предочила унутрашње доживљаје и трептаје јунакиња. Писма су, такође, засигурно била конститутивни елемент у женској комуникативној мрежи с обзиром на то да је могућност усмене комуникације била ограничена и кодификована. Међутим, интимистички жанрови у роману (писма, усмене исповести) јесу места прекида комуникације, она су простор усамљености и изолованости. Писма и дневничка проза су и поетичка ознака модернизма романа *Нове*. Иако је роман урођен у историографску грађу, те се ослања на документарне елементе који детерминишу фабулу (датирање писама, на пример) и етнографски веродостојан миље као структурно релевантне компоненте (рецимо, харемска правила, церемонија и обред свадбе и развода), он је превасходно

прича о располућеним индивидуама које се сламају под притиском вишеструких конфликта (друштвених, породичних, личних). Историјско и колективно, телеолошки заокружено уступа место личном, емотивном, унутарњем и фрагментарном искуству појединца.

Фатма је свесна да је слобода ризик за њу, непознато и опасно, да нема ни знања ни искуства. О томе сведочи парабола о канарини коју бележи у писму, а која антиципира њену судбину. Као што птица одбегла из кавеза није успела да се снађе на слободи, па је молила да је врате у кавез, тако ни Емир, не познајући правила стварног живота, није умела да се носи са слободом. Са ученицима се може отворити разговор на тему да ли је слобода бремене, односно да ли је човек способан да понесе терет слободе.⁸

Жеља за слободом, независношћу и сопственим изборима дали су јој снагу да се супротстави оцу. Сукоб са оцем представља кулминацију Фатминог плана да побегне са вољеним, након што је „надмудрено“ обичајно право и договорен сценарио за бег. Фатма је запањила оца својим понашањем, својом непоколебљивошћу толико да ју је сматрао лудом, болесном. Наглашавање афективне стране Фатмине реакције сугерише стихијски карактер њених поступка, али и њихов интензитет. На површину њеног повика „Ја мрзим бога зато што он мене мрзи!“ испливава „горки талог искуства“ муслиманске жене. Фатмина побуна против ауторитета – оца и бога – најдаље је што је једна жена отишла у романескном свету *Нових*. Побуна је била толико застрашујућа да се и Фатмин отац повукао, остајући, ипак, доследан својим ставовима. Сукоб оца и ћерке наговештен је у симболичком слоју сцене спаљеног кипариса, биљке која се у медитеранским културама сади на гробљу. Кипарис који је растао поред Фатмине собе спалио је гром, а алузија на очев надимак суптилно упућује на деструктивност њиховог односа.

⁸ Ученицима се, ради продубљивања ове теме уколико покажу интересовање, може препоручити одличан филм Ларса фон Триера (Lars von Trier) *Мандерлеј* (Manderlay, 2005). Моји ученици су успоставили врло проницљиве паралеле између Фон Триеровог филма и романа *Нове*. Наредне школске године, у оквиру наставне интерпретације концепта слободе у романима Достојевског (Фёдор Михайлович Достоевский), наставници могу да подсети ученике на роман *Нове*.

– Да ли вам је неки мушки лик нарочито привукао пажњу? Објасните због чега. – Издвојте различите профиле мушкараца. Ко представља традиционални тип маскулинитета? Наведите његове репрезентативне особине. – У чему се огледа његова одговорност за Фатмин пораз? Да ли ју је оствестио? Образложите свој одговор. – Зашто Џемал представља прелазни тип маскулинитета? Шта га чини дезоријентисаним и неделатним? Пажљиво анализирајте његово писмо пријатељу Чарлсу. – Који мушкарац је најлибералнији? На основу којих његових поступака сте дошли до тог закључка?

Најлибералнији мушкарац је Али-беј. Он је предусретљив и толерантан, подршка и партнер својој супрузи Ариф. Он не робује друштвеним нормама, већ је доследан сопственим моралним начелима. Ибрахим-Хасан-беј представља парадигматичан образац мушкости у патријархалној османској култури. Његов карактер маркирају његови надимци, *носоња* и *гром*. Потпуно је уверен у исправност и сврховитост традиционалних норми, утемељујући у њима сопствени ауторитет. Он не прихвата одговорност за ћеркино васпитавање и конфликт који се у њој рађа јер није свестан сопствених погрешака. Лингвистички образована и начитана ћерка за њега је статусни симбол; његова жеља да образује ћерку по западноевропском моделу мотивисана је друштвеним положајем, а не жељом да она буде слободна. Упорно се оглушивао о упозорење своје мајке да не иду заједно „Коран и романи, решетке и европско учење“.

Напоследку, овај тип мушкости се указује у својој порозности. Ибрахим-Хасан-беј постаје свестан сопствене заблуде и грешке, те немогућности (или бар неналажења начина) конструктивног укрштања традиционалних турских обичаја и модерних западноевропских струјања. Његова гордост бива сломљена Фатмином смрћу. Привијајући унуку уз груди и дајући јој ћеркино име, овај горди и бескомпромисни човек „заплака, први пут како је постао човек“. Очеве сузе над ћеркиним удесом радикалан су гест суспрегнуте патријархалне културе. Међутим, сузе Ибрахим-Хасан-беја могу да отворе дискусију – коме су намењене? Да ли оплакује ћеркин удес или је свестан да нестаје свет у који је укоренењен; да ли жали што није имао разумевања за ћерку или што није био

још оштрији? Ученике треба подсетити на став Туркиња које је ауторка срела у Солуну и које су посесивност мушкараца означиле као узрочнике њиховог утамничења и подстаћи их да епизоду са кипарисом и громом тумаче у овом кључу. Такође, Ибрахим-Хасан-беј ћерку није желео да уда за младотурчина из страха да се не „пођаури“, дакле, вођен верском нетрпељивошћу, што отвара нову димензију дискусије.

Џемал-Мурад је прелазни тип, на међи старог, патријархалног поретка и новог, модернизованог друштва. Он нема јасно изграђену позицију у свету и однос према њему. Иако се чинио као идеалан младић за Фатму, јер дели исти систем вредности са њом, испоставило се да је реч о пропалом племићу, кривом за убиство, младићу без одређене улоге у породици, емотивно незрелом и трауматизираним, младићу између два света, неспособном да делује, нераднику и алкохоличару. Неуспешни брак(ови) са Фатмом и одсуство самоконтроле осведочавају његову немоћ да се снађе и предузме одлучне кораке. У уводним редовима писма пријатељу Чарлсу, Џемал се открива као саморефлексиран млади човек, свестан своје дезоријентисаности. Међутим, у наставку писма испољава незрелост, неодговорност, неприхватање кривице, односно пребацивање кривице на друге (од мистике до фатализма источњачке страсти).

- *Шта за Фатму представља одлазак у Париз? Опишите како га у први мах доживљава. – Зашто јој се очекивања нису испунила? Због чега је анксиозна?*
- *Анализирајте њену болест на симболичком плану.*
- *Протумачите наслов њеног дневника. Објасните распон њених емотивних стања. – Како разумете Фатмин гест, односно аманет оцу да васпитава ћерку у традиционалном духу? – Пажљиво анализирај Арифитејзин однос према турским женским именима и Фатмин доживљај истих имена. Шта је условило њен став?*

Емир-Фатма познаје Париз и западноевропски живот искључиво из романа. Он је за њу и њене вршњакиње и истомишљенице платно на које пројектују сопствена хтења, наде и чежње. Он је утопијско место, конструкт који им у психолошком смислу олакшава живот у кавезу. Међутим, емпиријски сусрет са француском престоницом

бива трауматично искуство. Париз не бива простор среће и хармонизације, те коначног ослобођења, већ неразумевања, усамљености и слома. Дневнички записи оцртавају ритам Фатминог била. Најпре је усхићена што коначно може да шета поред мужа и да слободно гледа кроз прозор; осећања су помешана, радост, ипак, није непомућена. Лагано почиње да осећа да су јој ближи кипови и споменици од стварних људи. Прве болне спознају тичу се увиђања културолошких разлика између Туркиња и Францускиња које се испостављају непрестивим за младу Емир-Фатме. Све више бива опхрвана носталгијом, недостаје јој матерњи језик, топлина и сигурност породичног дома, познати обичаји и ритуали. Разочарање у љубав и сазнање да су њени снови неоствариви доводи до коначног слома. Њену болест можемо разумети као последицу слома идеала, као одустајање од живота, немогућност живљења, животни пораз и коначну изгубљеност и неприпадање, немогућност постојања између два света, односно у нигдини.⁹

Занимљиво је упоредити начин на који турским именима приступају Ариф и Фатма. На једном месту Ариф негодује, истичући да се жене зову „Зумбрит, Јакут, Ђул, Замбак, то јест смарагд, рубин, ружа, крин: да њини мужеви драго камење употребе за прстење или за дугмета на кошуљи, и кад им изађе из воље да га замене другим; да цвеће метну за појас или у рупицу од капута, па кад увене да га баце попуњавајући његово место свежим.“ Ариф у ономастици види одраз потчињености и постварања жена. У самоћи и патњи због неуслишених жеља у Паризу Фатма хвали лепоту турских женских имена, њихову душевност јер чак и робиња има лепо име да се не осећа као робиња. Из ње проговара носталгија, а не рационалан приступ стварима. Њен аманет оцу, ипак, завређује да буде размотрен у ширим размерама, а не само као плод личног неуспеха.

У завршници обраде наставници подстичу ученике да размисле и продискутују концепт слободе изложен у роману – шта је највећа препрека ослобађању: карактер и сензибилитет

⁹ Уколико се наставници одлуче да *Нове* раде након обраде *Нечисте крви*, посебан скуп питања свакако ваља усмерити ка компаративном сагледавању ова два романа. Посебну пажњу треба посветити позицији свадбе у структури романа, односу према телу (фантазирање непознатог, идеалног мушкараца), кући и очевима главних јунакиња, симболизацији мириса, те урбаној топографији (горе-доле).

ликова или друштвени контекст или снага верских правила или страх од непознатог (итд.)? Ученици се могу усмерити и ка разматрању питања дијалога Запада и Истока, питања опсега еманципаторских пројеката (ко их покреће, подстиче, одржава), питања културолошке граничности, те актуелности романа и његових базичних проблемских места у савременом друштвено-политичком и културном контексту.

Стваралачке активности подстакнуте тумачењем дела

Ученици добијају задатак да напишу есеј на једну од следећих тема:

- *Сусрет два света у роману Нове Јелене Димитријевић*
- *Буђење из чаробног сна истока – победа и/ли пораз?*
- *Тражимо право сунца! (манифест нових)*
- *Фатмин и Софкин чаробни сан*

Корак даље

Наставници пуштају ученицима краткометражни филм *Потчињавање (Submission, 2004)* сценаристкиње Ајан Хирси Али (Ayaan Hirsi Ali), активисткиње и боркиње за женска права, и редитеља Теа ван Гога (Theodoor van Gogh). Ученици се информишу да је реч о филму који критички приступа исламском односу према жени. Стихови *Курана* исписани на женском телу метафора су насиља над женама, а критичка оштрица засеца у инструментализацију тела и политичку димензију гардеробе. Редитељ Ван Гог је након премијере филма добијао претње смрћу; године 2004. убио га је исламски фундаменталиста.

Након филма, наставници подстичу разговор и дискусију о могућностима дијалога Запада и Истока, међусобног разумевања и уважавања; питања које је могуће отворити су, на пример, са које позиције треба са дође до реформи и еманципације, ко треба да је изнесе, да ли морамо да уважимо културолошку различитост ако смо свесни репресивних механизма културе другог итд. Предлаже

се форма дискусије, а не дебате, која имплицира две, углавном међусобно искључиве, могућности.

Наставници дискусију могу да прошире и продубе у различитим смеровима. Са ученицима се, на пример, може погледати анимиран аутобиографски филм *Персеполис (Persepolis, 2007)* ауторке Марџан Сатрапи (Marjane Satrapi). Компаративно сагледавање два женска образовна наратива отвара могућност за богату и провокативну дискусију; наставници је могу повести у правцу одрастања девојчица у муслиманским друштвима, у правцу репрезентације сусрета различитих култура и сукоба њихових културолошких кодова у процесу формирања идентитета, проблемима западњачког културног империјализма итд. Приликом примања награде у Кану 2007. године, Сатрапи је изјавила да филм, иако је универзалан, посвећује Иранцима. Ученици се могу подстаћи да издвоје универзалне аспекте филма и романа и њихове специфичне друштвено-културолошке карактеристике.

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Бунушевац, Анђа. „Г-ђа Јелена Димитријевић, позната књижевница и прва наша жена која је ишла на пут око света“. *Жена и свет*, бр. 3 (1928): 9. http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/zena_i_svet/1928/03/b003#page/7/mode/1up (преузето 27. 05. 2017)

Димитријевић, Јелена. *Нове*. Београд: Службени гласник, 2012.

Димитријевић, Јелена. „Писма из Солуна. Четврто писмо“. *Српски књижевни гласник*, књ. 22, бр. 2 (1909): 88–96.

Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана. Путем око света*. Београд: Лагуна, 2016.

Дојчиновић, Биљана. „Димитријевић, Јелена, хронологија и библиографија“. У *Књиженство*, база података, <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat/authors/jelena-dimitrijevic> (преузето 27. 05. 2017).

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Бечановић Николић, Зорица. „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману Нове Јелене Димитријевић“. *Књиженство: часопис за студије књижевности, род и културе*, бр. 1, (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?category=6>. (преузето 27. 05. 2017).

Дојчиновић, Биљана. *Право сунца – другачији модернизи. Нови Сад: Академска књига, 2015.*

Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета за предмет Страни језик: приручник за наставнике. Уредница Јелена Најдановић Томић. Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, 2015.

Павловић, Миодраг. *Припремање наставника и ученика за тумачење књижевних дела. Београд: Завод за уџбенике, 2008.*

Реба Кулаузов, Јована. *Женски Исток и Запад. Београд: Задужбина Андрејевић, 2010.*

Томић, Светлана. „Две врсте Писама из Солуна“. *Зборник Матице српске за књижевност*, књ. 59, св. 3 (2011): 621–638.

Žarka Svirčev

Economic-trade school, Bečej

Nove in pedagogical canon: proposals for classroom teaching

The aesthetic quality of Jelena Dimitrijević's novel and its socio-cultural aspect that is related to the goals immanent in teaching literature nominate *Nove* for its inclusion in the existing high school curricula. This paper presents the proposals for classroom teaching (the preparation and motivation of pupils to read, research tasks for the pupils, methods of teaching and interpreting *Nove*, creative activities, interdisciplinary discussions). Emphasis is placed on the application of problem-creative and integration-correlation systems of teaching.

Keywords: *Nove*, pedagogical canon, methodological preparation, teaching interpretation

Жарка Свирчев

Економско-трговинска школа Бечеј

УДК

371.3::821.163.41(497.11)

821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.

DOI

<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch4>

Ми читамо Јелену Димитријевић

Видео-рад *Ми читамо Јелену Димитријевић*¹ плод је једне неочекиване авантуре која се одиграла у школи у којој радим са ученицима завршног одељења школске 2015/2016. Наиме, припремајући се за научни скуп *Читате ли Јелену Димитријевић?*, прецизније казано, промишљајући могућности наставне интерпретације романа *Нове*, одлучила сам да консултујем ученике. С обзиром на то да у том тренутку ученици четвртог разреда нису били оптерећени читалачким обавезама, одлучила сам да замолим две ученице да прочитају роман и саопште ми своје утиске и одговоре на неколико питања. Изабрала сам две ученице посве просечних читалачких компетенција, искустава и навика.

Две или три недеље касније, одељење које су похађале ученице које су читале *Нове* ме је питало зашто су само њих две добиле задатак да читају роман. Изненађена питањем и „револтом“ ученика, понудила сам одговор практичне природе – имала сам само два примерка књиге (што је била истина). Тврдили су да их то не би спречило да читају и да желе да и они учествују у том пројекту (њихов израз) – сазнали су зашто сам замолила ученице да прочитају роман. Обавестили су ме да та два примерка књиге

¹ Видео-рад је доступан на <https://vimeo.com/179881715>. (преузето 27. 05. 2017).

већ круже одељењем и да „се прича“ да је књига *супер*. Дакле, иако је примарна мотивација ученика била жеља да учествују у нечему важном и/ли да помогну својој професорици, а не чиста и непомућена читалачка радозналост и читалачка страст, књигу је прочитало 19 ученика (од 24 у одељењу).

Уочи одржавања научног скупа, питала сам их да ми дају видео интервјуе. Сложили су се да изложе своје утиске, да прокоментаришу шта је, према њиховом мишљењу, кључни проблем у роману итд. Учинили су то са задовољством. Чак су и сами монтирали снимак, додајући малу бравурицу на крају! Била сам веома поносна на њих и са задовољством сам приказала њихов видео-рад на округлом столу *Читате ли Јелену Димитријевић?* 9. априла 2016. године. Жао ми је што ученици нису могли да чују аплауз и приме похвале.

Видео-рад *Ми читамо Јелену Димитријевић* пружа драгоцене смернице методичарима и практичарима. Он је потврда да ученике ваља укључивати у процес избора књижевних текстова у школским програмима. Такође, он је прилог гинокритичком преиспитивању педагошког канона, упућујући на потребу његовог кориговања – укључивања романа *Нове*, на пример. Видео-рад је, напослетку, резултат ентузијазма, истрајности, радозналости, полемике, сарадње, разумевања, маштања, неслагања, читалачке љубави – верујем да ово може да осети свако ко га погледа. А све то је подстакла једна књига – *Нове* Јелене Димитријевић. Чини ми се да је и више него довољно разлога да се сви средњошколци упознају са њом.

Наташа Марковић
ЈП Службени гласник, Београд

УДК
821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.
DOI
<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch5>

Јелена Димитријевић у *Сопственој соби*: Освајање нове генерације читалаца

Сто година након првог издања, у Гласниковој едицији *Сопствена соба*, посвећеној књижевном стваралаштву домаћих и страних ауторки, објављено је ново издање романа *Нове* Јелене Димитријевић. Након поновног објављивања *Писама из Ниша: о харемима* (Народна библиотека Србије – Дечије новине, 1986; Просвета, 2003) и *Писама из Солуна* (Карпос, 2008), ново издање својевремено знаменитог романа Јелене Димитријевић представљало је трећи корак ка поновном уласку једне од најзначајнијих српских ауторки на домаћу издавачку и читалачку сцену. Четири године након Гласниковог издања *Нових*, може се говорити о новој генерацији читалаца дела Јелене Димитријевић. У форми писма, уредница Гласниковог издања *Нових*, ауторку романа извештава о њеном уласку у Гласникову *Сопствену собу*, о њеном поновном изласку пред ширу читалачку јавност, као и о томе ко, како и зашто данас чита њене *Нове*. Сачињено у духу својеврсне перформативне критике и теорије рецепције, писмо настоји да сумира значај који роман *Нове* има више од сто година након што је први пут објављен.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, *Нове*, писмо, читаоци, перформативна критика, теорија рецепције

Поштована госпођо Димитријевић,
Радоваће Вас да чујете да сте безусловно освојили нову генерацију читалаца! Сетићете се, надам се, када сам Вам писала пре четири године, у сусрет стогодишњици првог издања Вашег романа *Нове*, да сам Вам се пожалила да, упркос поновљеним издањима Ваших *Писама из Ниша* и *Писама из Солуна*, изузетно значајним подухватима, не могу да се отргнем утиску да Ви и Ваша дела нисте присутни у нашој издавачкој и читалачкој јавности у мери у којој то несумњиво завређујете. Писала сам Вам и да сам уверена да би ту незавидну слику српске културе могло да измени ново издање Вашег својевремено знаменитог романа, независно од моје, посве личне, уредничке жеље да Вас уврстим у своју, тада недавно основану, едицију *Сопствена соба*. Признала сам Вам тада, а нема разлога да то и сада не поновим јер, надам се, моје речи нећете разумети као пригодно ласкање, већ као израз дубоког поштовања, да сте Ви једна од књижевница због којих је *Сопствена соба* и настала. Када сам је замишљала видела сам Вас, Милицу Јанковић, Вирџинију Вулф (Virginia Wolf) и Идит Вортон (Edith Wharton) – видела сам како Ваше име поносно краси библиотеку *Сопствене собе* и громогласно објављује да књижевност коју су писале жене у Србији стоји, раме уз раме, с књижевношћу које су стварале жене широм света. Судбина Вашег имена и Ваших дела након 1945. године подстакла ме је да, као и поједини пре мене, покушам да исправим неправду нанету Вама и

многим Вашим савременицама, као и да се надам да ће они који буду читали Вас и Вирџинију Вулф у *Сопственој соби* увидети до које мере су ваше књижевности исте вредности. Питала сам се тада, зашто Ви не словите за нашу Вирџинију Вулф? И хтела сам да учиним све у мојој моћи да Вам пружим прилику да то постанете. На срећу, нисам била усамљена у тим напорима – превелики је био талог заборављања и немара да бих сама могла да га отресем. За то што је до данас наново објављено десетак Ваших дела и што је о њима написано на десетине научних радова објављених у периодици и зборницима, неколицина магистарских и докторских радова, ипак позамашан број новинских чланака и записа на интернет страницама, за тај дивљења вредан корпус писаних речи који Вас и Ваше дело, свакодневно, отржу од заборављања, заслужни су многи. Писаћу Вам, биће прилике, надам се, некад и о томе. Сада бих да с Вама поделим, осећам то као своју уредничку и поштоватељску потребу, утиске о судбини Ваших *Нових*, четири године након што су оне, на моју велику радост, из *Сопствене собе* наново изашле у свет.

И данас се, несмањеним жаром, радујем када год видим наше издање *Нових*. Волим све у вези са њима! Сјајну опрему, крајње нескромно с моје стране, што ћете ми, надам се опростити, једну од најлепших које се данас могу видети у нашим књижарама. Брижљиво сачињен преглед Вашег живота и дела у којем је професорка Биљана Дојчиновић дочарала богатство Вашег узбудљивог живота и разноликост Вашег значајног опуса. Писала сам Вам онда пре четири године, али ми, надам се, нећете замерити што ћу понешто од тога поновити, колико сам волела да читам Ваш роман.

Требало ми је, с жаљењем признајем, превише времена да нађем свој пут до њега. Разлога за то је много, а правог оправдања заправо нема. Тешко да ћу икада преболети то што сам себе лишила задовољства да *Нове* изнова читам у различитим животним добрима, као што сам чинила с многим другим књигама, и да осећам радост сваки пут када откријем и разумем нешто ново у том добро познатом тексту. Но, срећа у тој читалачкој несрећи, изазваној својеврсном лењошћу духа, јесте то што сам се с *Новима* сусрела

као, чини ми се, довољно зрела читатељка. Волим да мислим да ми је то омогућило да им се вољно препустим, како је то срочио један од мојих омиљених проучавалаца књижевности, да их читам без сумње, уздржаности, преиспитивања, да невино верујем у свет романа који сте створили, да заједно с Вашим јунакињама осећам разапетост између, како стоји у поговору нашег издања, „старог и новог, традиционалног и модерног, Истока и Запада, стварности и фикције“, да учествујем у напорима Емир-Фатме да свој сан претвори у стварност и да с њом делим очај који доноси разочарање у тај постварени сан, да ватрено навијам за Арифине револуционарне покличе који младе Туркиње позивају на буђење из чаробног сна Истока и да се заједно с њом питам, једном кад револуција почне да једе своје кћери, да није ипак било прерано за буђење? Речју, када сам први пут читала Ваше *Нове*, ја сам их и живела! Ипак, нисам могла а да се повремено не пробудим из опојног сна Ваше књиге, да пренебрегнем сво Ваше приповедачко умеће! Ваш језик или боље рећи језици! Мало је рећи да сам се стидела сопственог сиромаштва познавања страних језика у поређењу с Вашим, и још мање да сам о матерњем језику од Вас научила много више но у свим оним часовима проведеним у свакојаким школским клупама. А тек Ваши смели и умешни приповедачки избори! Уплитање субјективног у објективно приповедање, вешто изведено мешање жанрова – не могу Вам описати срећу која ме је обузела што сте ми доказали да је модернизам врхунио и код нас, а не само у Енглеској! Но, као највеће богатство које ми је и невино и подозриво читање Вашег романа подарило морам издвојити, тако живописно приказану разлику између жене и *жене*!

Не могу се похвалити, у мери у којој сте Ви могли, да сам светска путница. Но, стицајем извесних животних околности, провела сам извесно време у исламском свету недуго након што сам уредила наше *Нове*. Ражалостиће Вас, уверена сам, да чујете да се није много тога променило од времена када сте Ви боравили у том свету. Тамо жена још увек није посве жена! Истина је да су неке од њих скинуле чаршафе и оставиле само велове којим скривају своје косе, да се оне и даље заогрнуте у црне покривке не либе да покажу да испод њих скривају нашминкана лица и раскошне хаљине, да

се поједине међу њима школују на Западу и да имају каријере, али када су посредни избори њихових срца, правог избора заправо и даље нема. Током свог боравка међу муслиманским женама нисам имала прилике да као Ви задобијем њихово безусловно поверење да ми открију баш све појединости њихових приватних живота, као што су то Вама својевремено чиниле Туркиње у Нишу, али сам од једне од њих ипак понешто сазнала. Образована у Америци – могу само да замислим шта бисте Ви учинили од те животне ситуације – одгајана у породици универзитетских професора, слободна да путује, ради и, рекло би се, ужива у преимућствима савременог живота, она ипак не може и неће дозволити да њено срце припадне некоме ко у потпуности не дели њену веру, културу и вредности. За разлику од Емир-Фатме, она неће ни покушати да пркоси вољи својих родитеља. Волим да мислим да сам у њој препознала Емир-Фатмину унуку – ону која је трезвено и обазриво прихватила погодности пробуђене свести, али која се исто тако никада не би дрзнула да оглушењем о традицију изазове трагичну судбину. Можете ме питати, као што сам се и сама питала, је ли она срећна у том својем, наоко, складном преплету старог и новог, традиционалног и модерног, Истока и Запада? Нажалост, не могу Вам са сигурношћу рећи. Премало сам времена провела са њом, недовољно да бих се уверила да ће се снаћи у свакој неочекиваној ситуацији коју јој живот може донети. Али оно што Вам засигурно могу потврдити јесте да се у њој, за разлику од Емир-Фатме, не може прочитати сукоб између фикције и стварности. Фикције више нема! Остала је само стварност! Стварност ограђена невидљивим али свеприсутним кафезом кроз који не погледује с жудњом, већ с поштовањем сигурности коју јој пружа. И за њу је то, чини ми се, добро. Неће сањати сан који ће јој донети разочарање када се у њему пробуди. А шта ћемо са животом без фикције, можете ме такође питати? Вреди ли живот у којем волимо сопствени кафез? У којем не сањамо ван својих ограничења? Не бих умела ни Вама ни себи да одговорим на то питање. Не бих се дрзнула да говорим ни у име муслиманских ни у име наших жена. Недавно сам разговарала с мојом драгом пријатељицом, Вашом оданом читатељком такође, о томе како се њена и моја генерација жена снашла с пробуђеном свешћу. Доста трезвено је запазила, та моја драга пријатељица, да наше баке нису имале избора, да су попут Фатмине мајке, деловале

спокојне у својим једнообразним улогама. Можда то и није било тако, али ретко која се међу њима усудила да покаже другачије. Довољно је било да буду жене и мајке. Нашим мајкама, приметила је та моја пријатељица, није било довољно да буду жене и мајке – желеле су да буду и своје, да учине нешто од себе. У томе су многе и успеле. Омануле су, додуше, да у свему томе уживају и многе су због тога огорчене. Наша генерација, сматра моја пријатељица, хоће све – хоће да испуни и ужива у свакој од улога које јој живот нуди. Хоћемо ли у томе успети, писаће, надам се, наше унуке.

Неће Вас радовати ни да чујете да сам међу младим Арапима срела превелики број оних који сувише личе на Вашег Мурад-Џемала. Ти младићи, барем они из угледнијих и имућнијих породица, школовани по европски, попут Вашег Џемала, из ноћи у ноћ мастиком потапају расцеп између онога што се од њих очекује и онога што би они заправо желели. Породице су их слале у свет да га виде, упознају, искусе али су исто тако очекивале да се они помирљиво врате у живот породичних дужности. Ни они, као ни младе Арапкиње, заправо немају слободу избора. Иако су стасали на опојним изворима слободног живота, од њих се очекује да остатак живота проведу уз бунар дужности и обавеза. Неће они одабрати своју професију, она ће беспоговорно бити професија њихових очева. Нити ће одабрати своје жене, биће то оне које су за њих изабрали њихови родитељи. Речју, биће то живот који је за њих неко други унапред одредио. Можете ме питати, по чему се то заправо разликује од живота многих европских младића из богатих породица које су вековима у назад, па и данас, животе своје деце приносиле на олтар породичних дужности? Усудила бих се рећи да суштинске разлике у бити и нема. Једину разлику коју могу да увидим јесте то што је трагедија европских младића посве лична, а трагедија арапских и лична и друштвена. Док су европски младићи, поглавито, заточени у сопственим културама, они арапски, ти о којима Вам говорим, заточеници су двеју култура а да ниједној од њих у потпуности не припадају. Чујем Вас како ме опомињете да је Ваш Џемал био срећнији у Паризу него у Солуну. У том погледу, нисам срела превише Џемала међу младим Арапима данас – чини ми се да је премало оних који би уистину били срећнији тамо негде западније.

Превише сам Вам времена одузела сопственим мислима о Вашем роману, али морала сам с Вама да поделим запажања који су Вам, искрено се надам, посведочили до које мере су Ваше *Нове* савремене. Сигурна сам да ће Вас више занимати да чујете шта су други имали да кажу о њему. Радоваће Вас да знате да се књига у нашим ипак скученим издавачким околностима продаје добро. И још више да се чита. Неки од Ваших читалаца, оних који чине ширу читалачку јавност, писали су ми о својим утисцима о *Новама*. Бићу слободна да вам неке од тих утисака пренесем. „Поштована уреднице“, писао ми је извесни адвокат у пензији,

Као верни читалац издања Ваше издавачке куће, желим да Вама јавим да је роман *Нове* на мене оставио изванредан утисак. На њега ми је скренуо пажњу чланак који сам о Јелени Димитријевић прочитао у *Политици*. Како претходно ништа о њој и њеном делу нисам знао, пожurio сам да купим свој примерак књиге и уверим се да је заиста реч о занимљивом штиву. Морам Вам рећи и да жалим што је у канону српске књижевности тако тесно па се за Вашу ауторку није нашло истакнуто место. Радо бих читао још понешто од њених дела, уколико бисте их објавили!

Један други читалац, шездесетпетогодишњи доктор машинских наука који за себе каже да је сељак, написао ми је:

Хтео сам да Вам се похвалим да ме сажетак издања *Нових*, док сам га читао у Вашој књижари у Крагујевцу, навео да их одмах и купим. Баш ме заинтересовала њихова историјска тема, поготово што је о њој писала жена. Нисам знао за њу! А пише добро, занимљиво и пријемчиво за ширу читалачку публику. Штета што је нема међу ауторима у школској лектири. Ја сам то хтео да исправим, па сам један примерак купио својој кћерци. За њу је важно да се упозна с женским питањима о којима Јелена пише. Објавите још нешто њено историјске тематике, а да је занимљиво као *Нове*.

Међу писмима читалаца која су стигла на Гласникову адресу навела бих Вам још и одељак овог који је сачинио тридесетседмогодишњи неохелениста:

Обрадовао сам се када сам видео да сте објавили роман *Нове*. Током студија сам слушао понешто о Јелени Димитријевић и својевремено сам читао њена *Писма из Солуна*. *Нове* су ми биле посебно занимљиве због историјског тренутка

о којем говоре, али не бих да занемарим ни социјални ни васпитни утицај који би оне могле да изврше само да се нађу у школској лектури. Као филолог, посебно ценим ауторкино познавање матерњег и страних језика. Чуо сам да је у неком од својих дела користила нишки дијалекат – то бих волео да читам!

Бићу слободна да с Вама поделим и делове писама које су ми упутили колеге и пријатељи, познаваоци а не само љубитељи књижевности. Чини ми се да су и њихови коментари о *Новама* драгоцени, јер унеколико одређеније говоре о данашњем значају Вашег романа од оних које су са нама поделили обични читаоци (под условом да данас ико верује у категорију обичног читаоца). Ево одељка писма колеге уредника, филозофа по образовању:

Већ сам ти се похвалио да сам *Нове* купио чим си их објавила, али мислим да ти нисам испричао како сам заправо сазнао ко је Јелена Димитријевић. Пре неколико година сам био у Нишу и видео сам да једна од улица носи Јеленино име. Питао сам нишке познанике ко је она била. Нико није умео да ми каже. По повратку у Београд сазнао сам да је била књижевница, да је стварала у првој половини 20. века, да је учествовала у Првом светском рату (sic!) као медицинска сестра. Узалуд сам тражио њена дела у књижарама све до твог издања *Нових*. А оне су ми откриле један „нови“ свет! До њих нисам знао какав је у то време био однос између мушкараца и жена. Ауторка ми је дочарала свудраму женских личности у доба кад су жене биле предмет обожавања, али у поданичком односу, јер су их мушкарци у време турске империје доживљавали као власништво. Роман, нема сумње, нуди раскошну слику краја једне дуге епохе у којој су младе жене биле онемогућене да искажу богатство своје личности, у којој су се цениле њихове физичке одлике, а не духовне особине и квалитети. Права је штета што готово читав век нису штампана њена дела, осим пар изузетака. Ето још једног неправедно запостављеног српског писца! А њен јасан, сликовит, лиричан и префињен стил чине је једном од квалитетнијих српских списатељица прве половине 20. века. Нисам успео да нађем њене путописе, а волео бих да их прочитам. Јесу ли писани романтично, попут оних који су настали у доба кад се путовало дуго бродом или возом?

Обрадовала сам колегу вешћу да ће сада у књижарама моћи да нађе поновљено издање једног од Ваших путописа. А примерак наших

Нових путовао је дуго у Америку, на адресу моје драге пријатељице, теоретичарке књижевности. И ево шта је стигло као одговор, преко једног океана и ниједног мора:

Драга моја,

Хвала ти на поклону! Опрости што ми је требало толико времена да с тобом поделим своје мисли о књизи, иако сам је прочитала чим је стигла, и упркос позитивном и јаком утиску који је књига на мене имала и још увек има! Првенствено ме завео непосредни, танани и поетични стил који читаоца увлачи у свет романа и приближава јунацима приче на потпуно неодољив начин. Наративна река тече без сувишне патетике а опет емотивно набијена, тако да имам утисак да роман никога не може оставити равнодушним. Ретки су, чини ми се, наративни гласови, и у нашој и у светској књижевности, који у тој мери окупирају читаоца као Јеленин (*N. B.* непосредност и лакоћа приповедања учинили су да сам с Јеленом на ти и да би ми било чудно да морам да је ословим с Димитријевић). Када се томе придода чињеница да су ми период и живот описаних турских жена на прелазу у модерност били готово потпуно непознати (а апсолутно фасцинантни), добија се роман који се не испушта из руку. Јелена ми је отворила читав један нови свет за разумевање не само Турске тог периода, већ и нашег региона који је умногоме проживљавао динамику сличну оној описаној у Турској. Штавише, чини ми се да тај сукоб између традиционалног и модерног/прогресивног погледа на свет о којем је Јелена писала нажалост још увек одређује многе аспекте српског савременог друштва и доминантног политичког дискурса. Рекла бих да та паралела чини *Нове* још занимљивијим и важнијим делом за данашњег читаоца. Надам се да ћеш објављивањем овог романа успети да унеколико исправиш неправду и Јелену вратиш у видокруг српске књижевне критике и историје. Делим твоје мишљење да је крајње време да њено дело коначно дође до шире читалачке публике, јер отвара врата промишљању и расправи о турском наслеђу у оквиру српске културе и представља идеално чвориште из ког расправа може ићи и у правцу прошлости и у правцу будућности, нарочито поводом положаја жена и женског питања, у исламском свету, у Србији, као и у свету уопште.

Да су наше *Нове* подстакле размишљања о положају жена код оних који се претходно тиме нису бавили, сведочи писмо оне моје миле

пријатељице чија сам Вам запажања о генерацијама наших бака, мајки и нас самих пренела с почетка овог писма. Новинарка по образовању, уредница у једној од медијских кућа по професији, та моја пријатељица писала ми је:

Опет си ме изненадила књигом наше ауторке која ми је била непозната! Излишно је да те питам где их налазиш када знам да их откриваш у нашој култури. Јесмо ли скоро помињале колико заправо не знамо шта се све у њој скрива? Подсети ме, молим те, да те следећи пут када се будемо видели приупитам за мишљење о томе зашто смо у школама слушале само о Исидори Секулић, Мири Алечковић и Десанки Максимовић. Волела бих да сам *Нове* читала тада – можда бих се раније заинтересовала за питање судбине жена у психолошком и социјалном смислу. Овако сам морала да сачекам да окончам читање Јелениног романа па да осетим тупу тугу и освестим се о питањима о којима премало знам. Знаш да не марим превише за острашћене и нападно ангажоване проблематизације ма које ствари, па макар она била и женско питање. Утолико су ми *Нове* посебно годиле. Тако живописан роман, поучан и истовремено забаван за читање. Знам да ћеш ме поново укорити да свака идеја повремено захтева агресивнији приступ, да ћеш ме опоменути да се по ко зна који пут захвалим сифражеткињама на томе што су се избориле за право да се и мој глас важи, да ћеш ме терати да имам разумевања за оштру реторику феминисткиња, све знам... али ћу ти на то одговорити да ми се Јеленин начин ипак више допада. Рекла ми је све што је требало да ми каже, а није ме заморила својим приступом и речима. Зар није тако боље? Далеко је више оних као што сам ја, него оних као што си ти, који ће више волети да им се горка пилула што морају да прогутају ипак умочи у мед. Заиста је фасцинантна та твоја Јелена! Сад ми је јасно због чега си ми толико причала о њој.

Било је и других писмених и усмених коментара на наше *Нове*, али Вас нећу више оптерећивати наводећи их понаособ. Уместо тога, дозволићу себи да их сумирам. Ко год је ишта чуо о Вама и *Новама* пожелео је да их прочита, а ко их је прочитао тај жели и даље да Вас чита! Вашу читалачку публику, посве очекивано за наше прилике, поглавито чине припадници средње и старије високообразоване генерације. (Мада ћете волети да чујете да и деца уживају у Вашим *Новама*! Да само знате колико су њихова промишљања о Вашем

роману драгоцен!) И та генерација о којој Вам сада пишем, у складу с вредностима заједнице коју чини, историчност Вашег романа налази изузетно занимљивом. Ваш роман јој говори много тога што њени припадници претходно нису знали о узбудљивом историјском тренутку и још више о геополитичком простору о којем пишете. Многи су имали утисак, као што сте и сами могли да видите из скромног узорка читалачких одговора на Ваш роман које сам Вам овом приликом пренела, да им говорите и о Србији, и онда и сада, док им приповедате о Солуну у оквиру турског царства. Но, занимљива историјска позадина романа није омела ваше читаоце, како сте могли да се уверите, да занемаре тако важну женску и личну историју нова. Некима је она била посве нова, а некима добро позната али одвећ ново предочена. Нема оних које Ваше приповедачко и стилско умеће није оставило без даха! Знам и оне, мада их је тешко приволети да то јавно и признају, који су наше *Нове* склопили са сузама у очима. Увек сам се питала да ли писци цене читаоце који их читају и умом и срцем онолико колико, посве отворено признајем, ценим писце који своја дела пишу у савршеној сразмери разума и осећања? Уколико сте ви једна од њих, а бићу слободна да Вас у њих убројим, онда Вам могу рећи да сте Ваше обожаваоце и поштоватеље нашли и у новој генерацији читалаца! Сви који Вас читају неизмерно Вас воле и цене! Можете ли пожелети нешто више, у том погледу барем?

Остављам Вас сада у нади да сам оправдала Ваша очекивања и поверење које сте ми тако несебично указали пре четири године када су се наше *Нове* отиснуле из *Сопствене собе* у свет! Напуштам Вас, за сада, и у знању да ће још много тога бити учињено да и друга Ваша дела дођу до нових читалаца која ће, исто тако сасвим поуздано знам, беспоговорно освојити као и оне којима смо подарили наше *Нове*.

Одано Ваша,
Уредница

Jelena Dimitrijević in a *Room of One's Own*:
The Conquest of the New Generation of Readers

One hundred years after its first edition, the new edition of Jelena Dimitrijević's novel *Nove* was published by Službeni glasnik in the book collection *A Room of One's Own* – a collection dedicated to literary works written by Serbian and foreign women writers. After the reprints of Jelena Dimitrijević's books *Pisma iz Niša: o haremina* (*Letters from Niš: About Harems*), published by Narodna biblioteka Srbije and Dečije novine in 1986; and by Prosveta, Niš, in 2003, and her book *Pisma iz Soluna* (*Letters from Salonika*), published by Karpos in 2008, a new edition of her once famous novel was to be the third step towards reintroducing one of Serbia's most important woman writers into the Serbian publishing and reading scene. Four years after the publication of Glasnik's edition of *Nove*, it is possible to discuss the new generation of Jelena Dimitrijević's readers. In this article, written in the form of the letter, the editor of the new edition of *Nove* informs its author about her entry into Glasnik's *Room of One's Own*, the outcome of her new appearance before the readership, and who, how and why reads *Nove* today. Composed in the spirit of performative criticism and reception theory, this letter sums up the importance Jelena Dimitrijević's novel has today, more than one hundred years after it was first published.

Keywords: Jelena Dimitrijevic, *Nove*, letter, readers, performative criticism, reception theory

Јелена Димитријевић и женска друштва

Јелена Димитријевић је више позната по својој књижевној делатности него по свом друштвеном, патриотском и хуманитарном раду. Била је чланица три женска друштва у којима је активно радила. Тај део живота Јелене Димитријевић до сада није био довољно познат и представљао је прави изазов за истраживање. Показало се, на крају, да је редовна чланица Нишке подружине Женског друштва постала 1881, а од 1898. била је и члан Литерарног одбора часописа *Домаћица*. До сада није било познато да је Јелена 1903. године била и чланица друштва Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“ о чему су пронађени подаци. Нешто је боље позната њена делатност у оквиру Кола српских сестара, а нарочито њена сарадња у календару *Вардар*. У овом периоду упознала је и започела дугогодишње пријатељство са Делфом Иванић, са којом ће сарађивати и у Народном женском савезу. Све ово указује и да је Јелена Димитријевић била посвећена, осим књижевном стваралаштву, заштити слабијих, пре свих жена, деце, али је подржавала и борбу за национално ослобођење српског народа на територији Османског царства и Хабзбуршке монархије.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, Женско друштво, Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“, Љубица Луковић, Коло српских сестара, Делфа Иванић, књижевница

Јелена Димитријевић и Женско друштво

Прво удружење жена у Србији основано је 1875. године под називом Женско друштво. Основано је на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе, а у првој управи су, између осталих биле и Даница Христић, супруга истакнутог дипломате Филипа Христића, Јелена Грујић, супруга српског министра и председника владе Јеврема Грујића, као и супруге угледних лекара и професора Велике школе. Основни циљеви овог друштва били су хуманитарни, чланице су помагале сиромашнима и болеснима, а најважнији циљ који су оствариле било је отварање Раденичке школе 1879. године намењене образовању сиромашних девојчица.¹ Друштво је задобило велику пажњу јавности 25. августа 1875. године када је одржан први скуп друштва, а кнегиња Наталија Обреновић прихватила да буде покровитељица и „висока заштитница“ друштва. Тако је започета традиција покровитељства владарки над Женским друштвом која је трајала до 1941. године. То је Женском друштву осигурало углед и прихватање њиховог рада у ширим друштвеним круговима.

¹ „Правила Женског друштва“, *Српске новине*, бр. 124 (6. јун 1875): 684–685.

Први српско-турски рат почео је 1876. године. У време рата чланице Женског друштва помагале су у Београду и унутрашњости Србије на прикупљању прилога и шивењу рубља и санитетског материјала, старању за ратну сирочад. У Београду су формирале своју прву болницу која је радила од 11. јула 1876. до 1. априла 1877. године. Кнегиња Наталија Обреновић, мада већ у поодмаклој трудноћи, отворила је радионицу за шивење одеће и санитетског материјала у самом двору.² Чланице Женског друштва активно су радиле и током свих потоњих ратова.

Како су у време ратова стекле велико поштовање становништва целе Србије због пожртвованог рада по болницама, кухињама и на прикупљању прилога за породице погинулих ратника, подружине (пододбори) Женског друштва су почели да се оснивају у свим већим градовима Србије. Ниш је од Турака ослобођен 11. јануара 1878. године, а већ 1. децембра је основана подружина Женског друштва. Основана је на иницијативу Анке Павловић, супруге нишког окружног начелника. Она је постала и прва председница подружине у чијој управи су биле касирка Каја Павловић, деловоткиња Јулка Милић и управне чланице: Јелена Рашић и Марија Коцић. Током 1879. године подружина је имала и 72 редовне чланице.³ У почетку су прикупљале прилоге организовањем забава, а већа новчана средства су добијале и од кнегиње Наталије. Тим новцем су помагале ратну сирочад којој су сваког месеца исплаћивале одређену суму новца и снабдевале их одећом и обућом. У каснијем периоду помоћ су давале сиромашним ђацима у Нишу, а имале су и једну питомицу коју су послали на даље школовање у Београд.

² *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва* (Београд: Женско друштво, 1926), 5–6, 16–18; Кнежевић Александар Обреновић је рођен 14. августа 1876. године.

³ *Домаћица*, орган Женског друштва и његових подружина у спомен прославе 25-годишњице Женског друштва 1875–1900 (Београд: Женско друштво, 1900): 55–57. Интересантно је да су у свим списима Женског друштва, као и у часопису *Домаћица* коришћени термини за управне функције и професије у облику који данас називамо родно равноправним. Тај обичај се изгубио после Првог светског рата и све више су коришћене функције и називи занимања само у мушком облику.

Прилог 1. Ниш после ослобођења 1878. године

Нишка подружина је временом почела да стиче леп углед. Од 1881. године чланице су основале фонд за подизање школе и цркве у Александрову на Мрамору,⁴ а од 1883. до 1886. су издржавале једног питомца, сина свештеника који је погинуо у рату, кога су после гимназије послале у Београд, у Богословију. Прекретницу у раду подружине означило је оснивање занатске школе за девојчице. Школа је основана по угледу на Раденичку школу у Београду и у почетку су уписиване само сиромашне девојчице које су је похађале бесплатно. Уз то су им чланице друштва набављале одећу и обућу, а од треће године школовања ученице су добијале и део зараде која је остварена од продаје сашивеног рубља и хаљина. Успешан рад подружине и школе зауставио је Српско-бугарски рат 1885/86. године. Чланице су почеле да раде у болницама, а једну, са 35 кревета, саме су опремиле свим потребним стварима, постељином и санитетским материјалом.⁵

Јелена Димитријевић се у Ниш преселила после удаје за Јована Димитријевића, фебруара 1881. године, и у њему је боравила до 1898. године. Ово време је провела учећи језике, допуњујући своје образовање, упознајући оријентални Ниш, али је била упућена и у друштвене догађаје у самом граду. Према наводу Јелене Лазаревић

⁴ Тада село на обали Јужне Мораве, данас саставни део Ниша, у општини Палилула.

⁵ *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва* (Београд: Женско друштво, 1926), 185–189.

на прослави 1928. године, Јелена Димитријевић је била чланица Нишке подружине од 1881. године и то као најмлађа управна чланица.⁶ У извештајима Нишке подружине за 1881. годину, до јуна месеца је било укупно 64 чланице, а под бројем 55 је уписано име Ленке Ј. Димитријевић. Може се претпоставити да је реч о Јелени Ј. Димитријевић, чије је средње слово означавало, као и код других удатих жена тога доба, име супруга, у овом случају Јована.⁷ На списку чланица се налазила и наредне 1882. године, али је нема у списку за 1883, као и списковима из наредних година.⁸ Имена Јелене Димитријевић, а ни Ленке Димитријевић нема у списковима Нишке подружине све до 1893. године. Тада се у записнику са XV редовне седнице подружине која је одржана 3. фебруара 1893. године помиње да је Милева Гленер, тада деловоткиња подружине, предложила за редовну чланицу Ленку Димитријевић.⁹ Тај предлог је примљен на истој седници. По члану 6. *Правила* Женског друштва која су измењена 1890. године, чланица друштва или подружине се могло постати на следећи начин: „Ко жели бити редовна чланица Женског Друштва може се писмом или усмено обратити председници или којој управној чланици. Ова ће је у седници предложити Управи, која ће тајним гласањем простом већином гласова решити је ли примљена.“¹⁰ Да ли је у питању била Јелена Димитријевић није могуће проверити. Оно што је извесно је да се име Ленке Ј. Димитријевић губи из списка чланица подружине оног тренутка када се на списку нашло име Јелене Ј. Димитријевић.

Тих година Нишка подружина се највише бавила питањима финансирања и развоја своје занатске школе. Велико интересовање за упис у школу навело је чланице друштва да донесу одлуку да се не прима више од 45 ученица, јер нису имале довољно простора за већи број. И даље су уписивале углавном сиромашне девојчице, али је било

⁶ „Прослава јубилеја гђе Јелене Димитријевић“, *Домаћица*, XLIV, 1–2 (1929): 13.

⁷ „Списак чланица нишке Подружине Женског друштва за 1881. год.“, *Домаћица*, III, 8 (1881): 360.

⁸ „Списак чланица Нишке Женске Подружине за I-во пол. 1883. год.“, *Домаћица*, V, 8 (1883): 65–66; *Домаћица* VI, 2 (1884): 58–59.

⁹ „Извештај о раду Нишке Подружине Женског друштва за II. полугође 1892. године“, *Домаћица*, XVI, 5 (1893): 173–174.

¹⁰ *Правила Београдског Женског друштва и Његових Подружина* (Београд: Женско друштво, 1890), 6.

и све више оних које су своје школовање плаћале. За издржавање школе, куповину материјала и плату наставницама, чланице подружине су често организовале пригодне забаве са лутријом, игранке и концерте, углавном у време прославе имендана краљице Наталије и краља Александра. Како су чланице Женског друштва, па и Нишке подружине биле супруге високих државних чиновника, официра, професора и лекара, њихови чести премештаји су утицали и на промене у управи подружине. Председнице и управне чланице су често подносиле оставке због премештаја својих мужева. Једна од њих била је и Љубица Луковић која је у Ниш стигла 1883. године пратећи свог супруга Стевана Луковића, касније генерала, који је те године био постављен за команданта гарнизонске управе. Вероватно је тада и почело дугогодишње пријатељство Јелене Димитријевић и Љубице Луковић, које су, осим што су биле супруге официра, делиле и наклоност ка литератури, писању и преводу. Љубица је неколико година провела у Нишу и била веома активна редовна, а потом управна чланица подружине. После овог првог боравка Љубица се поново вратила у Ниш почетком 1894. године и опет је постала чланица подружине, а октобра 1895. изабрана је и за прву потпредседницу подружине. Своје пријатељство њих две ће наставити и касније у Београду, прво у Литерарном одбору часописа *Домаћица*, а потом и у Колу српских сестара.

Прилог 2. Улица у Нишу, припрема потке за ткање, 1890. године

Почетком 1894. године одржан је Главни скуп Нишке подружине, али Јелена Димитријевић није на њему учествовала, мада је писмено гласала за чланице нове управе које су се на годишњем скупу бирале. Током 1893. и почетком 1894. године ретко је учествовала у раду подружине, вероватно заузета радом на својој збирци песама. Како је сама најавила у часопису *Дело* планирала је да збирка „Јеленине песме“ изађе до 15. децембра 1894. године.¹¹ У огласу се још наводи да ће књига имати до осамнаест табака, да ће бити у меком повезу и коштати два и по динара. Од друге половине 1894. године Јелена почиње редовније да посећује састанке подружине и учествује у њеном раду. Овог пута је потписана својим пуним именом – Јелена Димитријевић, редовна чланица. То доказује да је Јелена Лазаревић у свом, већ помињаном говору, донекле имала право. Јелена Димитријевић јесте први пут постала чланица подружине 1881. године, али за кратко време, док је за управну чланицу изабрана тек на XI редовној седници подружине која је одржана 1. октобра 1894. године.¹² Једно време, током 1895. године, Јелена Димитријевић је заступала одсутну деловоткињу Милеву Гленер. Њена је обавеза била да води целокупну преписку подружине и управе Женског друштва, преписку са званичним органима, другим подружинама, да води записнике седница и друго. Током те године Јелена је опет била изабрана за управну чланицу и редовно је долазила на готово сваку седницу подружине. На тим седницама се говорило углавном о раду школе, решавања су питања финансирања, као и могућност да општина додели плац за градњу зграде школе подружине. По угледу на управу Женског друштва у Београду, а и према прописаним *Правилима* друштва, сваке године на Годишњем скупу у фебруару месецу, тајним гласањем је вршен избор нове управе и управних чланица за ту годину. Тако је Јелена

¹¹ „Белешке“, *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, IV (1894): 350: „Јелена Јов. Димитријевић објављује, да ће до 15. децембра изићи из штампе прва књига њених песама под називом „Јеленине песме“. У овој књизи биће „сарајске“, „патриотске“, „севдалијске“ и друге песме. Карактер је поглавито, вели се, харемски. Све што у харемима својих поштованих пријатељица видеа и по свом нахођењу сматрала да треба да сазна њен српски род, који се озбиљно интересује за живот и прилике, у којима се проводе ови већ од толико векова наши муслимански суседи, Јелена је изнела у поменутих песмама.“

¹² „Извештај Нишке Подружине Женског друштва за 1894. год.“, *Домаћица*, XVIII, 3 (1895): 76.

Димитријевић поново изабрана за управну чланицу и за 1896. годину, а почетком марта је предложила да се као редовна чланица Нишке подружине прими Еаде-ханум Али-Спахић.¹³

Најзначајнији догађај за Нишку подружину у њеном дотадашњем раду био је долазак краљице Наталије у пратњи сина, краља Александра Обреновића, у Ниш 4. марта 1896. године. Покровитељица Женског друштва и њен син су у Нишу били петнаест дана. Током тог боравка краљица-мајка је примила чланице Нишке подружине у аудијенцију 10. марта, потом је 13. марта посетила Раденичку школу, а затим је присуствовала и седници подружине која је одржана 14. марта. Међу присутним чланицама подружина на свим овим догађајима била је и Јелена Димитријевић. Том приликом је краљица Наталија дала прилог од 300 динара у злату да се подели сиротињи. Крајем године, 8. децембра 1896, на славу династије Обреновић, Св. Николу, краљ Александар је између осталих, одликовао Јелену Димитријевић орденом Св. Саве V реда.¹⁴ Поред Јелениног књижевног рада који је краљица Наталија веома ценила, на краљеву одлуку да јој додели орден вероватно је имао утицаја и дочек који им је приређен у Нишу и Нишкој подружини, а у чијој припреми је учествовала и Јелена као управна чланица. Ово потврђује и то што је у исто време одликована орденом Св. Саве III реда још једна, и то редовна чланица Нишке подружине, Милева Констандиновић. Свој рад у Нишкој подружини Јелена Димитријевић је завршила 16. септембра 1897. године када је поднела оставку на место управне чланице.¹⁵ Наредне године је већ била на списку редовних чланица Београдског женског друштва за 1898. године, јер се те године са супругом преселила у Београд.

13 „Главни скуп држан 25. фебруара 1896. год.“, *Домаћица*, XIX, 9 (1896): 301–302, 304; Чланом 2. *Правила* друштва било је предвиђено ко може постати члан друштва: „Редовна чланица може бити свако женскиње удато или неудо, без разлике вере и народности, које има пуних 17 год. а пристаје на ова правила.“ Женско друштво је у својим редовима имало и знатан број Јеврејки, али је број муслиманки био мали. Више их је било после балканских ратова, а још већи број је приступио друштву после 1919. године.

14 *Српске новине*, бр. 269 (8. децембар 1896): 1.

15 „Извештај Нишке Подружине Женског друштва за II. полгође 1897. год.“, *Домаћица*, XX, 6 (1898): 196.

Од августа 1879. године Женско друштво је покренуло свој часопис *Домаћица*, који је излазио све до 1941. године, са прекидом током Великог рата. То је био први женски часопис у Србији који је подржавао женско стваралаштво, књижевност и ширио нове идеје о еманципацији жена. Како је по важећем закону о штампи уредник могао да буде само мушкарац, који је за уређивање листа одговарао и правно и материјално, то су часопис све до 1937. године уређивали мушкарци, најчешће као хонорарни уредници. Тек су 1937. уређивање листа преузеле прво Вера Николић Богдановић, а потом Јелена Ђорђевић. Управа друштва је 26. новембра 1888. године решила да, поред званичног уредника, у уређивању листа учествују и чланице друштва, па је основала Литерарни одбор.¹⁶ Први Литерарни одбор је имао осам чланица које су се састајале бар једном месечно и разматрале пристигле радове, договарале се око материјала за наредни број. Рад Литерарног одбора је посебно пратила краљица Наталија, која је и сама имала књижевних склоности и писала афоризме и друге кратке форме, а неки њени радови су и објављени у *Домаћици*. Неколико састанака Литерарног одбора је одржано у двору, кад год је краљица Наталија боравила у Београду.¹⁷ Интересантно је да је почетком 90-их година 19. века у *Домаћици* сарадница била и будућа српска краљица Драга Машин која је редовно објављивала преводе књижевних новела, филозофских текстова, песама. Од 1890. године сарадница *Домаћице* постала је и Љубица Луковић.

Литерарни одбор је 1895. године добио своја *Правила* којима је предвиђено да укупно буде 15 чланица.¹⁸ Одбор је као и до тада имао председницу и деловоткињу. Предвиђено је да чланица одбора мора да говори бар један страни језик и да „познаје литературу“, а дужна је да редовно доноси или превод неког дела

16 „Извештај о раду управе Женског друштва за годину 1888.“, *Домаћица*, XI, 2 (1889): 60: „Да би *Домаћица* својом садржином што боље одговорила оној цели, за коју је и намењена Управа је на предлог председнице у XIII. својој седници од 26. Новембра 1888. год. решила, да се од чланица Женског Друштва образује један одбор, који ће са страних језика преводити лепе новеле и друге ствари које су подесне за *Домаћицу* а ако је могуће и оригиналне ствари спремати.“

17 После развода од Милана 1888. године, краљица Наталија је протерана из Србије 1. јуна 1891. године. Касније је дуже време боравила у Србији 1895. и 1897. године.

18 „Правила Литерарног одбора за *Домаћицу*“, *Домаћица*, XIX, 3 (1896): 78–79.

или оригинални рад. Одмах по доласку у Београду, осим што је постала редовна чланица Београдског женског друштва, Јелена Димитријевић је постала и чланица Литерарног одбора. Ту се опет сусрела са својом старом познаницом Љубицом Луковић.¹⁹ У овом периоду *Домаћица* је излазила углавном једном месечно и то у тиражима од 1600 до 1700 примерака, што је и за данашње услове одличан тираж часописа. Од 1901. године председница Литерарног одбора је била Љубица Луковић, али су крајем септембра 1902. године и она и Јелена Димитријевић поднеле оставке на чланство. Поред њих оставке су поднеле дугогодишња деловоткиња друштва Катарина Холец, Христина Ристић и Косара Цветковић.²⁰ Шта је био узрок томе да пет врло активних и учених чланица напусти Литерарни одбор није могуће установити. Вероватно су у питању били неспоразуми у самој управи друштва, а можда и однос према тадашњој покровитељици друштва, краљици Драги Обреновић.

Мајски преврат и убиство краља Александра и краљице Драге Обреновић донеће велике политичке и друштвене промене, на које није било имуно ни Женско друштво. Јелена Димитријевић је и у наредним годинама остала редовна чланица Женског друштва, али се није више ангажовала као раније. Позив управе друштва која ју је изабрала за Уређивачки одбор *Домаћице* 1907. године, који је заменио дотадашњи Литерарни одбор, Јелена Димитријевић је одбила без образложења. Исто су урадиле скоро све предложене чланице, а између осталих и Делфа Иванић, Љубица Луковић, Христина Ристић и друге.²¹ Међутим, везе са Друштвом није потпуно прекинула и 1912. године Јелена дарује Женском друштву књиге *Писма из Ниша* у вредности од 300 динара, а на име овог поклона уписала је своју покојну мајку за добротвора друштва.²² Њен допринос књижевности, али и патриотски ангажман запазио је и краљ Петар I Карађорђевић који јој је доделио орден Св. Саве

19 „Извештај Литерарног Одбора за Домаћицу за 1898. годину“, *Домаћица*, XXII, 3 (1899): 99–100.

20 „Извештај Литерарног Одбора за 1902. годину“, *Домаћица*, XXVI, 3 (1903): 98; Христина Ристић и Косара Цветковић су објавиле у *Босанској вили* 1895. године приказ песама Јелене Димитријевић „Јеленине песме“.

21 *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва* (Београд: Женско друштво, 1926), 52–55.

22 Ibid., 70.

IV реда 14. јануара 1911. године.²³ Удаљавање Јелене Димитријевић од активног рада у друштву није значио и њен излазак из њега, већ њен ангажман у неким другим друштвима која су имала и другачије циљеве.

Јелена Димитријевић и Коло српских сестара

Одбор госпођа „Књагиња Љубица“ основан је 1899. године као женско друштво које је имало пре свега патриотске, а затим хуманитарне циљеве. Ово друштво је водило бригу о српском народу у Старој Србији и Македонији и њихов рад је био усмерен ка прикупљању и слању помоћи у ове крајеве, за шта су користиле сва доступна средства. Оснивачица и председница овог друштва била је Милка Вуловић, наставница Више женске школе, добровољна болничарка и дугогодишња чланица Женског друштва. Врло брзо јој се прикључила Љубица Луковић која је постала потпредседница друштва, а чланице су биле и многе чланице Женског друштва. Чланство у једном друштву није искључивало чланство у још неком друштву, а поготову када су им циљеви били потпуно другачији. Једно време током 1903. године њима се прикључила и Јелена Димитријевић, али већ наредне године њеног имена нема на списку чланица друштва.²⁴

Те 1903. године у Београду је основано још једно женско друштво са сличним, патриотским циљевима. Било је то Коло српских сестара које су покренуле Делфа Иванић и Надежда Петровић. Јелена Димитријевић није била у Београду у време оснивања овог друштва. Са супругом је у лето 1903. године дуже боравила у Дубровнику, а на повратку за Београд кратко време провели су и у Сарајеву. Редакција *Босанске виле*, која је већ добро познавала стваралаштво Јелене Димитријевић, о њеном боравку у Сарајеву и посети редакцији листа донела је текст под насловом „Мио гост“.²⁵ Забележили су да се Јелена том приликом распитивала за српске обичаје, интересовала се за ношњу и начин живота.

23 *Српске новине*, бр. 10, (14. јануар 1911): 1.

24 *П. споменица четворогодишњег рада Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ 1903, 1904, 1905. и 1906. год* (Београд: Одбор госпођа Књагиња Љубица, 1907), 22.

25 Јелена Димитријевић, „Мио гост“, *Босанска вила*, XVIII, 17–18 (1903): 327.

Јелена Димитријевић се врло рано заинтересовала за положај српског народа у Турској. Честа путовања у Скопље и околна места, као и у Солун, подстакла су је да напише низ патриотских чланака под називом „Писма Пријатељици“ које је од 1890. до 1906. године слала Љубици Луковић, а које је она објављивала у *Домаћници*, *Бранковом Колу* и *Делу*. Ови чланци су били апел да се помогне српском народу под османском влашћу. Када је Љубица Луковић 1905. године постала председница Кола српских сестара Јелена Димитријевић је изабрана 1906. године за управну чланицу тог друштва. На иницијативу, између осталих, и Јелене Димитријевић која је у Старој Србији и Македонији спознала утицај бугарске пропаганде која је ширена путем различитих календарских издања, Коло је 1906. одлучило да покрене свој календар који је назван *Вардар*. Делфа Иванић, која је са супругом дипломатом Иваном Иванићем неколико година провела у Скопљу такође је била заинтересована да Коло покрене своје гласило. На уређивању *Вардара* у почетку им је много помагао управо Иван Иванић.

Пријатељство Делфе Иванић и Јелене Димитријевић почело је највероватније још у Скопљу 1900. године када је Јелена боравила у том граду, а Делфа радила као наставница француског и биологије у Српској женској гимназији. Јелена се у Скопљу сусрела са митрополитом Фирмилијаном који јој је препоручио учитеља Пагошевића као водича по граду и Скопској Црној Гори. Јелена се у Скопљу упознала и дружила са учитељицом Јеленом Панковић, па су заједно одлазиле у српске куће и разгледале чаршију. Наилазила је по српским кућама на часопис *Домаћницу* који се читао кришом од турских власти. Пријатељство са Делфом се касније наставило оснивањем Кола и издавањем *Вардара* и трајало веома дуго.²⁶

26 Јелена Димитријевић и Делфа Иванић, рођ. Мусић, биле су у исто време и сараднице часописа *Зора*, у коме је 1901. године Јелена објавила две песме „С Босфора“, *Зора*, бр. I (1901): 4 и „Мртва Љубав“, *Зора*, бр. VIII–IX (1901): 281; а Делфа свој први превод приповетке G. Guillomota „Цвјетно море“, *Зора*, бр. III–IV, (1901): 110–112.

Прилог 3. Наставници српских основних и средњих школа у Скопљу 1899-1900. године. Делфа, тада Мусић, стоји десно од митрополита Фирмилијана, а учитељица Јелена Панковић седи у другом реду, прва с леве стране. (*Вардар*, календар Кола српских сестара за 1939. годину, Београд, 1938, 96–98.)

Своју наклоност ка Колу и његовом гласилу *Вардар* Јелена је одмах исказала дозвољавајући Љубици Луковић да једно писмо које јој је упутила са Косова 1900. године објави у првом броју календара.²⁷ Већ наредне године у *Вардару* објављује и песму „Авала“.²⁸ У календару за 1910. годину објављена је њена потресна песма „Побуњена душа“.²⁹ Балкански ратови су донели и нове теме, па у *Вардару* за 1914. годину, који је штампан 1913. објављује потресну приповетку „А где ти је брале, сине?“ у којој је описала оно што је видела и доживела радећи као добровољна болничарка у само једном дану.³⁰

Проводећи окупацију током Првог светског рата у Београду, Јелена је наставила да пише, а песме је објавила после рата. У *Вардару* за 1926. годину објавила је две „Песме из црних дана“ – „Револт“ и „Утешење“, писане 1915. када је написала и песму „Утеха“, објављену у календару за 1929. годину. У истом броју

27 „На Косову“, *Вардар*, календар за редовну годину 1906, I, (1906): 32–40.

28 „Авала“, *Вардар*, календар за редовну годину 1907, II, (1906): 58.

29 „Побуњена душа“, *Вардар*, календар за просту годину 1910, V (1909): 43.

30 „А где ти је брале, сине?“, *Вардар*, календар за просту годину 1914, IX (1913): 69–81.

објављена је и њена песма „На броду“.³¹ Велику репортажу са свог путовању по Палестини, писану 30. децембра 1926. године у Јерусалиму, објавила је Јелена Димитријевић у *Вардару* за 1931. годину. У истом броју су објављене још две њене песме писане 1915. године: „Асоцијација“ и „У децембру 1915“.³² Успешну сарадњу са редакцијом *Вардара* наставила је и наредних година, па је објавила још једну репортажу са пута по Југославији у септембру 1931. године. Занимљиво је да је у истом броју, на молбу Делфе Иванић штампана поново и приповетка у стиху, како то сама Јелена наводи, „Баба-Краса“ како би се обележило 40 година од њеног првог објављивања у божићном броју *Видела* 1892. године. Уз песму је објављено и писмо захвалности Јелене Димитријевић упућено Делфи Иванић. Интересантна је опаска штампана у фусноти да је „забрањено прештампавање у целини и у изводу – Писац“.³³ Последње текстове Јелена је штампала у *Вардару* за 1938. и 1939. годину. Први текст је аутобиографски запис о њеном животу у Нишу и тренутку када је успела да уђе у харем и упозна свет Туркиња. Други текст је приповетка „Николаћ малебашија“, објављен у *Српском књижевном гласнику* у јануару 1903. године.³⁴ Ова два текста која говоре о њеној младости у Нишу као да су заокружила животни пут Јелене Димитријевић.

Осим заједничког рада на литерарном пољу, Делфа Иванић и Јелена Димитријевић су сарађивале и на хуманитарном плану, као и на побољшању положаја жене у Краљевини Србији. Њих две су у договору са Јеленом Лозанић,³⁵ почеле да раде на обнови рада

31 „Револт“, „Утешење“, *Вардар, календар за просту годину* 1926, XV (1925): 35; „Утеха“, „На Броду“, *Вардар, календар за просту годину* 1929, XVII (1928): 63, 64.

32 „Од Каира до Јерусалима“, „Асоцијација...“, „У децембру 1915“, *Вардар, календар за просту годину* 1931, XIX (1930): 43–48, 69–70.

33 „Утисци с Пута по Нашој Земљи“, *Вардар, календар за просту годину* 1933, XXI (1932): 51–58; 124–133.

34 „Света вода“, *Вардар, календар за просту годину* 1938, XXVI (1937): 52–55, „Николаћ малебашија“, *Вардар, календар за просту годину* 1939, XXVII (1938): 43–50.

35 Јелена Лозанић (1885–1972), кћи Симе Лозанића. Радила је као болничарка добровољац када је избио Први светски рат. Крајем 1914. послата је у САД, у име Црвеног крста Србије, да подстакне прикупљање помоћи за Србију. У Њујорку је јануара 1915. упознала Џона Фротингама (John Frothingham) са којим се венчала 1921. у руској цркви у Њујорку. Џон Фротингам (1879–1935) један од највећих америчких добротвора у Србији. Последњих двадесет година живота је готово у потпуности

Народног женског савеза 1911. године. Заједничким снагама успеле су да рад овог савеза оснаже, прикључе се међународним савезима и учествују на многим важним феминистичким конференцијама у Европи. Интересантно је да су у исто време, септембра 1911. године њих три радиле и на оснивању Друштва за заштиту животиња.³⁶ Иницијатор стварања првог друштва овог типа у Србији била је леди Лајла Пеџет (Dame Louise Margaret Leila Wemyss Paget, Lady Paget).³⁷ Под њеним председништвом је друштво почело да ради, а састанке су одржавале у згради енглеског посланства. Други план на коме су се интересовања Делфе и Јелена преплела био је хуманитарни рад. Као управна чланица Кола српских сестара Јелена Димитријевић је помагала Делфи Иванић и Љубици Луковић да отворе резервну болницу овог друштва, која је била активна током балканских ратова. Делфа и Јелена су у њој радиле и као добровољне болничарке. Осим у болници Кола, Јелена Димитријевић је радила и у VII резервној болници у Дунавској основној школи, у Душановој улици на Дорћолу.

Женска друштва Јелени Димитријевић у част

Јелена Димитријевић је дочекала да њено дело буде признато још за њеног живота. Свечано је прослављен и њен јубилеј, тридесетогодишњица рада, 30. децембра 1928. године. У Великој сали Универзитета, уз присуство краљевог изасланика министра просвете, председника Београдске, Нишке и Алексиначке општине, многобројних пријатеља и пријатељица из свих женских

посветио помоћи српским ратним невољницима, подизању и образовању српске ратне сирочади. Поред многих хуманитарних акција, финансирао је и опремио Американски дом за ратну сирочад у Врању.

36 Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 138, 143.

37 Леди Лајла Пеџет (1881–1958) хуманитарна радница. Супруга енглеског посланика у Краљевини Србији сер Ралфа Пеџета (Sir Ralph Spencer Paget). У Првом и Другом балканском рату радила је као добровољна болничарка. На почетку Првог светског рата долази до Скопља доносећи велику помоћ у санитетском материјалу и доводећи медицинско особље са којим формира болницу. До краја живота је помагала многим Србима који су се обрели у Енглеској, па је помогла и Милошу Црњанском да добије енглеско држављанство. Даровала је и велику материјалну помоћ за уређење српске цркве и Српског клуба у Лондону, док је у цркви Светог Саве подигла бронзану плочу генералу Михаиловићу. На Србе је потрошила сву готовину, па је продала и своју кућу.

друштава, свечаност је организовао Савез југословенско-руских студената на чијем челу је био професор Павле Поповић.³⁸ Почаст Јелени су одали и професори Милан Јовановић Батут и Бранислав Петронијевић, многобројни књижевници на челу са Браниславом Нушићем, док је галерија била препуна ученица свих београдских средњих школа. Први је говорио професор Иван Ђаја истичући посебно хуманост Јелене Димитријевић која је у многим приликама материјално помагала студентима. Потом је прочитао писмо одсутног председника савеза Павла Поповића који је, уз извињење због изостанка, навео да је своју каријеру почео управо објављујући једну повољну критику песама Јелене Димитријевић.³⁹

На прослави је у име Београдског женског друштва говорила Јелена Лазаревић, а затим су говориле и представнице Народног женског савеза, Кола српских сестара, Одбора госпођа Кнегиња Љубица и других женских и струковних удружења.⁴⁰ Иако у том тренутку односи између четири најстарија и највећа женска удружења у Србији, Београдског женског друштва и Одбора госпођа Кнегиња Љубица, с једне, и Кола српских сестара и Народног женског савеза, с друге стране, нису били добри, тј. били су заоштрени до крајњих граница, ипак су сва друштва послала своје представнице на ову прославу. Признање је стигло и од краља Александра I Карађорђевића који је 1929. године одликовао Јелену Димитријевић орденом Св. Саве III реда. Планирана је била још једна прослава јубилеја Јелене Димитријевић. Женска академска омладина је организовала прославу на Коларчевом народном универзитету у јануару 1929. године, али је вероватно на крају овај догађај отказан због завођења шестојануарске диктатуре.⁴¹

38 У литератури се погрешно наводи да је Богдан Поповић био на челу овог Савеза. Председник је био Павле Поповић који је у тренутку прославе био на путу. Савез је створен крајем 1924. године и од самог почетка за председника је изабран професор Павле Поповић, ректор Универзитета у Београду. Потпредседници су били професор Иван Ђаја и професор математике Рус Николај Николајевич Салтиков. У извештају који је објављен у *Домаћиници* 1929. године погрешно је наведено име Богдана, уместо Павла Поповића, али је и професор Иван Ђаја, физиолог и биолог, ректор Универзитета и академик, наведен као Јован, који је био његов стриц и истакнути члан Радикалне странке.

39 Павле Поповић, „Јубилеј г-ђе Јелене Димитријевић“, *Мисао*, 29, 1/2 (1929): 124.

40 „Јучерашња прослава 35. годишњице књижевног рада гђе Јелене Димитријевић на београдском Универзитету“, *Време* (31. децембар 1928): 3; „Прослава јубилеја гђе Јелене Димитријевић“, *Домаћиница*, XLIV, 1–2 (1929): 9–19.

41 Историјски архив Београда, Фонд породице Главинић, 1119, 50.3.2.7. Текст 74

Прилог 4. Јелена Димитријевић, *Жена и свет*, 1928.

Јелена није престала да сања и машта ни у позним годинама. Била је активна на многим пољима, отвореног духа, радознала и космополита. Била је члан Енглеског клуба у Београду, где је често читала своје нове песме. Сарађивала је са групом филмских радника који су 1932. године снимали филм „На капији оријента“.⁴² У пролеће 1940. у једном од последњих интервјуа рекла је:

Ето видите, опет бих ишла. Има још доста крајева на овој нашој лопти које бих желела да прокрстарић... Нови људи, нова лица, чак и нови сјај у очима људи разних континената, то је драж коју је тешко изрећи речима, то је драж осећања отвореног земаљског простора пред собом...⁴³

Добриле Главинић Кнез-Милојковић о Јелени Димитријевић који је требало да том приликом изложи као представница Друштва Кнегиња Љубица.

42 „На капији оријента, нови домаћи филм“, *Правда*, бр. 196 (14. јул 1932): 6.

43 „Наша књижевница која је обишла скоро цео свет“, *Време*, бр. 6547 (14. април 1940): 17.

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Историјски архив Београда. Фонд породице Главинић. 1119, 50.3.2.7.

Правила Београдског Женског друштва и Његових Подружина. Београд: Женско друштво, 1890.

Домаћица, орган Женског друштва и његових подружина у спомен прославе 25-годишњице Женског друштва 1875–1900. Београд: Женско друштво, 1900.

Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва. Београд: Штампарија Скерлић, 1926.

II. споменица четворогодишњег рада Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ 1903, 1904, 1905. и 1906. год. Београд: Одбор госпођа Књагиња Љубица, 1907.

Домаћица, орган Женског друштва и његових подружина. III–XLIV (1881–1929).

Вардар, календар Кола српских сестара. I–XXVIII (1906–1939).

Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, IV (1894).

Босанска вила, XVIII, 17–18 (1903).

Време. (1928, 1940).

Правда. (1928, 1932).

Жена и свет. (1928).

Српске новине. (1875, 1896, 1911).

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Иванић, Делфа. *Успомене*, приредила Јасмина Милановић. Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Стјеља, Ана. „Јелена Ј. Димитријевић – трагом прве признате српске књижевнице“, *Књижевна историја*, год. 44, 147 (2012): 341–354.

Поповић, Павле. „Јубилеј г-ђе Јелене Димитријевић“. *Мисао*, књ. 29, 1/2 (1929): 124.

Jasmina Milanović

Institute of Contemporary History
Belgrade

Jelena Dimitrijević and Women's Societies

Jelena Dimitrijević is better known for her literary work than for her social, patriotic and humanitarian achievements. She was a member of three women's societies in which she actively worked. So far, that part of Jelena Dimitrijević's life hasn't been fully discovered and, therefore, it represented a real challenge for research. It has been discovered that she became a regular member of the Women's Society branch in Niš for the first time in 1881. Then, after a short break, she joined again in 1893, only to become an executive member in late 1894. Starting from 1898, she became a regular member of the Belgrade Women's Society and a member of the Literary Committee of the magazine *Domaćica*. Her friendship with Ljubica Luković, also a member of the Women's Society, which began in Niš, continued in Belgrade as well. According to the latest discovered data, Jelena became a member of the Society *Knjeginja Ljubica* in 1903. That fact remained unknown before now. Her work within *the Circle of Serbian Sisters* is slightly better known, especially her collaboration with the magazine *Vardar*. During this period, she met Delfa Ivanić, the founder of *the Circle of Serbian Sisters* and so began their long-lasting friendship and collaboration in the National Women's Alliance. Information has been found on Jelena receiving her first medal in 1896. She received her second medal in 1911. and the third in 1928, during the celebration of her jubilee. All of this shows that, apart from her literary work, Jelena Dimitrijević was also deeply committed to protecting the weak, children and women, as well as supporting the fight for the national liberation of the Serbian people on the territory of the Ottoman Empire and Habsburg Monarchy.

Keywords: Jelena Dimitrijević, Women's Society, Committee of Women "*Knjeginja Ljubica*", Ljubica Luković, *Kolo srpskih sestara*, Delfa Ivanić, woman writer

Француска култура Јелене Димитријевић: „српска душа“ између Истока и Запада¹

Кроз призму француске културе рад анализира полифони карактер личности каква је била српска списатељица Јелена Димитријевић. С једне стране, рођена православка која је од малена усвојила веру, обичаје и културу свог народа; с друге стране, познавалац турског језика, вере, обичаја и културе које је имала лично прилике да упозна и да заволи баш на свом родном тлу на коме је још увек доминирала османска Турска; најзад, њена интелектуална снага, духовна ширина, свестраност и космополитизам учиниће је светском путницом жељном не само књишког већ и емпиријског знања. Тако ће Јелена Димитријевић опловити и пропутovati читав свет љубоморно чувајући своју назаситу страст ка Истоку кога „исповеда“ као своју личну религију, али и ка Западу кога „само“ воли и за ким се често „осврне“. Поникла на Балкану, на самом укрштању те две културне струје, Јелена Димитријевић ће током свог живота упознати и екстремне границе Истока (Турска, Египат, Палестина, Сирија, Индија, Кина, Јапан) и Запада (Италија, Француска, Шпанија, два боравака у Америци) где значајно место као културни медиј заузима француски језик и култура које је српска ауторка врло добро познавала.

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете и науке Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

Управо кроз оптику франкофилства Јелене Димитријевић желимо да укажемо на широки спектар знања, емоција и духовности које прожимају како сам лик списатељице, тако и њену богату књижевну продукцију. Уз то, крећући се од националног ка космополитском слоју идентитета Јелене Димитријевић, увек у интеркултурном дијалогу између Истока и Запада као и између књижевности и стварности, на крају закључујемо да комплекс француског језика, књижевности и културе увек води „главну реч“ у плодном стваралаштву Јелене Димитријевић.

Кључне речи: интеркултуралност, Исток и Запад, идентитет и алтеритет, француски језик, књижевност и култура, Јелена Димитријевић.

Јелена Димитријевић је једна од ретких српских списатељица чији је лични и књижевни идентитет дубоко обележен оним што данас подразумевамо под термином интеркултуралност или дијалог култура. Полифони идентитет Јелене Димитријевић резултат је неколико фактора: најпре, реч је о неутаживој жељи за учењем и стицањем сазнања о другим културама и то читањем, дакле посредством књижевно-симболичке медијације, као и у директном контакту са алтеритетом, то јест искуственим сазнавањем у путовањима око света. Јелена Димитријевић је неоспорно имала урођену романтичарску склоност ка егзотизму и номадизму како у књижевности тако и у стварности. Затим, треба рећи да њена полиглосија значајно креира визију живота и света, јер јој познавање чак шест страних језика (енглеског, француског, немачког, руског, грчког и турског) омогућава да лакше и продубљеније размишља о суштинским питањима идентитета и алтеритета. На крају њен, за оно време дуг животни век (1862–1945) покрива период друге половине XIX и прве половине XX века што значи и неколико смена културно-историјских контекста од Османске царевине на заласку до Краљевине Југославије, такође

на заласку. То исто тако значи и смену неколико владајућих књижевно-уметничких парадигми од позног (нео)романтизма и реализма до модернистичких струја у међуратном периоду. Читава та културолошка констелација дала је јединствено обележје књижевном стваралаштву Јелене Димитријевић.

Национални и верски идентитет

Најпре, национални идентитет. Ма колико сензибилитет наше списатељице био космополитски, њена душа остаје српска: „Ја за Турску полазим као космополитка, а кроз њу пролазим као Српкиња: најмањи делић душе моје српски је, као што ми је српска и цела душа...“² Овде је српски национални идентитет потцртан у контрасту са Турском, јер иако из личне радозналости одлази за Турску, чији језик, културу и обичаје познаје, кроз њу пролази као Српкиња, као неко ко је поносан на коначно ослобођење од вековног ропства. Прави романтичарски занос и патриотски жар Јелена Димитријевић ће показати по уласку у ослобођени Ниш: „О свето место! Пет столећа си стењало под јармом турским, а свака ти је стопа земље крвљу поливена из које изниче твоје ослобођење! [...] Полумесец уступи место злаћаном крсту, поклони му се и нестаде га!“³ То је ништа не спречава да за Турску (тачније Солун који је 1908. године још био под османском окупацијом), као и за сваку другу земљу у којој ће оставити „делић душе своје“, пође као космополиткиња жељна нових сазнања чак и о ономе што већ познаје, али сазнања са „лица места“ које је за Јелену Димитријевић једино право и аутентично.

Наизглед парадоксално, на удаљеним крајевима света Јелена Димитријевић ће пронаћи потврду свог примарног идентитета који је изградила у кругу породице и усменим предањем. Српска православна вера биће чврсто и недвосмислено потврђена у њеној души приликом обилазака светих места у Палестини, опет упркос свом космополитизму и верској толеранцији: „И кад часна сестра на моје питање какав је то брег, одговори: 'То је Гора маслинска',

² Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008), 16.

³ Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња* (Ниш: Просвета, 2003), 18.

ја заплаках. Никад нико не би помислио да ће хришћанске светиње овако утицати на неког коме су сви људи једнаки, ма коју веру веровали.“⁴ Када јој водич Арапин показује свету реку Јордан, њој и тада навиру сузе на очи док пред својим духовним очима „види“ све

своје најмилије, и живе и умрле, да заједно са мношћом скрећу поглед с мора на гору, с горе на реку Јордан, на хришћанске светиње. У духу сви су били са мношћом: Она која ме је учила да се Богу молим; и они са којима сам му се молила: мајка, сестре, брат... : живи и умрли.⁵

Исто тако, када креће на Свети гроб, она нема никакву дилему да треба да обиђе „стари“ (јер нова „научна“ истраживања су показала да је „прави“ Гроб морао бити ван зидина Јерусалима), дакле онај у цркви Светог гроба, „онај исти на који је двапут ишла моја баба Хаџи Ружа и који је у мислима походила небројено пута – падајући крај Њега на колена и обливајући га сузама – моја мајка.“⁶ Вера предака, она коју је у најранијем детињству усвојила кроз кућно, породично васпитање, остаје једина права за Јелену Димитријевић док је егзотизам светих места само снажан „окидач“ који побуђује ауторкину имагинацију да оживи ту изворну духовност.

Исток и Запад у књижевности и стварности

Српкиња и православка, Јелена Димитријевић је временом себи изградила једну интимну љубав, чак и „религију“ коју ће заувек да исповеда: то је Оријент. Паралелно с њом, развија се и љубав према Западу, али је разлика очигледна и Јелена Димитријевић нам је тачно приказује у једној сликовитој метафори:

О, мој Источче! Како те познајем и колико те волим. [...] Све твоје волим, и због тога тебе волим. [...] Покаткад сам ти неверна, мој Источче – само покаткад. Као драга кад се на другог осмехне, само осмехне и ништа више. *Запад ми се намеће да га волим, и ја се понекад на њега осврнем, и ништа више. Али кад се на њега осврнем, ја за тобом уздахнем.* Јер ти си моја прва љубав и, ево, видим да ћеш

⁴ Јелена Ј. Димитријевић, *Седам мора и три океана*, приредила Биљана Дојчиновић (Београд: Лагуна, 2016), 283.

⁵ Ibid., 279.

⁶ Ibid., 285.

ми бити и последња. Како је срећан онај који умире волећи онога који га је учио волети! *Али ти мени ниси само љубав, но и религија.* Велики си, и свет си! О! како те волим, мој Источче!⁷

У наведеном одломку ауторка успоставља хијерархијски однос на релацији Исток–Запад дајући недвосмислено предност Оријенту коме је каткад „неверна“, јер јој се „намеће“ да воли и Запад и да се за њим „осврће“. Тиме Јелена Димитријевић одаје дужно поштовање окциденталној култури и цивилизацији коју као умна жена и те како добро познаје и признаје, али њена лична предилекција иде култури чаробног Истока. Када се двоумила да ли да се отисне пут Турске или западне Европе, још једном је у њеној „светској души“ победила оријентофилија: „Ја имам две љубави, једну за Исток, другу за Запад; и најјача, победи прва, она што се у моје биће увукла у мојој раној младости.“⁸

Међутим, та љубав према Истоку која се развила у њеном бићу још у раној младости има своју комплексну основу: истовремено док у Нишу од Ибрахим ефендије учи турски језик и о турским обичајима, где се нарочито интересује за културу Туркиња у харемима, Јелена Димитријевић учи и друге стране европске језике и поред тога чита богату романтичарску литературу из француске књижевности заједно са својом пријатељицом Лујзом Јакшић, која је била наставница енглеског и француског језика у Вишој женској школи краљице Драге. О томе нас извештава у првом писму из Солуна: „Ми смо, онда, читале многе твоје велике земљаке, вашег Шатобријана (François-René de Chateaubriand), вашег Ламартина (Alphonse de Lamartine), вашег Игоа (Victor Hugo), вашег Готјеа (Théophile Gautier), вашег Лотија (Pierre Loti)... *Tu su твоји земљаци писали о Истоку, а ја сам онда Исток врло волела.*“⁹ Из овога следи да се љубав Јелене Димитријевић према Истоку развијала под снажним утицајем књижевно-симболичке медијације са Запада, тачније кроз оптику потпуно измаштаног и сневаног (на пример код Игоа), али и „полуфикционализованог“

⁷ Ibid., 90–91, курзив је наш.

⁸ *Писма из Солуна*, нав. издање, 14.

⁹ Ibid., 13–14.

Оријента, то јест посредством делимично „верне“ путописне књижевности (Шатобријан, Ламартин, Готје) или романа „са лица места“ (Лоти) који поседују извештајан степен фактографије.¹⁰ Дакле, када се наша списатељица каткад осврне ка Западу, а уздише за Истоком, онда она то чини под лупом књижевне фикције са Запада која ће заувек обликовати њену визију света. Другим речима, у књижевном делу Јелене Димитријевић *франкофилија* је кључна генеративна компонента једне композитне *оријентофилије*.

Песма „О, Источо“ из прве збирке песама под насловом *Песме Јелене Јов. Димитријевића* (1894) типичан је пример западно-романтичарске, игоовске визије Оријента у коме бујају страсти, фантазије и бајке:

О, источе, пун красоте
Пун љубави и милоте
Заношљиво легло страсти
Фантазије и бајака
Којима се уз тамбуре
Дахирета и сантуре
Уз песмице алајака
Забављају у вечери
Пророкове бајне кћери!¹¹

Такав Исток у роману *Нове* укрстиће се са суровим реализмом у коме су живеле „пророкове бајне кћери“, односно са турским Оријентом онаквим како га је Јелена Димитријевић доживела у стварности, пре свега са путовања у Солун у тренутку избијања младотурске револуције 1908. године. Отуда у роману *Нове*, који за историјски декор има управо ову револуцију, налазимо једну сложену интеркултурну констелацију: турска култура, оптерећена крутим светоназорима и чврстом патријархалном традицијом, на почетку XX века бива уздрмана прогресивним идејама са Запада,

¹⁰ За разлику од Виктора Игоа (који се у *Оријенталкама* у потпуности ослонио на своју имагинацију), Шатобријан, Ламартин, Готје и Лоти су путовали на Исток.

¹¹ Јелена Ј. Димитријевић, *Песме Јелене Јов. Димитријевића* (Ниш: Ж. Радовановић, 1894), 109.

а нарочито „ослободилачким“ идеалима Француске револуције. Француска, Французи и француски потпуно доминирају градом: Марсељеза се пева на сваком кораку, на грудима се носе кокарде, солунске новине су насловљене на француском (*Le Progrès de Salonique, Le Matin*), хотели, виле и тргови носе француска имена (*Hôtel Impérial sur la mer, la Place de la Liberté, Mon plaisir, Mon Bonheur*), славну Бејаз-кулу сада зову *Tour Blanche*. Младотуркиње, такозване *нове*, у руке су добиле књиге тог просвећеног народа као најјаче оружје за праву револуцију уз живу реч њихових гувернантни које су већински биле Францускиње. Занимљиво је подвући да ће омиљени писци главних јунакиња Емир-Фатме и Зехре-Мерсије бити управо они романтичари које Јелена Димитријевић наводи да је читала са Лујзом Јакшић, али и други: Шатобријан (*Атала*), Ламартин (*Грасијела*), Флобер (*Gustave Flaubert, Госпођа Бовари*), Мисе (*Alphred de Musset, Ноћу*), затим Мопасан (*Guy de Maupassant*), Прево (*Marcel Prévost*), Бурже (*Paul Bourget*) и најинтригантнији и најегзотичнији међу њима – Пјер Лоти са својим романима *Азијада* и *Разочаране*. Овај последњи роман, са већим упориштем у реалности од *Азијаде*, говори управо о ономе што је Јелена Димитријевић описала у свом роману: то су висока култура и образовање *нових* Туркиња као и патња која из тога произлази, јер у судару два изразито различита менталитета и непомирљивих културолошких погледа, њихови идеали бивају брутално изиграни и оне не само да су *разочаране*, него и губе живот као праве жртве револуције. Дакле, на језичком, књижевном (тематско-мотивском) и културном плану, роман Јелене Димитријевић представља јединствено чвориште интертекстуалних и интеркултурних релација између турског Истока и француског Запада, а истовремено представља и занимљив вид француско-српског интерлитерарног дијалога између једног француског писца и једне српске списатељице.

Коментаришући роман *Нове*, Јелица Беловић Бернаджиковска је рекла да би се тај „красни роман“ зацело читао „на свим европским језицима, да госпођа Јелена није рођена у српској варошици, већ горе у земљама високе културе.“¹² Многи

¹² Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна

су стваралаштво Јелене Димитријевић видели у европским хоризонтима тако да је била прозвана и „српска Сапфо“ или баш индикативно „српски Пјер Лоти“. Тако на пример Драган Ерић, уз Толстоја (Лев Николаевич Толстой), Шекспира (William Shakespeare), Анатола Франса (Anatole France), Бору Станковића и Милицу Јанковић, један од својих кратких огледа посвећује Јелени Ј. Димитријевић, а у поднаслов ставља „наш Пјер Лоти“. У том кратком осврту Ерић између осталог каже да Јелена Димитријевић „као ретко ко, познаје оријенталски живот и располажући пластичном маштом једног Пјера Лотија, могла је да у шаренилу тога света изнађе изванредне мотиве за креацију свога уметничког бића.“¹³

После овог оријенталног (српског, турског) и окциденталног (француског) интеркултурног прожимања у романескној фикцији, вратићемо се космополитској интеркултуралности Јелене Димитријевић у њеним путописима и на крају у поезији, не губећи из вида специфичност сваког културног слоја Истока и Запада.

Ка космополитизму: идентитет и алтеритет

Када се из Ђенове отискује преко Средоземног мора за Египат и даље за Блиски исток, Јелена Димитријевић експлицитно помиње Ламартинов путописни текст који је читала: „... ја ћу имати веома занимљиво, веома пријатно путовање, ако Средоземно Море не буде онако за каквог га ја држим по читању Ламартинове књиге *Пут на Исток*.“¹⁴ Дакле, овде је јасно да ће Ламартинов референтни хипотекст бити један од главних књижевно-симболичких компоненти у генези „оријенталног“ хипертекста Јелене Димитријевић који ће она даље докреирати својом имагинацијом после личног емпиријског искуства.

Поред тога, француски језик, књижевност и култура присутни су готово стално и у различитим видовима током тог

умјетност до данас (Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Сарајево: Штампарија Пијуковић и друг, 1913), 120–121.

¹³ Драган Ерић, „Јелена Ј. Димитријевић, наш Пјер Лоти“, у *Кратки огледи* (Ћуприја: Штампарија Драг. Ј. Петровића, 1925), 18.

¹⁴ *Седам мора и три океана*, нав. издање, 55.

цивилизацијског путовања преко „седам мора и три океана“: од „анонимних“ цитата – на пример познати стих *partir, c'est mourir un peu* појављује се неанотиран на српском као „отпутовати то је увек помало умрети“ – до експлицитне цитатности – на пример, Јелена Димитријевић цитира у оригиналу стихове које је чула од једне певачице на улицама Нице или чак одломак поеме коју је египатски принц Хајдар Фазил посветио принцези Ходи Ханем Шарави (Huda Sha'arawi), коју називају и египатском госпођом де Стал (de Staël) – нижу се бројне референце на Француску. Неретко је окцидентализам на Истоку од стране Јелене Димитријевић приказан и *per negationem*, односно уз горку иронију, што је резултат француске колонијалне политике: мултикултурни Каиро даје само привидан утисак демократске земље, јер „да овде не постоји *liberté, égalité, fraternité* путник опажа чак и онда кад се из неке кафане или парка чује Марсељеза.“¹⁵ И Либан носи трагове мутне политике:

Кад пођете Бејрутом, нарочито поред мора, на све стране читате: *État du Grand Liban*, и видите споменике од којих вам прво падне у очи: *Aux libérateurs de la Syrie et du Liban*; или: *A la gloire de l'armée française du Levant et de la division Navale*. Да, страним путницима ово пада у очи, али им не бode очи; а мештанима... Нарочито амблеми *casque et laurier*...¹⁶

Француски језик овде производи негативну емоционалност и мрску имаголошку предоцбу. Ипак, Јелена Димитријевић не дозвољава себи да је савладају мучне представе, јер како каже, у Либан није дошла да „бистри мутну политику“, већ да се „од силних утисака“ одмори.

Интеркултурно укрштање тековина источне и западне културе на Истоку, Јелена Димитријевић разложно анализира на следећем месту:

На Истоку путник очекује Исток и болно се разочарава кад наиђе на Запад, врло често у најсмешнијем издању. Подражавање у најчешћим случајевима не успева, а иако успе никад није тако да се не може опазити да је подражавање.

¹⁵ Ibid., 138.

¹⁶ Ibid., стр. 421.

[...] То подражавање Запада много се јаче опажа на Истоку, него на Балкану. (*Ја Балкан одвајам од Истока, пошто је он исто тако мало Исток, као што је мало Запад*). Одвајам га, али не стога што Исток не би био толико интелигентан, колико Запад, него што су им *менталитети различити*, толико су *различити*, колико су им *различита поднебља*... [...] И заиста, у Александрији нисам нашла Александрију, али ни Мали Париз.¹⁷

Овде је јасно подвучена манија слепог подражавања алтеритета, али је истакнут и још један културолошки комплекс коме припада сама ауторка: Балкан. На средокраћи вековних укрштања две велике цивилизацијске струје, Балкан је одувек био „мало Исток, као што је мало Запад“,¹⁸ али је задржао свој *балкански* идентитет, зато га Јелена Димитријевић јасно одваја од појма Исток под којим западни аутори често подразумевају и Балкан. Стога је уз српски и православни формацијски слој на овом месту важно истаћи и балкански елемент као један од изворних слојева који обележавају првотни идентитет наше списатељице. Оно што у наведеном фрагменту Јелена Димитријевић препознаје као главни узрок неслагања две културне праксе, односно неуспешности културних „пресликавања“ јесте висок степен различитости у менталитетима и поднебљима који се чак ни интелигентном рецепцијом не би могли помирити – „толико су различити“. За правилно усвајање алтеритета неопходно је продубљено га познавати и схватати, јер у супротном, у том смешном подражавању, не само да се не схвата суштина алтеритета и интеркултуралности него се и губи изворни идентитет, као што је овде случај да Александрија више није ни *Александрија*, а ни *мали Париз*.

Но, вратимо се личном и књижевном идентитету Јелене Димитријевић. Видели смо до сада да се на основама националног (српски), верског (православље) и геосимболичког (Балкан) постепено, дискурзивним или емпиријским путем, односно читањем или путовањем, компоује језичка и културна полифонија

¹⁷ Ibid., стр. 79–80, курзиви су наши. У наставку Јелена Димитријевић даје и врло конкретан пример: „Шта ће египатској жени муслиманске вероисповести кратка сукња и чарапе боје меса кад још није успела да 'европеизира' главу скидањем покривала с главе...“

¹⁸ Ibid.

на релацији Исток–Запад. Али тај дијалог култура на крају превазилази оквире традиционално схваћеног Истока – отаџбине имагинације, и Запада – отаџбине цивилизације и проширује се на Далеки исток и далеки Запад, јер Јелена Димитријевић нам доноси своје импресије и рефлексије са пропутовања кроз Индију, Кину, Јапан и Цејлон, односно из Америке у коју је путовала чак два пута. Нажалост, други део путописа *Седам мора и три океана* још увек није објављен док о сусрету са песником Тагором сазнајемо само из *Писама из Индије*. О путовању кроз Америку говори путопис *Нови свет или У Америци годину дана* који је објављен 1934. године, дакле шест година пре *Седам мора и три океана*, а пет, односно петнаест година после два велика прекоокеанска путовања.

Тај временски размак између самог путовања и његове текстуалне реализације, односно између времена *приче* и времена *писања*, говори нам о томе да је ауторка накнадно сређивала и селекционисала своје утиске и белешке тако да су њени путописни текстови у ствари ретроспективна рефигурација догађајне и доживљене стварности. Они су уједно и врхунац културног и књижевног, источног и западног, најзад светског и космополитског дијалогизма који је успоставила Јелена Димитријевић. Можда најбоља лекција коју нам кроз своје текстове, као и на сопственом примеру даје наша ауторка, јесте лекција о идентитету и алтеритету и њиховом поливалентном карактеру. Следећи одломак из предговора за амерички путопис сажето илуструје комплекс непрекидне промене како нас самих, наших унутрашњих визија и представа, тако и „другачијости“ спољног, објективног света:

Америку сам *друкчију* видела први пут, а *друкчију* други пут – мада сам је гледала оба пута *истим* очима. [...] Америку сам ја сад гледала *истим* очима, мада сам се била изменила. *И мене* су измениле прилике као *и Америку*. Први пут сам у Америку допловила Атланским Океаном из крваве Европе – тужна; други пут Тихим океаном из цветног Јапана – весела.¹⁹

¹⁹ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана* (Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934), IX–X, курзив је наш.

Исток и Запад у поезији на француском

Вратићемо се за тренутак на традиционални Исток и Запад. Још један добар пример да је Запад у стваралаштву Јелене Димитријевић неодвојив од Истока, јесте поема *L'Orient* која чини део необјављене збирке песама на француском језику *Au soleil couchant* (Кад сунце зађе).²⁰ У поетском надахнућу Јелена Димитријевић још једном егзалтирано велича Исток, али на француском језику: садржај је дакле Оријент, али форма – Запад! У наставку дајемо неколико стихова из те оде на француском паралелно са нашим преводом:

<i>„L'Orient! Allons cher, mon grand Orient!</i>	<i>Источо! Хајмо драги мој, велики Источо!</i>
<i>N'est-il pas lui, cet Orient,</i>	<i>Зар није тај Исток</i>
<i>Ma jeunesse, ma joie, mon amour</i>	<i>Моја младост, моја срећа, моја љубав?</i>
[...]	[...]
<i>Saints souvenirs de ma première jeunesse,</i>	<i>Свете успомене на моју прву младост,</i>
<i>Souvenirs de mon premier amour</i>	<i>Успомене на моју прву љубав!</i>
<i>O Orient, mon cher, mon grand Orient,</i>	<i>О, Источо, мој драги, велики Источо</i>
<i>Maître sublime de plus élevés sentiments</i>	<i>Узвишени господару највиших осећања</i>
<i>La Religion et l'Amour</i> ²¹	<i>Религија и Љубави!</i>

Ово искрено исповедање вере и љубави, младости и радости у крилу Оријента коме српска списатељица остаје заувек одана (поема се завршава са „*Que je t'aimais toujours et que je te reste à jamais / Fidèle*“), само је још једна потврда верског заноса Јелене Димитријевић изреченог на страницама *Седам мора и три океана* које смо раније цитирали. Међутим, у поеми *Париз*, која у рукопису долази одмах иза *Оријента*, песникиња ће изразити готово идентично религиозно узвисивање пред престоницом Запада која је уједно и

²⁰ У Народној библиотеци Србије чувају се две свеске *Au soleil couchant* у рукопису са укупно 31 поемом под сигнатуром Р 544.

²¹ Преузето из рукописне заоставштине Јелене Димитријевић. Захваљујем се одељењу „Посебни фондови“ Народне библиотеке Србије на уступљеном материјалу.

светска престоница. Затворивши очи, Јелена Димитријевић у својој имагинацији развија интимну менталну слику космополитског Града:

Et ainsi qu'un fidèle en Dieu dans son temple
J'adresse en extase religieuse, d'une voix étrange, au Tout Puissant,
De même moi – jettant mes regards à la ronde – m'écriai :
O, Toi! La Reine des villes et le Sanctuaire de la Beauté!
Toi! Tu es prédestinée pour le Roi du ciel
*D'être métropole non d'un pays, quoique grand et célèbre, mais du Monde!*²²

И тако, попут божјег верника у храму
Обраћам се Свемоћnome, промењеним гласом, у верској екстази
Те бацајући поглед унаоколо ускликнух:
О, ти који си Краљица градова и Уточиште Лепоте
Тебе је небески Краљ предодредио
Да будеш метропола не само једне земље, иако велике и славне, већ читавог Света!

У овој поеми Париз је град Светлости који уједињује највише сфере науке, уметности и лепоте, дакле град цивилизацијске духовности и знања. Зато пред духовним очима ауторке, у свој лепоти и сјају, промичу све творевине „духа генијалног народа“ (*le génie d'un peuple génial*) које је некад имала прилике да види и да им се диви. Одушевљење метрополом Света у завршној строфи коју смо овде цитирали иде до праве верске екстазе која се може мерити са оном коју је Јелена Димитријевић осећала пред драгим и величанственим Оријентом: на овом месту можда му је највише постала „неверна“!

Од тридесет и једне поеме на француском из збирке *Au soleil couchant* само је једна доживела штампано издање и, после 80 година, своје поновљено издање. Реч је о поеми *Une vision*

²² Ibid.

штампаној као засебан примерак 1936. године, а коју је у години јубилеја 2016. превела, приредила и поново објавила Ана Стјелја под насловом *Привиђење*.²³ У предговору Јелена Димитријевић наводи да је песма прочитана у Паризу на месечном састанку „Нашег малог међународног кружока“ (*Notre Petit Cercle International*), у Друштву књижевника и поводом Дана пријема госпође Салабер (*au „Jour de réception“ de Madame Salabert*).²⁴ Из овога можемо да приметимо да је Јелена Димитријевић током свог боравка у Паризу, престоници Француске и света, активно учествовала у културно-уметничким дешавањима, салонским разговорима и пријемима, књижевним вечерима и кружоцима где је свој допринос давала и кроз песме које је писала и казивала на француском. Од књижевне рецепције француских романтичара из раних дана до самосталне књижевне продукције у зрелим годинама, лик и дело Јелене Димитријевић обележени су снажним француским елементом, било да пева о Оријенту или о Паризу, о индијској принцези (*Une vision*), мудрој Арапину (*Sage arabe*) и лотосовом цвету (*Le fruit de lotus*) или о Шпанији (*L'Espagne*), религији (*La confession*) и мистицизму (*Le voyage mystique*).

Закључак

Из свега што је до сад речено, следи да су француска књижевност и култура увек једни од есенцијалних садржатеља полифоног идентитета Јелене Димитријевић чија „српска душа“, али и „српска имагинација“ и „српски интелект“, вешто и мудро осцилирају између различитих културних пракси Истока и Запада стапајући их у један високо култивисани космополитизам и притом не губећи ниједан прегнантиан симболичко-значењски слој обе праксе. Од простих језичких уплива до високо духовно уздигнутих књижевно-уметничких и културних тековина, француски комплекс, упркос неким негативним, политичким конотацијама, увек води главну реч у стваралаштву Јелене Димитријевић, оплемењујући њену књижевну реч и мисао. Својим делом Јелена Димитријевић

²³ Yvelina Y. Dimitriyevitch, *Une Vision, poème*, двојезично издање, priredila i prevela na srpski Ana Stjelja. Prevod predgovora Bojan Savić Ostojić, (Belgrade: Ana Stjelja, 2016).

²⁴ Ibid., 6, 20.

илустративно је потврдила тезу Исидоре Секулић која на једном месту каже да „или у културној изградњи неког појединца или народа има и француски елемент, или треба застати у месту, и поћи у ревизију.“²⁵

ЛИТЕРАТУРА

Dimitriyevitch, Yvelina Y. *Au soleil couchant*. Народна библиотека Србије, одељење „Посебни фондови“, сигнатура Р 544.

Dimitriyevitch, Yvelina Y. *Une vision*. Dvojezično izdanje. Priredila i prevela na srpski Ana Stjelja. Prevod predgovora Bojan Savić Ostojić. Belgrade: Ana Stjelja, Digital Art Company, 2016.

Димитријевић, Јелена. *Нови свет или у Америци годину дана*. Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934.

Димитријевић, Јелена Ј. *Песме Јелене Јов. Димитријевића*. Ниш: Издавачка књижарница Ж. Радовановића, 1894.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*. Ниш: Просвета, 2003.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Двојезично издање. Лозница: Карпос, 2008.

Dimitrijević, Jelena J. *Sedam mora i tri okeana*. Priredila Biljana Dojčinović. Beograd: Laguna, 2016.

Ерић, Драган. „Јелена Ј. Димитријевић, наш Пјер Лоти“. У *Кратки огледи*. Ђуприја: Штампарија Драг. Ј. Петровића, 1925.

Секулић, Исидора. „Французи, они, они“. У *Говор и језик – Мир и немир*. Сабрана дела Исидоре Секулић, књига 10. Београд: Вук Караџић, 1977.

Српкиња: *Њезин живот и рад, ъезин културни развитак и ъезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу. Сарајево: Штампарија Пијуковић и друг, 1913.

²⁵ Исидора Секулић, „Французи, они, они“ у *Сабрана дела Исидоре Секулић*, Говор и језик – Мир и немир, књига 10, (Београд: Вук Караџић, 1977), 517.

La culture française de Jelena Dimitrijević: «l'âme serbe»
entre l'Orient et l'Occident

Par le biais de la culture française cet ouvrage se propose d'analyser l'identité polyphone de l'écrivaine serbe Jelena Dimitrijević. *Grosso modo*, il s'agit d'une triple formation : en premier lieu, Jelena Dimitrijević est née serbe chrétienne de sorte que la foi orthodoxe, les coutumes et la culture de son peuple lui étaient inculquées depuis son enfance et son adolescence. En second lieu, elle a tôt appris la langue turque ainsi que les mœurs et la culture des musulmans turques (notamment des femmes) qu'elle avait l'occasion de connaître et d'aimer justement sur sa terre natale où, à l'époque, l'Empire Ottomane dominait toujours. En lieu final, ses capacités intellectuelles et spirituelles avec son cosmopolitisme inné la feront un voyageur du monde assoiffé du savoir empirique. Jelena Dimitrijević parcourt le monde entier tout en gardant sa passion pour l'Orient, qu'elle confesse en tant que sa religion intime, mais aussi pour l'Occident qui est son amour et pourtant, elle ne fait que jeter un regard sur lui de temps en temps. Issue des Balkans, au carrefour de ces deux grands courants culturels, Jelena Dimitrijević connaîtra aussi les étendues de l'Extrême Orient (à travers la Turquie, l'Égypte, la Palestine et la Syrie, elle atteint finalement l'Inde, le Sri Lanka, la Chine et le Japon) et celles de l'extrême Occident (après la France, l'Italie et l'Espagne, elle fait deux tournées de l'Amérique). Ce que nous nous efforçons d'envisager dans cet article, c'est le rôle considérable de la langue et de la culture française dans la médiation littéraire, symbolique et culturelle effectuée par Jelena Dimitrijević. Par le biais de sa francophilie nous nous voulons dégager un large éventail des connaissances, des émotions et de la spiritualité qui composent d'un côté l'identité polyphone de l'écrivaine serbe, et de l'autre côté sa production littéraire. En suivant l'évolution de l'identité polyphone de Jelena Dimitrijević depuis sa couche nationale à la couche cosmopolite, toujours dans le dialogue interculturel entre l'Occident et l'Orient ainsi qu'entre la littérature et la réalité, nous finissons par conclure que la langue, la littérature et la culture française émergent toujours de l'œuvre littéraire de Jelena Dimitrijević et créent sa vision du monde.

Mots-clés: interculturalité, Orient et Occident, identité et altérité, langue, littérature et culture françaises, Jelena Dimitrijević.

Јелена Димитријевић,
Српски књижевни гласник
и Америка¹

У раду се анализирају текстови који припадају америчком кругу тема Јелене Димитријевић, а објављени су у првој и новој серији *Српског књижевног гласника* (1901–1914. и 1920–1941). У фокус истраживања је постављена приповетка „Американка“, која своје коментаре, допуне и тумачења добија у текстовима који су након ње публиковани. Посматра се начин на који се око ове приповетке плете интертекстуална и значењска мрежа од 1912. када је објављена до 1934. када се штампала амерички путопис Јелене Димитријевић *Нови свет или у Америци годину дана*. Анализира се место америчког круга текстова ове ауторке у два контекста: 1) у координатама књижевне јавности где представљају својеврсни ексклузивитет и изузетак и 2) у оквиру феминистичке јавности где се посматрају у корпусу друштвених појава и феномена значајних за американизацију српског међуратног културног простора и друштва.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, Америка, „Американка“, Американке, американизација, *Српски књижевни гласник*

¹ Овај рад је настао на основу излагања „Јелена Димитријевић у феминистичкој и феминофилној периодици“ које је саопштено на округлом столу *Читате ли Јелену Димитријевић?* одржаном 09. априла 2016. године на Филолошком факултету у Београду у оквиру пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. пројекта 178029), а проширен је и завршен у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (бр. пројекта 178024). Оба пројекта финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Јелена Димитријевић, књижевница

Јелена Димитријевић је објављивала у многобројним часописима, сарађивала са низом издавачких кућа и уредника, а како њена књижевна активност временски покрива крај XIX и прву половину XX века, остварила је и квантитавно и квалитативно значајан и жанровски разноврстан опус који обухвата песме, приповетке, романи, путописе, репортаже, новинске чланке. Према сопственом сведочењу, песме је почела да пише веома млада са дванаест година још у родитељској кући, а дебитовала је 1892. године, управо, песмом у часопису *Отаџбина*.² Током прве половине XX века њено дело је доживело двоструку рецепцију и, условно речено, двосмерну канонизацију: књижевну и феминистичку. Двострука рецепција и канонизација ауторки је била типична за 20-те и 30-те године прошлог века. Захваљујући процвату (књижевне) штампе са једне, и снажном феминистичком покрету са друге стране, ауторке су реципиране у два сегмента културног живота: књижевном и феминистичком, односно у књижевним часописима и у (прото)феминистичкој периодици.

² Анђа Бунушевац, „Јелена Димитријевић“, *Жена и свет*, бр. 3 (1928): 9. У овом чланку који је делом интервју са Јеленом Димитријевић, а делом коментар новинарке, Анђа Бунушевац преноси сведочења књижевнице о стваралачким почецима из којих сазнајемо да је своју поезију крила од родитеља а касније и од мужа: „Моје песме биле су моја највећа тајна. (...) Крила сам моје песмице 'као змија ноге', сматрала сам их својим највећим грехом“.

Двоструко „читање“ ауторки је било међусобно условљено и подстакнуто, тј. феминисткиње су настојале да на страницама својих часописа приказују успешне књижевнице, те да објављују њихове текстове, односно да приказују књижевни, уметнички, културни, научни, активистички рад жена. Такође, саме ауторке су често деловале на два плана, те су истовремено градиле „књижевну“ каријеру, али су биле и чланице феминистичких удружења, посећивале су феминистичке конгресе, остваривале интернационалне контакте и јавно се декларисале и деловале као феминисткиње. Тако је и њихово партиципационо у културној јавности било и књижевно и феминистичко. Феминисткиња Анђа Бунушевац, на пример, представљајући Јелену Димитријевић читатељкама часописа *Жена и свет* пише: „она је својим делима, улазећи у живот и душу жене, привезала и разумела све жене.“³ Ово препознавање жена у књижевном стваралаштву ауторки је било веома важно место у јавном говору о женским текстовима и управо на њему, на препознавању и разумевању, на утиску да се књижевнице не само обраћају читатељкама, већ и да о њима говоре, градила се женска солидарност којој је у знатној мери допринела и Јелена Димитријевић како својим текстовима и активностима у бројним домаћим и светским удружењима, тако и иконичношћу своје фигуре којом је представљала самосталну жену, књижевницу и светску путницу.

Изузетно битан аспект женске солидарности, умрежавања, повезивања и разумевања били су часописи као један од кључних конститутивних чинилаца јавне сфере. Јелена Димитријевић је у штампи присутна непосредно, тј. као ауторка прилога, у књижевним часописима, и иконично, односно посредно, кроз чланке у којима се о њој говори, и то најчешће у (прото)феминистичкој штампи као пример књижевнице и светске путнице.⁴ У даљем току рада

³ Ibid.

⁴ Када је реч о протофеминистичкој штампи најупечатљивија су два портрета Јелене Димитријевић, у часопису *Жена* из 1911. године и у алманаху *Српкиња* 1913. године. У часопису *Жена* (ур. Милица Томић) 1911. године штампана је фотографија Јелене Димитријевић на ненумерисаној првој страни броја, а затим и њена кратка биографија преузета из *Материнске читанке: за српске кћери и матере*, коју је приредила Јела Спасић са Петром Стојановићем 1905. године. Као илустрација њеног књижевног рада објављена је песма „На тераси“. Други портрет је у алманаху *Српкиња* из 1913. године (ур. Јелица Беловић Бернаджиковска) где је у одељку

бавићемо се сарадњом Јелене Димитријевић и *Српског књижевног гласника* и посебно њеним текстовима посвећеним америчким темама у овом часопису.

Јелена Димитријевић и *Српски књижевни гласник*

Сарадња Јелене Димитријевић и *Српског књижевног гласника*⁵ започела је већ у првој години живота овог часописа: током 1901. године она у новоформираном часопису објављује три песме и једну приповетку. Након што је Јовану Скерлићу поверено његово уређивање она овде публикује нека од својих најзначајнијих дела, као што су путопис *Писма из Солуна* и приповетку *Американка*. Уз то, двадесет и девет објављених, жанровски разноврсних, чланака, чини је ауторком са највећим бројем прилога у првој *Гласниковој* серији од свих књижевница које у овом часопису објављују, а међу којима су и Даница Марковић, Милица Јанковић, Паулина Лебл Албала, Исидора Секулић. Јелена Димитријевић је уједно и најстарија ауторка међу сарадницама овог листа и у тренутку покретања часописа, за разлику од већине осталих сарадница, већ је позната књижевница чији се прилози налазе у низу часописа и листова.⁶

У првој серији *Српског књижевног гласника* Јелена Димитријевић објављује поезију, коју често потписује само именом изостављајући презиме, затим приповетке и путопис. Најзначајнија дела која је овде штампала су свакако солунски путопис и приповетка „Американка“. „Сусрет“ ова два текста на страницама *Гласника* је симболичан и индикативан: то су уједно и последња два прилога која Јелена Димитријевић објављује у овој серији часописа, те се и

посвећеном књижевницама Јелена Димитријевић представљена биографијом и фотографијом, а ауторка чланка потписана као Б. Б. доноси и изводе из романа *Нове* Јелене Димитријевић, посебно оне делове који описујући живот Туркиња говоре и о животу жена уопште.

5 У раду ће бити равноправно коришћен пун назив часописа *Српски књижевни гласник* и скраћено *Гласник*.

6 О женском ауторству у *Гласнику* в. Јелена Милинковић, „Женска књижевност у првој серији *Српског књижевног гласника*: библиографска перспектива“, у *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе*, ур. Ана Ђосић-Вукић, Весна Матовић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014), 83–106.

хронолошки „додирују“. „Писма из Солуна“ штампају се у 12 делова током 1908. и 1909. године, након њих, ауторка се три године не оглашава у *Гласнику*. Следећи, уједно и њен последњи прилог у предратној серији часописа, јесте управо приповетка „Американка“ објављена у два дела 1912. године. Ова два текста симболички илуструју две сфере интересовања Јелене Димитријевић: Исток и Запад, Оријент и Окцидент, односно Туркиње и Американке, али такође и два доминантна облика њеног књижевног израза: документаристика/путопис и фикција/приповедне форме. Симболичан је такође и податак да су оба ова текста, „Писма из Солуна“ и „Американка“, у форми књиге објављени исте 1918. године код истог издавача И. Ђ. Ђурђевић из Сарајева. Као што су „Писма из Солуна“ у *Српском књижевном гласнику* својеврсна најјава романа *Нове*, најзначајнијег дела о животу турских жена Јелене Димитријевић, који је објављен 1912. године, тако је приповетка „Американка“ најјава текстова о Америци и Американкама, који ће уследити у међуратном периоду.

Када је реч о сарадњи Јелене Димитријевић и нове серије *Српског књижевног гласника* (1920–1941), она није интензивна, али је тематски компактна. Објавила је седам ауторских чланака, а свега два текста су посвећена њеном стваралаштву, тако да је реч о тек девет библиографских јединица у којима је ова ауторка директно или посредно присутна. Међутим, ови текстови су значајни јер је већина посвећена америчким темама, што представља својеврсни континуитет са последње објављеним радом у првој *Гласниковој* серији. Током 1923. објављује текст „Американке“ у три дела, који чак и насловом реферише на предратну „Американку“, 1924. године приповетку „У Америци 'нешто се догодило'“, а 1934. штампана су два текста о тек објављеном путопису *Нови свет или у Америци годину дана*: белешка непознатог аутора (потписана са В) и приказ Исидоре Секулић. Овим је овај путопис индиректно преко рецепцијских текстова, присутан и у самом часопису. Дакле, Јелена Димитријевић се у првој серији *Гласника* последњи пут огласила говорећи о америчкој жени у фикционалном жанру љубавне приповетке, а прво оглашавање у новој серији је, такође, говор о Американкама, али у форми репортаже, феминистичког есеја или

путописа. Сем набројаних радова Јелена Димитријевић у новој серији *Српског књижевног гласника* објављује два путописна текста „Писмо са Тракије“ у два дела 1924. и „На тихом океану“ 1930. године.⁷

Од предратне приповетке „Американка“, па до путописа из 1934. године групишу се текстови који чине амерички круг тема ове ауторке. За ове радове је посебно значајна њена сарадња са *Гласником*, јер како библиографија показује овде је објављен највећи број текстова овог тематског корпуса. Овом кругу тема свако треба додати и текст „Код Мисиз Хес“ објављен 1929. године у часопису *Мисао*. Сви ови радови гравитирају ка путопису *Нови свет или у Америци годину дана* или тиме што су његови делови, или тако што антиципирају или допуњују његов текст. У том смислу можемо рећи да је амерички путопис Јелене Димитријевић живео на страницама међуратне периодике пре него што је био целовито објављен у форми књиге.

Америка у српској путописној култури

Јелена Димитријевић 1934. године објављује путопис из Америке: *Нови свет или у Америци годину дана* који је настао током њеног путовања 1919. године. Нису познати разлози због којих је овај рукопис чекао деценију и по да буде публикован. Један од његових приказивача примећује раскорак између времена настанка и тренутка штампања:

Ови написи о Америци писани су пре скоро две деценије, у време просперитета. Зашто су они објављени тек данас кад та и таква Америка више и не постоји, и за коју је интерес читалаца, испоредив га са радозналошћу за осиротелу Америку данашњице и њену судбину у сутрашњици, готово ништаван!⁸

У предговору књизи, писаном пред објављивање, ауторка каже да је Америку посетила два пута 1919/1920, а затим седам година касније: „Дошавши у Америку поново, после седам година, ја опазих да је

⁷ За детаљне библиографске податке в. одељак *Литература* на крају рада.

⁸ В, „Јелена Ј. Димитријевић. Нови свет, или у Америци годину дана. Београд 1934.“, *Српски књижевни гласник*, књ. 43, бр. 7 (1934): 546.

њезин просперитет достигао врхунац“, а овај просперитет објашњава чињеницама из свакодневног живота тамошњег становништва:

У 1919 и 20 години – ’сваки шести Њујоршанин имао је аутомобил’, у 1927 ’сваки, чак и куварице’... Неки наши, скромни радници, стекли су кућу, истина на отплату, па и аутомобил, на отплату ...Онда су Американке носиле сукњу до пета, сад до колена; онда су имале кратку косу само оне жене које су боловале од тифуса, сада готово све; онда су жвакале гуму јавно а пушиле тајно, сад... Тако жене. А људи? Старе педесетоспратнице проглашују за обичне билдинге, а нове стоспратнице за облакодере.⁹

Путопис о Америци београдски издавач објављује усред економске кризе, односно „велике депресије“ која се 30-их година догодила овој земљи. У предговору свом путопису Јелена Димитријевић уноси и ову перспективу питајући се: „А каква ли би ми се учинила ова садашња Америка, Боже мој!? Јер ја лакше замишљам Хималаје без снега, но Америку без богатства.“¹⁰

У тренутку излагања у овом путопису се симболички прелама више временских перспектива и неколико различитих друштвено-историјских и политичко-економских оквира. Наиме, путопис је настао 1919/1920. у времену обележеном тек завршеним Првим светским ратом, у његовом предговору ауторка је извршила поређење са својим другим путовањем 1927. када је развој америчке индустрије и друштва у целини био на врхунцу када је о међуратном периоду реч. Захваљујући томе путопис можемо читати као најаву развоја и освојених слобода који ће свој врхунац тек доживети. Међутим, време у коме путопис излази јесте време велике економске кризе након краха њујоршке берзе (1929). Сва три контекста: постратни период, доба просперитета и године економске пропасти и велике депресије симболички се укрштају како у предговору који ауторка пише, тако и у рецепцији овог путописа.

Значајно је рећи да се у међуратном периоду веома мало или се готово нимало не пише о Америци када је о путописним текстовима реч. Ова земља није била тема у фокусу међуратне

⁹ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана* (Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934), стр. X.

¹⁰ Ibid.

путописне културе иако су дипломатско-политички односи између две државе током и након Првог светског рата били врло интензивни. Сумирајући ове односе историчарка Радина Вучетић закључује:

Добре односе, продубљене савезништвом у рату, снажно је учврстила и чињеница да су САД вероватно вођене Вилсоновом идејом о праву народа на самоопредељење, биле међу првим земљама које су признале Краљевину СХС/Југославији, дипломатски односи између Југославије и САД одвијали су се на највишем нивоу, на нивоу посланстава. У међуратном периоду, укупни односи две земље ишли су узлазном линијом, нарочито када је трговина била у питању.¹¹

Путопис Јелене Димитријевић је по свом хронотопу јединствен у српској путописној култури¹² што уочава и Владимир Гвозден, у својој књизи о путописима међуратне Југославије, именујући га изузетком.¹³ Такође, путопис о Америци у географији путописа ове ауторке представља јединствени пример и изузетак јер је, иако је пропутовала готово читав свет, већином писала о земљама Далеког или Блиског истока. Уопште писање о Америци није било уобичајено за српски културни простор: „Она, ипак, није попут старе Европе, привлачила велику пажњу путописаца“.¹⁴ Када се, на пример, погледа библиографија једног од централних часописа епохе, часописа *Мисао*, у предметном регистру под појмом Америка стоји само једна библиографска јединица која се односи на ову тему, и то управо чланак Јелене Димитријевић који

11 Радина Вучетић, *Кока кола социјализам* (Београд: Службени гласник, 2012), 46–47.

12 Поред Јелене Димитријевић о Америци је, како Гвозден наводи, писао и Илија Петровић у *Летопису Матице српске* 1929. Ипак, реч је о крајем тексту од свега неколико страница, те и поред овога, путопис Јелене Димитријевић остаје јединствен и изузетан по својој теми у међуратној књижевности. Илија Петровић је такође 1933. објавио књигу са „америчком“ темом *Они који не осташе овде: југословенски пионири у Америци*, али овде није реч о путопису већ о студији о емиграцији у Америци.

13 Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1919–1941*. (Београд: Службени гласник, 2011), 80.

14 Ibid.

представља одломак из путописа *Нови свет*.¹⁵ Географија српских међуратних путописа показује да се много више писало о Русији и другим превасходно европским земљама него о Америци, што због директнијег политичког утицаја и географске блискости, што због веће културолошке усмерености и премрежености. Ипак, „иако није послужила као велика путописна инспирација, Америка, као ’ултракапиталистичка’ земља, оправдано је била у међуратном периоду погодна тле за сагледавања будућности Запада и уочавања апорија модернизације.“¹⁶ Због тога су жанровски разновидни текстови Јелене Димитријевић о овој теми још важнији, а можемо рећи и да она њима у српску културу уводи значајну и након Другог светског рата присутну и, у неким аспектима попут (популарне) културе, незаобилазну и доминатну тему, каква је тема Америке, модернизације и американизације. У том смислу америчке теме Јелене Димитријевић представљају својеврсни ексклузивитет у српској књижевности и култури 20-их и 30-их година XX века, а посебно што су емпиријски оснажене: односно Јелена Димитријевић пише на основу сопственог непосредног искуства у овој земљи.

Америка у феминистичкој јавности

Јелена Димитријевић се укључује у процесе американизације и помаже рецепцију америчке (популарне) културе, која је била видљивија у феминистичкој него у књижевној јавности. Процеси американизације, тј. америчког утицаја на европске земље превасходно преко (популарне) културе, постају интензивнији управо 20-их година XX века када и настају текстови Јелене Димитријевић о овој „обећаној“ земљи.

Двадесетих година, Америка почиње и интензивнији „извоз“ продуката сопствене културе – Холивуд израста у светског лидера у производњи филмова, долази до развоја цеза и радија, али до успона самопослуга, кока-коле и аутомобилске индустрије. На Америку се већ тада из европске перспективе гледало како на земљу просперитета и бескрајних економских могућности.¹⁷

15 В. Добрило Аранитовић, *Библиографија часописа Мисао* (Нови Сад, Београд: Матица српска, Службени гласник, 2013), 380.

16 Ibid., стр. 82.

17 Радина Вучетић, нав. дело, 30.

Иако је путовање Јелене Димитријевић мотивисано Првим светским ратом и америчко-српским савезништвом, она интензивно и детаљно пише о америчком начину живота, о свакодневици и приватности, о начину на који су уређене куће, о облицима забаве, о моди, биоскопу, филму, о музици и плесу. Биљана Дојчиновић такође примећује: „Она бележи својеврсну историју приватног живота жена у САД у периоду 1919–1920.“¹⁸

Колико су за ове теме биле заинтересоване феминисткиње сведочи и поменути чланак Анђе Бунушевац у часопису *Жена и свет*. Пишући текст заснован на интервјуу са Јеленом Димитријевић, Анђа Бунушевац се задржава управо на посети Јелене Димитријевић Холивуду¹⁹ и констатује: „Дакле, замислите, чак је била и у Холивуду, вечитом сну будућних филмских звезда и свију наших многобројних филмофила“.²⁰ За разлику од путописне културе тог времена у феминистичкој штампи се пише о познатим и успешним Американкама и феминисткиње су биле заинтересоване за америчку културу, уметност, филм. Чињеница је да је ипак много присутнији говор о женама из европских земаља посебно из Русије, Скандинавије, Енглеске и Француске, али се посебно тридесетих година говори и о Американкама. За њих је највише било заинтересовано уредништво популарног часописа *Жена и свет* где је и објављен интервју са Јеленом Димитријевић у коме Анђа Бунушевац истиче њену посету Холивуду. Управо је овај часопис имао значајну улогу у „американизацији“ феминистичке јавности. Овде су објављени портрети познатих Американки, штампају се текстови о популарним холивудским глумицама какве су биле Норма Ширер (Norma Shearer), Мери Брајан (Mary Brian), Грета Гарбо (Greta Garbo), Ширли Темпл (Shirley Temple), пласирају се њихове фотографије, како би се пренео дух Холивуда, али се такође извештава и о америчким авијатичаркама, спортисткињама,

18 Биљана Дојчиновић, „‘Вилословка’ путем око света“, предговор у Јелена Ј. Димитријевић *Седм мора и три океана* (Београд: Лагуна, 2016), 15.

19 Реч о другом путовању у Америку које представља део пута око света током 1927. године. Анђа Бунушевац помиње да ће путопис бити објављен „ускоро“, међутим путопис *Седм мора и три океана* о коме је највероватније овде реч штампан је тек 1940. године. Могуће је, такође, да ауторка чланка најављује *Писма из Индије* (1928) или *Писма из Мисира* (1929).

20 Анђа Бунушевац, нав. текст, 9.

студенткињама, радницама. Такође, у часопису *Женски покрет* који је био усмеренији ка феминистичком активизму, мање су присутне популарне и познате Американке и Холивуд, али се пише о борби Американки за право гласа, представљају се успешне Американке, ипак неупоредиво у мањем обиму него Европљанке. Међутим, 1934. године и уредништво *Женског покрета* објављује фељтон „Жене у Америци“²¹ ауторке Ангелине Мојић Ивановић.²² Овај фељтон излази исте године када и путопис Јелене Димитријевић.

Присуство америчких тема у феминистичкој штапи 30-их година може сместити амерички путопис и текстове са америчким темама Јелене Димитријевић у другачији контекст од оног који им даје путописна култура тог доба. Док је на једном месту путопис јединствен и ексклузиван по својој теми, на другом је саставни део феминистичке јавности заинтересоване за америчке теме. Оваквој контекстуализацији доприноси и податак да је делове путописа, пре него што су објављени, ауторка читала у женским клубовима, те су тако постајали део феминистичке јавне сфере.

Из прве у нову *Гласникову* серију или Од „Американке“ до „Американки“

Јелена Димитријевић је, како у свом америчком путопису пише, имала два велика интересовања када су жене из других држава у питању: „Од свих жена с којима сам се у туђини дружила, највише ме интересују Туркиње и Американке“.²³ О животу жена из Турске и уопште о културама Истока, написала је низ жанровски различитих текстова, док су радови о западним културама мањег обима. Литерарни деби ове ауторке, као и прве деценије њеног рада обележени су темама које се тичу жена Истока. Ипак, „амерички

21 Реч је о дводелном тексту објављеном у два броја часописа *Женски покрет* (мартовска и априлска свеска 1934. године) у рубрици *Фељтон*. Др. Ангелина Мојић-Ивановић анализира степен слобода у којима „ужива“ америчка жена, ослањајући се на историјски процес борбе за право гласа. Др. Ангелина Мојић-Ивановић, „Жене у Америци“, *Женски покрет*, г. XV, бр. 3 и 4 (1934): 31–32 и 46–47.

22 О представљању жена и женским портретима у овим часописима погледати селективну библиографију женских портрета објављену у Станислава Бараћ, *Феминистичка (контра)јавност* (Београд: ИКУМ, 2015).

23 Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, нав. издање, 96.

текстови“ су, како смо показали, по ексклузивности теме изузетно значајни у опусу Јелене Димитријевић, али и у контексту српске књижевности прве половине XX века. Први текст са америчком темом штампан је 1912. године и реч је о приповеци „Американка“ у *Српском књижевном гласнику*, приповетка је након Првог светског рата 1918. године објављена као самостално издање. За *Американку* Ана Стјеља у својој дисертацији посвећеној стваралаштву Јелене Димитријевић констатује:

Ово прозно остварење и по форми и по тематици одудара од Јелениног целокупног књижевног опуса. Иако се у неким елементима ове приче називу књижевне преокупације које обележавају њено стваралаштво, ипак можемо констатовати да ова прича одражава нешто другачију пишчеву замисао. Она укида књижевни монопол њених тема и успоставља нов културолошки круг.²⁴

Управо приповетка „Американка“ представља почетак новог тематског круга, односно како Магдалена Кох примећује:

слама тематски монопол карактеристичан за прву фазу њеног рада. Након низа дела у којима је доминантна потка била муслиманска култура, а нарочито положај жена у исламу, по први пут се појавио наслов који њена дела уводи у окцидентални круг културних интересовања.²⁵

Приповетка „Американка“ је написана пре него што је Јелена Димитријевић посетила Америку и у њој је насловна именица сугестија која упућује на другачије, друго, далеко, непознато, недостижно, загонетно, па чак и на *femme fatale*. Јунакиња ове приповетке је предмет појуде и жеље младића који је уједно и приповедач, те се са овом предратном Американком читаоци упознају кроз субјективну визуру заљубљеног човека. Много конкретнији обриси Американке/и оцртаће се у наредним текстовима ове ауторке захваљујући путовању у Америку 1919. године када се ауторка упознала са бројним „реалним“ Американкама, које ће представити прво на страницама штампе, а затим и у књизи-путопису.

²⁴ Ана Стјеља, *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић* (Београд: Филолошки факултет, 2012, необјављена докторска дисертација), 138.

²⁵ Магдалена Кох, *...кад сазремо као култура...* (Београд: Службени гласник, 2012), 281.

Приповетка „Американка“ вишеструко је значајна за стваралаштво Јелене Димитријевић, али и за женску приповетку уопште, њену историју и тематско-мотивску разноврсност. Жанровски она припада корпусу љубавних приповедака које ауторке од краја XIX и током XX века интензивно пишу и објављују: почевши од реалисткиња у другој половини XIX века готово да нема ауторке која се није окушала у овом жанру. Због својих карактеристика као што је приповедање у првом лицу из перспективе мушкарца, односно због примењене родне трансгресије,²⁶ она представља значајну карику у формално-техничким особеностима женских љубавних приповедака. Такође, због љубави према странкињи која је њена главна тема она упућује на низ имаголошких тумачења и перспектива, којима доприноси и чињеница да се главни јунак налази у њему страном европском граду.²⁷ Ово је, такође, приповетка о путовањима и путницима јер се и главни јунак и жена у коју је заљубљен налазе на путовању, упознају се у хотелу, а њихова љубав је осујећена, имеђу осталог, и привременошћу њиховог борава.

Како је приповетка написана и објављена пре него што је Јелена Димитријевић отпутовала у Америку, она је у неком смислу и „пророчка“, односно антиципира, како амерички путопис и текстове из круга америчких тема, тако и путовање само.

Приповетка „Американка“ у међуратном периоду добија неколико допуна: 1) чланак „Американке“ може се посматрати као њен коментар јер се у њему описују конкретне америчке жене; 2) у тексту „У Америци 'нешто се догодило“ не само да се љубав према Американки изнова тематизује, већ приповетка „Американка“ постаје и књижевни јунак; 3) у путопису одељак „На уик-енду код мисиз Флаг“ предратна приповетка добија свој епилог, тј. испричана је из женске перспективе. Због овакве текстуалне премрежености и поигравања мотивима, темама и ликовима можемо рећи да је ова приповетка нуклеус америчких тема Јелене Димитријевић, односно да је захваљујући путовању и познанствима, ауторка овај текст дописивала, поигравала се њиме, коментарисала и тумачила

²⁶ В. Магдалена Кох, нав. дело, 279–300.

²⁷ У самој приповеци град није именован али је, по свој прилици, реч о Лондону.

и то у жанровски различитим проседеима две деценије након што је написан тако да смо пратећи овај дијалог сведоци једног узбудљивог и несвакидашњег интертекстуалног поигравања и дописивања.

Однос приповетке „Американка“ и поменутог поглавља из путописа детаљно и прецизно је анализирао Магдалена Кох показавши сличности и разлике међу њима,²⁸ те се њиховим поређењем овде нећемо бавити. У наставку рада концентрисаћемо се на друге две паралеле, тј. на текстове објављене у *Српском књижевном гласнику*.

Троделни текст „Американке“ објављен у *Гласнику* 1923. године штампан је са напоменом да је реч о одломку из необјављеног дела. Највероватније је сама ауторка ставила фусноту уз наслов текста: „одељак из нештампаног дела *У Новом свету*. Прочитано 25 марта ове године у Женском Клубу, у Београду“. Из ове напомене сазнајемо да је текст о Американкама прво био део усмене феминистичке јавности, а затим је објављен у часопису. Податак да је о Американкама читано у Женском клубу, вишеструко је значајан јер сем што нам ова напомена још једном сведочи о женским читалачким клубовима који су организовани од почетка XX века из еманципаторско-просветитељских, а затим из феминистичких разлога, ова фуснота показује да је овај текст у феминистичкој јавности живео и пре штампања. Можемо да претпоставимо да је јавно читање било пропраћено и разговором и(ли) дебатом, што је важно са становишта производње феминистичког знања и деловања у ширем јавном и културном простору.

Поглавље путописа из 1934. године које носи исти наслов „Американке“, у великој мери се подудара са чланком из *Гласника*, али је унеколико и промењен, што сведочи о томе да се Јелена Димитријевић враћала овом рукопису и мењала га од 1920. када је написан па до 1934. када је објављен. Измене нису безначајне, а реч је првенствено о скраћењима која је ауторка предузела у „финалној“ верзији текста.

Из уводног дела је избацила пасус у којем пореди Американке и Туркиње називајући их *новим*, а укључује запажања

о Американкама које је сретала на Истоку и за време рата, која су обележена размишљањима о класној структури америчког друштва, о богатим и сиромашним женама. У часописној верзији чланка Јелена Димитријевић оставља значајну напомену која изостаје из коначног текста:

Американке су оно на земљиној кугли што су савремене Туркиње само у Турској: *нове*. Американке нису жене прошлости, већ жене будућности, и то све, без изузетка, колико год их има у овој држави састављеној из четрдесет осам држава.²⁹

Иако су поређења са Туркињама у путопису присутна овај део у којима се Американке и Туркиње поистовећују у контексту *нових* жена изостаје. Можемо претпоставити да је двадесетих година сећање на *Н/нове* било интензивније, а актуелност теме већа, те да је читајући овај текст у женском клубу Јелена Димитријевић желела уједно и да публику подсети како на свој роман, тако и на младотурску револуцију, односно на почетке освајања слобода. Средином тридесетих година проблем *нових* није у тој мери био актуелан колико запажања о богатству и сиромаштву, о друштвеним класама и сталежима, па отуд уместо избаченог дела, између осталог, стоји:

Напоследку, Американке, које сам сретала на путу, нарочито на Истоку, обично су биле богаташице, што, по америчком, значи жене из највишег друштвеног сталежа (*from the highest social class*); а ја сам хтела да видим жене из средњег сталежа (*from the middle social class*), како се то каже овде, у земљи 'без друштвених сталежа'. Желела сам да видим оне америчке жене што ако живе у Њу-Јорку нису путовале ни до Филадельфије, ма да им је она била у непосредној близини. (...) Истина, за време рата, и ја сам имала прилике као и други да сретнем Американке из средњег друштвеног сталежа које су биле по америчким мисијама као болничарке или као изасланице за дељење помоћи бедним и потиштеним.

Уместо *нових* ауторка у текст имплементира минијатурну анализу америчког друштва са класног становишта: жене више класе

²⁸ Магдалена Кох нав. дело, стр. 289–296.

²⁹ Јелена Димитријевић, „Американке“, *Српски књижевни гласник*, књ. 9, бр. 3 (1923):188.

путоју светом, док су припаднице средњег staleжа оне које нису отпутовале ни из родног места, али су оне биле те које су помагале у рату, ангажоване као болничарке и хуманитарке. Говорећи о овом аспекту путописа Биљана Дојчиновић такође закључује:

У највећем делу ове књиге она портретише Американке, припаднице средње класе. Описује предавачице и списатељке, чиновнице, жене и њихове улоге у породици; примећује и социјални миље, и модерне игре, живот у доба прохибиције, популарност филмова, али и класне и расне поделе и однос према религији.³⁰

Сем уводног дела који је нешто проширен у осталом делу текста ради се о скраћењима: избачени су делови који описују „газдачицу“ Јелене Димитријевић, тј. сви описи *mrs W-се* и њене породице, као и начина на који је водила домаћинство, и њеног односа према самој ауторки из коначне варијанте текста изостављени су, односно коначна верзија је, у односу на предавање/часописни чланак, деперсонализована – у њој су остала општија запажања без референци на конкретну породицу. Посебно је значајно да је Јелена Димитријевић избацила делове у којима говори о европском пореклу Американаца, о холандском насељавању Њујорка или енглеском насељавању Бостона тако да о европским коренима америчког друштва нема говора у овом одељку америчког путописа.

Ипак, највећи део текста је сем мањих стилских корекција истовестан и у њему предатна Американка добија конкретне обресе у опису америчких жена. Американке су жене које се боре за право гласа и за равноправност са мушкарцима, а слика коју Јелена Димитријевић има о њима пре одласка у Америку јесте слика коју је стекла у сусретима са Американкама на другим путовањима и током Првог светског рата. Међутим, она истиче да је желела да их упозна у њиховој кући јер су сви другачији код своје куће него на страни. Уз то, Јелена Димитријевић истиче да је на путовањима сретала искључиво веома богате америчке жене, а да у рату није било могућности да их анализира и да због тога у Америци највише жели да упозна Американку из средње класе.³¹

³⁰ Биљана Дојчиновић, нав. текст, 16.

³¹ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, нав. издање, 72. Ова анализа мотива изостаје из часописне верзије „Американки“.

Говорећи о њима ауторка говори о својим предрасудама са којима је отпутовала, као што су те да Американка није женствена, односно да је *напустила женство*, да се више дружи са мушкарцима, и да америчка жена не ради ништа у кући. Свако од ових предубеђења бива оспорено конкретним случајевима. Истичући сопствене заблуде и показујући стварно стање ствари које их је оспорило, Јелена Димитријевић указује на нестабилност посредних знања и показује неопходност директног упознавања, односно, *теренског рада*. Оно што је Јелени Димитријевић посебно значајно да истакне везано за Американке, а посебно за оне из *средње класе* која је највише занима, јесте њихова друштвена ангажованост – иако су примарно везане за кућу као мајке, супруге, домаћице, као *чуварке нације*, оне су и веома друштвено активне и одговорне, показују интерес за јавно и настоје да у својој заједници буду делатне и друштвено корисне. Колективни портрет просечне Американке поред физичке лепоте и негованости, према Јелени Димитријевић граде њена озбиљност, одговорност, вредноћа и марљивост, она је „машина која ради од јутра до мрака“, гостољубивост, учтивост, брижност, посвећеност, патриотизам, политичка освешћеност. Ипак, иако су Американке избориле низ слобода за себе оне су подвргнуте и низу општих друштвених забрана о којима Јелена Димитријевић такође пише. Она истиче да постоји забрана на флерт, забрана на алкохол, забрана црначке игре шими, која се сматра исувише ласцивном да би се јавно изводила, забрана јавног картања и низ других које наизглед чине друштво „пристојнијим“, а суштински поспешују хипокризију.

„Американка“ као књижевни јунак: студија случаја америчког издаваштва

У *Српском књижевном гласнику* у децембру 1924. године Јелена Димитријевић се враћа својој приповеци „Американка“ али на један веома необичан начин. Реч је о новој, али фабулативно готово истоветној приповеци „У Америци 'нешто се догодило““. Из напомене уз овај текст дознајемо да је написан на француском језику и да је реч о претходно, такође, прочитаном тексту у женском клубу у Паризу: „Ову приповетку, написану на француском, писац је

читао у Клубу Америчких Жена у Паризу, новембра 1920“.³² Дакле, приповетка је (на)писана када и путопис, односно током или након америчког путовања. Као и у предратној причи „Американка“ и овде је примењена родна трансгресија, то јест, приповедач је у првом лицу мушког рода. Реч је о љубавном говору, о заљубљености странца у Американку. Међутим, за разлику од претходне приповетке, главна јунакиња ове приповетке подсећа на америчке жене из путописа *Нови свет* или, на пример, на Мисиз Хес приказану, како у путопису, тако и у чланку објављеном у часопису *Мусао*. Главна јунакиња је посвећена кући, деци, јавној делатности, она већину времена проводи у послу, прате је уобичајни атрибути које ауторка наводи у оригиналним терминима као што су *rocking chair, chewing gum, office, lady, bussines, weekend, dancing dinner*, као и фразе *I'm busy, I am awfully sorry, All right* итд.³³

Ипак, разлике између две приповетке свакако постоје: младић је одсео у кући жене у коју је заљубљен, а нису се срили у хотелу, радња приповетке је смештена у породичну кућу у Њујорку, а не у лондонски хотел, јунакиња је удата и има децу, а за разлику од Американке, овде је само главни јунак – приповедач, путник, док је јунакиња представљена у свом окружењу. Такође, главна јунакиња је обележена свим оним карактеристикама којима Јелена Димитријевић описује конкретне Американке у свом путопису и у том смислу је ова приповетка својеврсна допуна, материјализација приче на коју директно реферише. Карикатурални моменат, као и иронија и духовитост, представљају нови, придодати слој приповеци који је контрастиран класичном љубавном проседеу „Американке“.

Међутим, највећа разлика је у сасвим новом додатку, тј. другом делу приче који приповедач најављује:

Ја бих, моји пријатељи, могао овде да завршим, али знам да бисте ви рекли: Па шта би даље? Зато допустите да запалим

32 Јелена Димитријевић, „У Америци 'нешто се догодило'“, *Српски књижевни гласник*, књ. 13, бр. 8 (1924): 561.

33 Јелена Димитријевић ове типично америчке фразе, лексеме за атрибуте, навике и предмете често оставља на енглеском језику, понекад их транскрибујући, а често их штампа и оригиналним писмом. Овакав поступак доприноси „аутентичности“ доживљаја, а често је и мотивисан неадекватним или непостојећим преводима на српски језик попут речи *weak end* коју Јелена Димитријевић понекад преводи као крај недеље.

цигару, па да продужим. Премда ће ово што ћу вам сада испричати мање личити на други део ове приповетке.³⁴

У другом делу приповетке младић због, готово карикатурално представљене, заузетости младе жене не налази подесан начин, време и место да јој изрази своју заљубљеност и због тога одлучује да о томе напише приповетку коју ће објавити у неком од водећих америчких књижевних часописа и тиме јој изјавити љубав. У овом делу текста налази се директна референца на приповетку из 1912: „О када ми она буде видела фотографију у магазину! О, када ми буде прочитала *Американку*!“³⁵ На овом месту директне интертексталне конекције предратна приповетка, условно речено, постаје јунакиња приче чију судбину у рукама америчких издавача даље пратимо.

Неименовани млади писац, главни јунак текста Јелене Димитријевић, објављује приповетку са својом фотографијом. Важност фотографије је једна од тачака на којој се анализа/критика америчког издаваштва задржава:

Америка је земља где се никаква публикација у ма којем магазину или новинама не да ни замислити без фотографије аутора, било мушког пола или женског. А та моја фотографија, била је лепа вере ми. Премда, моја родбина и моји пријатељи у мојој далекој отаџбини не би ме на њој познали, пошто сам чим сам допловио у Америку, у једном 'прекоокеанском расположењу', и желећи свакако да се што пре американизирам, лишио себе онога без чега се тамо код нас одрасло мушко не би смело појавити у свет – бркова.³⁶

Дакле, „успех“ у Америци, американизација, подразумева не само промену писања и начина размишљања, већ и промену физичког изгледа до непрепознатљивости и симболичког огољавања какво представља скидање бркова. Остатак приче посвећен је покушајима да младић објави текст и његовој преписци са уредницима часописа за које наводи да су *краљеви Новог Света*, који раде у редакцијама *краљевским палатама*.³⁷ Преписка се своди на писма

34 Јелена Димитријевић, „У Америци 'нешто се догодило'“, нав. издање, 569.

35 Ibid., 572.

36 Ibid.

37 Ibid: „А едитори великих листова и магазина у Новом Свету, то су, заиста, краљеви Новог Света, као што су им зграде редакција краљевске палате“.

захвалнице-одбијенице где је главни аргумент за одбијање утисак да се у приповеци није ништа догодило. Како би текст учинио прихватљивијим након неколико одбијања, младић одлучује да уведе догађај и то пољубац: „И у чудној екстази, ја губим разум, пригињем се ка њој и притискам свој пољубац на њена уста, један ватрени пољубац“.³⁸ Након овога, писмо-одбијеница је проширено и додатним образложењем: „У вашој приповеци налази се један илегалан пољубац, што значи да та приповетка не може бити публикована ни у једном литерарном часопису у Државама, пошто је егзотична.“³⁹

Мат позицију у којој се нашао након низа одбијања младић решава тиме што дописује приповетку и то у *bestseller* сензационалистичком или холивудско-филмском кључу тако што убија жену у коју је заљубљен, чиме приповетку претвара у трагичну отеловску љубавну причу прихватљиву широкој публици. Испоставља се да за америчку јавност пољубац није прихватљив, али убиство јесте, те након овог дописивања приповетка бива прихваћена у неколико часописа.

Захваљујући таквој поставци и фабулативном обрту, Јелена Димитријевић је направила врхунски иронијски осврт на природу америчког издаваштва које препознаје сензацију као књижевно решење, чиме је од љубавне приповетке направила студију случаја америчког часописног издаваштва, а лик главног јунака трансформисала од клишетираног вертеровски трагично заљубљеног јунака до младог писца Европљанина који се бори са ветрењачама капиталистичких америчких издавачких политика. Без обзира на истовремено публиковање приповетке у десет књижевних америчких листова, на препоруку за будућу каријеру „кино-писца“, односно управо због тога, младић своју америчку авантуру завршава разочаран: „Извршио сам чак и злочин само да бих задовољио укус једне читалачке публике, укус који су јој васпитали њени свирепи едитори.“⁴⁰

38 Ibid., стр. 573.

39 Ibid.

40 Ibid., стр. 577.

Јелена Димитријевић, међутим, није усмерена искључиво на америчко друштво, већ се, креирајући идентитет младог писца, поиграва псеудонимима, идентитетима, фигурама моћи и у српској култури. Наиме, младић свој литерарни деби потписује именом преминулог српског критичара иза чијег описа назиремо Јована Скерлића:

Ја написах и своју биографију. Не могу рећи аутографију, пошто сам је потписао именом једног нашег славног критичара и писца Историје Књижевности, који је истина умро, али шта знају Американци да је умро када не знају ни да је живео.⁴¹

Ова текстуална досетка ауторке, као и иронија и духовитост запажања чине наведени део текста једним од неочекиваних и најзабавнијих места ове, ионако врло узбудљиве и текстуалном игром испуњене, приповетке.

*

Када је 1934. године објавила путопис *Нови свет*, Јелена Димитријевић је у периодици имала већ неколико текстова који припадају америчким темама. Отворила је овај корпус текстова приповетком „Американка“ 1912. године ни не слутећи да ће неколико година касније путовати у Нови свет, те да ће моћи из новог угла и са непосредним знањима да осветли и сопствену приповетку. „Дописујући“ је у неколико наврата ауторка је прибегла интертекстуалном поигравању, било тако што је у путопису дала епилог америчке љубавне драме, било тако што је под плурализованим насловом (Американке) објављивала фељтон у коме је своју имагинарну предратну јунакињу конкретизовала или, напослетку, тако што је поново написала фабулативно и тематски готово исту приповетку, како би је претворила у главну јунакињу приче која постаје авантуристичка приповетка о путу текста од рукописа до часописа.

41 Ibid., 572.

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

А) Текстови Јелене Димитријевић у Српском књижевном гласнику

„Писма из Солуна“. књ. 21, св. 11–12 (1908): стр. 801–808, 881–886; књ. 22, св. 1–8 (1909): 13–21, 88–96, 171–178, 253–257, 332–336, 415–420, 487–494, 567–577.

„Американка“. књ. 28, св. 2–3 (1912): 81–91, 161–170.

„Американке“. књ. 9, св. 3 (1923): 188–197.

„Американке“ (II). књ. 9, св. 4 (1923): 284–290.

„Американке“ (III). књ. 9, св. 5 (1923): 351–357.

„Писмо са Тракије“ (I). књ. 11, св. 5, (1924): 321–327.

„Писмо са Тракије“ (II). књ. 11, св. 6, (1924): 403–416.

„У Америци 'нешто се догодило'“. књ. 13, св. 8 (1924): 561–577.

„На Тихом океану“. књ. 30, св. 7 (1930): 481–487.

Б) Остали текстови Јелене Димитријевић

Американка. Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1918.

Писма из Солуна. Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1918.

„Код Мисиз Хес“ (Писмо из Америке). *Мисао*, књ. 29, св. 5–6 (1929): 261–274.

Нови свет или у Америци годину дана. Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Аранитовић, Добрило. *Библиографија часописа Мисао*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Службени гласник, 2013.

Бараћ, Станислава. *Феминистичка (контра)јавност*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Бунушевац, Анђа. „Јелена Димитријевић“. *Жена и свет*, бр. 3 (1928): 9.

В. „Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет, или у Америци годину дана Београд 1934.“ *Српски књижевни гласник*, књ. 43, св. 7 (1934): 546.

Vučetić, Radina. *Koka kola socijalizam*. Београд: Službeni glasnik, 2012.

Гвозден Владимир, *Српска путописна култура 1919–1941*, Службени гласник, Београд, 2011

Dojčinović, Biljana. „'Viloslovka' putem oko sveta“. У Jelena J. Dimitrijević. *Sedam mora i tri okeana*, 11–44. Београд: Laguna, 2016.

Кох, Магдалена. *...кад сазремо као култура...* Београд: Службени гласник, 2012.

Милинковић, Јелена. „Женска књижевност у првој серији Српског књижевног гласника: библиографска перспектива“. У *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе*. Уредиле Ана Ћосић-Вукић, Весна Матовић, 83 – 106. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014.

Mojić-Ivanović, Angelina, „Žene u Americi“, *Ženski pokret*, г. XV, бр. 3 i 4 (1934), 31–32 и 46–47.

Стјеља, Ана. *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић*. Београд: Филолошки факултет, 2012. (необјављена докторска теза)

С./екулић/ И. /сидора/. „Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет или годину дана у Америци“. *Српски књижевни гласник*, књ. 43, св. 8 (1934): 604 – 605

Jelena Milinković

Institute for Literature and Art
Belgrade

Jelena Dimitrijević, *Srpski književni glasnik* [*The Serbian Literary Gazette*] and America

The paper analyzes texts by Jelena Dimitrijević pertaining to American topics, which were published in the first and the latest series of *Srpski književni glasnik* [*The Serbian Literary Gazette*] (1901–1914 and 1920–1941). Focus is placed on the short story „The American Woman“. Comments, additions and interpretations of the story were provided in the texts published after it. The paper observes the way this text is placed at the center of the intertextual and semantic intersection, from 1912, when it was published, up to 1934, when Jelena Dimitrijević's American travelogue *Novi svet ili u Americi godinu dana* [*The New World or a Year in America*] was printed. It analyzes the place of Jelena Dimitrijević's texts pertaining to American topics in two contexts: 1) in the context of the literary public, in which they represent a kind of exclusivity and an exception and 2) in the context of the feminist public, in which they are part of the corpus of social phenomena significant for the Americanization of the Serbian cultural space and society in the interwar period (1919–1940).

Keywords: Jelena Dimitrijević, America, „The American Woman“, American women, Americanization, *Srpski književni glasnik* [*The Serbian Literary Gazette*]

Слободанка Пековић

Институт за књижевност и уметност
Београд

УДК
821.163.41.09 Димитријевић Ј.
305-055.2

DOI

<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch9>

Сестре Туркиње и сестре Американке

Јелена Димитријевић је имала посебан поглед на свет. Сва њена пажња је била усмерена на живот жена и сва њена делања су одраз њеног феминизма и хуманизма. Све жене су сестре па су тако и Американке (еманциповане, са извојеваним правом гласа) и Туркиње (осуђене на кавез и чаршав) подједнако важне као боркиње за статус „нове“ жене.

Кључне речи: Американке, Туркиње, субјективна и објективна стварност, еманципација, нове жене

Ма колико изгледало да овакав наслов нужно означава одређену дозу супротстављања, Јелена Димитријевић не супротставља Туркиње Американкама нити Исток Западу. Она говори о животу жена, о два вида женске борбе за грађанска права и једнакост, или, како сама каже, за право на сунце – свесна разлика које настају због другачијег културног наслеђа, материјалних и друштвених услова. У њеном случају би се могло говорити о два вида стварности који су подједнако и искрени и истинити. До неспоразума не долази око питања шта је истина већ због промишљања и начина на који се „истина“ приказује.¹ А како је Јелена Димитријевић као форму свога исказа одабрала писмо и то путописна писма, не треба занемарити чињеницу да је ова форма изразити лични исказ и да се кроз писмо открива онај ко пише, а да истовремено дозвољава аутору/ки да створи и прикаже своју истину, своју стварност. Тако су два путописа,² из Ниша и из Америке сведочанство о женском животу, али и сведочанство о ауторкином погледу на тај живот.

1 „Један од темељних предувјета етички прихватљиве и тиме аутентичне комуникације јесте њезина истинитост. Међутим, колико год то питање, односно одговор на њега изгледао једноставан, већ само питање о начинима и критеријумима просуђивања истине отвара нова питања и указује на сложеност проблема ...“ (Јерко Валковић, „Истина у промицби, реторички елементи промицбене комуникације и етичке импликације“, *Обновљени живот*, књ. 63, бр. 3 (2008): 276).

2 *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897); *Нови свет или у Америци годину дана*, (Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934).

У предговору за амерички путопис *Нови свет или у Америци годину дана* она сама одређује путописца као особу која описује места и људе „онако како их је он сам видео“ чиме подвлачи да је предност у личном и индивидуалном а не у оном што би одговарало реалности и објективности. Она је потпуно свесна да се мењају услови и углови гледања подједнако као што се мења и сопствена тачка гледања, па тако и виђење исте ствари у различитим временима није исто. Америку је видела два пута. Промењена тачка гледања, услови и лично расположење, условили су и њена интересовања и њен општи утисак.

На сестре Туркиње у једном тренутку гледа као на представу од које се дистанцира у Нишу, док су касније њени ставови пуни саосећања, разумевања и дивљења. *Мешање* личног погледа и објективног описа од ауторке ствара самосвесну особу која има „визију“ себе и која ту визију учитава и у лица и у догађаје које описује.³ Препознатљива је аутопоетичност у описима жена. То су најчешће интелектуалке, књижевнице, истакнуте феминисткиње које, попут саме Јелене Димитријевић, одбијају да играју традиционалну улогу жене мајке, супруге, домаћице и граде и истрајавају на новим идентитетима образоване жене која је одговорна за своју судбину.

Сваку стварност (и личну и објективну) она поставља на одговарајуће место што јој омогућава не само да спозна себе и своје могућности, већ и да спозна своје (не)знање што јој, опет, омогућава сталну надоградњу знања и флексибилност у просуђивању. Лична потреба да се сусреће са знаменитим женама помаже јој да исказе себе као напредну интелектуалку, борца за еманципацију и да истакне важност принципа за које се залаже (важност образовања жена, погубност патријархалног концепта који онемогућава жени да се огласи у јавном или политичком животу).

3 У „Песми о мени“ Јелена Димитријевић себе види као уградиву/градивни елемент светла: „Дивим се, да:/ Што свуда налазим себе:/ У свему сам ја,/ У мени је све.“ (из заоставштине Јелене Димитријевић, Народна Библиотека Србије Р 542) Отуда и разумевање за све супротности које је окружују. Она је одрасла са њима: Срби и Турци, хришћанство и мухамеданство, старо и ново, национализам и космополитизам. Све је то заиста у њој и свесни избор да говори о различитостима доводи до потребе да разреши, на пример, заблуде о оријенталкама у харему, Американкама, о феминисткињама, о животу жена, да се ослободи искључивости о супремацији култура.

„Потпуна“ стварност којој тежи, у путописима Јелене Димитријевић се балансирано простире између оба вида стварности јер је њено субјективно искуство подједнако важно као и објективно. Улазак у просторе харема био је представљен као улазак у свет оријенталне бајке, у просторе нестварног. Шаренило амбијента,⁴ слаткиши,⁵ дим дувана⁶ и богата одећа и накит⁷ као и искључиво присуство жена могли би да најаве улазак у свет маште (а не реалности). Али, све богатство боја, мириса и звукова је стварни и верни опис онога што списатељка види. Фикција, или сопствена истина настаје тек онда када Јелена Димитријевић почне да приповеда о појединачним животима присутних жена. Приче самих нишких Туркиња обогаћују се слутњама слушатељке, у њеној надоградњи и комбинацији њеног садашњег сазнања и претходног учења. Ни у овом ни у другим путописима не треба пренебрегнути чињеницу да при читању Јелениног текста треба укључити и читав низ других текстова односно сазнања, па и предрасуда које је списатељка сакупила током година.⁸

4 „Па и ова одаја у коју нас уведоше, ..., имала је свој шарени таван, долапе хамамлук; ниске миндере, црвену чоху, шарена шиљета и пиротски ћилим. У једном углу некакав сандук обавијен белим чаршавом представљао је сто. На том назови столу разних је ситница: кутије за палидрвца, поднизане белим и зеленим ђинђухама; на шареним чашама заклопци израђени су берлинском вуном, која представља траву; у трави је жута канарија, очи су јој од црних ђинђухица, кљун од жутог воска. На зид је прислоњено поголемо огледало; пред овим је друго, мало, у облику срца, а крај њега је чести филдиш-чешаљ. ...“ (Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша*, (Београд, Горњи Милановац, Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1986, фототипско издање), 15–16).

5 „Послужише нас ра’ат локумом, кавом и цигарама“ (Ibid., 18).

6 „Замаглило се тутуном...“ (Ibid., 60).

7 „Шалваре су биле дуге и широке, а како и не би, кад је у њих отишло свиле најмање двадест аршина. Обукоше јој кратку кадифели-антерију; и на њој је много веза као на шалварама. Обавише јој око паса кадифели-колан извезен срмом и жеженим златом. ...“ (Ibid., 60).

8 На пример, један од уобичајених распрострањених стереотипа је онај о хомосексуалности у харему. Дијалог између списатељкине познанице хануме и младе Цариграђанке пун је еротских наговештаја: „Тебе ћу, ханум, ја да послужим: желиш ли горку каву или слатку, реци ми! Њено се лице зажари; блажен осмех развуче јој усне – гледајући у девојку загушљивим гласом изусте: – Хоћу такву – као што си ти. Девојка се осмехну – донесе јој слатку.“ (Ibid., 50–51) И још јасније: „Она коју ја милујем, не може ми је ударити: покварила би беле руке ... Док ово говораше, учини ми се да погледа у Цариграђанку девојку; учини ми се да је вољна, да јој она разабере речи, да јој она чује глас, што дршће као жица на арфи уз коју се певају песме севдалијске.“ (Ibid, 85) И сама ауторка (било зато што подлеже маниру турских и арапских песама у оријенталном окружењу, било што сама тако доживљава женско тело и изглед) када описује жене посеже за еротиком наглашавајући еротски утисак

Све то одређује њено приповедање. Као заинтересована посматрачица, она бележи све што види или чује. У неколико наврата саопштава да је пре одласка на свадбу учила и турски језик и о турским обичајима,⁹ пре одласка у Египат читала је бедекере, али и друге путописе и текстове, у путопису из Америке често наводи ауторе које је прочитала. Тиме показује да је компетентна да комбинује виђено са наученим. Тако равном, непристрасном приповедању посматрачица додаје зачине: коментаре о одећи,¹⁰ о односу према угледницама и сиромашнима, о неоствареној љубави, о адету да је грех удати девојку за невољеног. Уплиће и сопствену радозналост која наговештава љубавни роман у развоју: „Пажња коју сам данас на њу обраћала много је већа од оне, коју обраћам пре Фатим-хануминог казивања о несрећној љубави њеној.“¹¹ Наговештава даљи развој догађаја јер предвиђа да тај брак неће бити срећан. Приче о несрећним љубавима нису само приповести о осећањима већ показују како, као пажљива посматрачица, уочава и особину жена у харемима да се не буне, да прихватају одлуке: потпуна субмисивност изгледа у том затвореном женском свету као природни и једини начин живота; ретке побуне су трагичне и не доводе побуњенице до слободе већ их, као у роману *Нове* враћају у позицију вољне подчињености.

За разлику од *Новог света*,¹² старија књига, *Писма из Ниша о харемима* приказује још увек „младу“ списатељку, списатељку која своју позицију Европљанке и хришћанке, односно просвећене жене, поставља на више место, на место особе која зна и особе чији су судови исправни. У дијалозима са другом гошћом Српкињом она се често солидарише у (под)смеху, мада њен смех није тако груб ни неучтив:

који оставља одећа или изглед. У *Писмима из Ниша* Јелена се често приближава уобичајеној слици Оријента коју су стварали Европљани, али у *Писмима из Солуна* и у роману *Нове* „слатки сан Истока“ постаје горка и тешка свакидашњица.

9 Бројне су песме, пословице и мисли турских и арапских писаца.

10 Веома је илустративан опис свадбене одеће у њеном путопису из Скопске Црне горе где опис одеће постаје основа за тумачења националних митова и националног поноса.

11 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша*, нав. издање, 68.

12 У раду се равноправно користе називи *Нови свет* или *у Америци годину дана* и *Нови свет*.

Гледај, молим те како изгледа! Није ли ово варваризам? Је ли да личи на лутку од вашарских колача?, па удари у смех. Оно, истина, не треба да је много осуђујем, јер и мене спопада по каткад, смех... Али мени ово не беше смешно, но чудно. У Јевропи овако нешто!¹³

Ово је утолико зачудније што се управо у овом путопису према сведочењу Јелене Димитријевић српска кућа, обичаји, празноверице, јела, намештај и одећа мало или никако не разликују од турске (сем што нема харема и многоженства).¹⁴ Осећање цивилизацијске надмоћи које се огледа и у истицању тога да је Туркиње „много милују“ касније се мења. Повлашћен положај вољене гошће и цењене саговорнице она губи у *Писмима из Солуна* и постаје не само посматрач који разуме и који саосећа већ и учесница. Стотине турских жена „у црним чаршафима као домина, у сенци као сенке, без лица, или као ноћне авети“, вире кроз ограду у башту где су мушкарци. Списатељка губи позицију посматрача и постаје активна:

Никад ми се нису учиниле оволико достојне сажалења. У њима сам видела понижен цео женски род. Боље да им је забрањено да дођу овде, уз плот, кад им је забрањено унутра. И узех да вичем: срамота! да протестујем; али кад бих опоменута да је боље да ћутим, кад видех да баш ништа не могу за „наше сестре муслиманке“, како каже Мадам Verand, да не могу ништа за жене потчињене и понижене, од којих њихови мужеви траже дужности не дајући им права, и које, за њихову несрећу, да би теже подносиле понижење, њихови оцеви просвећују дајући им у руке лучу, књиге просвећених народа — ја заплаках.¹⁵

Промена друштвених услова мења и жене. Јелена Димитријевић види Солуњанке као жене у покрету. Оне разговарају о општим проблемима и љубавни јади који су у центру интересовања ханума

13 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша*, нав. издање, 144.

14 „Међутим, један део српског народа који је остао у Србији наћи ће своје животно одређиште у турским упориштима, у паланкама и у српској махали уз београдску тврђаву, и тај део је знао и да се прилагоди Турцима и да се потчини њиховој власти и њиховом начину живота, па је такође развио неке посебне елементе у српском менталитету.“ Зоран Константиновић, *Литерарно дело и национални менталитет: о једном интердисциплинарном приступу историји српске књижевности* (Београд: Народна књига, 2006), 32.

15 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008), 51.

из Ниша као да су нестали из солунских харема чак и, када се поново врати свадбеном весељу међу донмама, списатељка види активизам и животну радост, а не пригушене животе. Када као зрела жена и искусна путница пише о Америци, она више није посматрачица који суди о поступцима, већ равноправна учесница и саучесница у догађајима и разговорима. Можда би се, без обзира на њену отворену симпатију према Туркињама и мухамеданкама¹⁶ (нарочито у путопису из Солуна или Египта, па и у роману *Нове*), могло говорити и о некој врсти колонијалне свести о западњачкој надмоћи и вери да је западњачки модел размишљања бољи од оријенталног.

Уколико бисмо прихватили да је Америка нови свет, а Американке нове жене, онда би турски део Ниша био стари свет, а Туркиње у њему реликт прошлости. И она се према харемским женама и односи као према свету и обичајима који се морају бележити и разумети са благонаклоне дистанце. У овом раном путопису она разлике које се обележавају мери према Европи и европској цивилизацији сматрајући варварством све што се коси са европском просвећеношћу. С друге стране, моралне врлине (брига о немоћним и потребитим, изједначавање богатих и сиромашних у важним животним ситуацијама), па и однос према женама унутар породице (жене не туку на пример) истиче као наследство које треба ценити. Но питање је да ли је Америка заиста и у сваком погледу одмакла од старог Ниша кад су у питању жене. Током боравка у Америци Јелена Димитријевић је упознала многе жене. Оне су самосталне, образоване... али и жени у Америци се препоручује „харем“, сигуран и изолован простор, хотел „искључиво“ за жене:

Али пре него што имадох времена да је питам „зашто хотел искључиво за жене, кад сте ово дана видели да се ја не кријем од људи?“ она озбиљно, чисто забринута рече: „А зар немате

16 Јелена Димитријевић је пажљива посматрачица и ретко јој умакне неки детаљ. Када просуђује хануме у Нишу она их види онакве какве јесу. Имају мане, али су њихове добре особине преовлађујуће: „О те оговорнице, лукаве и пакоснице; о те подсмеивке, злобне и сплеткашице; те шаливе и веселе; горде и охоле – колико су добре! Колико знају за збиљу! Колико могу бити пријатне! Колико тугују! Колико жале ближњега својега, кад је у невољи!... Теше га, обилазе, па хоће да га помогну и материјално, ако због тога трпи, јер у срцима су им све четири Мухамедове заповести; ...“ (Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша*, нав. издање, 73).

никога који би вас у Њу-Јорку дочекао? У Њу-Јорку мора неко да вас дочека.¹⁷

Да два тако удаљена дела света и два тако различита начина живота ипак имају доста сличности види се и у опасности о великим догађајима који почињу на неочекиваним местима и у неочекиваним околностима. Американце и турске жене повезује слободарски, револуционарни дух:

Американци су просто револуционарни. Они су кидали са традицијама. (...) Американци ме потсећају на турске *Дунме* (нека ми опросте Американци!...) Оне су скраћивале своје хаљине за излазак; тањиле своје велове за лице; разређивале решетке на прозорима, и то у доба највеће турске реакције, за владе султана Абдул-Хамида. Оне су, дакле, биле куражне. И испрва запрепашћење, протест, а после угледање. Или, оне су се прве отеле од традиција, а праве Туркиње су пошле за њима.¹⁸

У обе књиге путописа списатељка се обраћа својим пријатељицама, неименованој М. у *Писмима из Ниша*, док *Нови свет* посвећује Јоки Петровић Његош и Делфи Иванић, знаменитим женама, хуманисткињама и феминисткињама. Тако, већ пре путописања Јелена Димитријевић указује на реципијенте свога писања што је јасна назнака да ће писати за жене и да ће њено интересовање бити усмерено ка проблемима и људима који би могли да интересују жене. Циљ њених писама из Ниша је да опише несвакидашњи простор и несвакидашњи догађај, а улазак у харем и опис свадбених обичаја сам по себи наговештава да ће писати о женама. Одлазак у Америку се објашњава као потреба да се превазиђу болне ратне успомене. Али тек током боравка у Њујорку, открива се да је и овај пут имао за циљ да се упозна женска заједница: „Сада када сам готово заборавила због чега сам прешла океан и дошла у Америку. ... ја сам почела веровати да сам дошла због Американки. Американке сам хтела да видим и на дому, не само у туђини.“¹⁹ Почетни корак и у Нишу и у Америци је обојен предрасудама. Дружење са ханумама је показало да Туркиње нису онакве каквим их замишљамо, да су у

17 Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, нав. издање, 29.

18 Ibid., 59.

19 Ibid., 72.

многим случајевима толерантније и са више разумевања од сестара Српкиња. Дружење са Американкама је већ на првом кораку показало како предрасуде нису одрживе. „Ја сам била уобразиља да ћу када дођем у Нови Свет видети жене које личе на мушкарце. Обучене као мушкарци – тако сам мислила – у панталоне ... оне иду упућеним местима где се гласа ...Кад оно, каква заблуда!“²⁰

Занимљива је подударност да обе књиге одводе читатељке у егзотичне светове и затворене и непознате просторе. У Нишу се улази у харем, у ограђен и заштићен простор²¹ резервисан искључиво за жене, а Америка и Американке су били свакако интересантно и непознато подручје које је због даљине и недостатка комуникације такође представљало затворен и непознат простор. Наратив Јелене Димитријевић обликује (или преобликује) свет који описује, а текст – наратив (де)конструира усвојене конвенције и наводи нас да свет око нас и друштвене узусе посматрамо и прихватамо као дискурзивне системе. Тако се затворени и непознати светови отварају у многоструким дијалозима са социјалним, културним и другим контекстима.

Проширивање контекста настаје и због мисије коју је списатељка имплицитно доделила себи. Она је хуманисткиња и просветитељка и сваки њен текст је покушај да неког подучи. И у *Писмима из Ниша* и у путопису из Америке она покушава (успешно) да помири два вида културе: високу и елитну културу која представља цивилизацијске помаке и свакодневну културу која је облик солидарности. Она за себе задржава елитну културу, знање, менторство,²² али као просвећена и хумана жена укључује

20 Ibid., 73.

21 Турска кућа, а посебно део одређен за жене, физички је одео од света. Када улази у кућу Бећир-бега, списатељка иза велике порте оставља један свет и једну стварност и улази у непознато, ново, другачије. Турска жена је заштићена и зидовима и одећом која је такође вид одбрамбеног зида око ње. Изолација није само ствар обичаја или морала или друштвених норми, већ целокупног концепта живота. Судећи према Туркињама и Американкама у описима Јелене Димитријевић до промена може да дође (дошло је) не само због економских већ пре свега због културних промена. „Културна револуција“ је омогућила промене у Турској у време султана Абдул-Хамида (İkinci Abdülhamit), као и у Европи и Америци.

22 У многим ситуацијама списатељка свој културни модел поставља изнад туђег. На пример, неће да изује ципеле када улази у турску кућу, не дозвољава да је нашминкају, с иронијом коментарише поступке Американки. Све њене активности су усмерене на културне и интелектуалне садржаје: концерте, предавања, позоришта, она се

и популарну културу свакодневног живота у свој видокруг и деловање. У њеном писању као да нема непријатељства између ових видова културе и они се непрестано мешају у један концепт у којем су и нишке и солунске Туркиње и Американке жене којима Јелена Димитријевић поклања подједнаку пажњу. Оне су особе које живе на различитим местима, њихов начин живота је различит али су, без обзира на разлике, повезане списатељкином идејом да се њихов живот мора променити, или се мења и да мора да послужи као наук свим женама. И „стара“ и „нова“ култура чине друштво онаквим какво је, па је стога и живот ханума који је заробљен у кругу који чини породица и кућа, и живот Американки које већ имају право гласа што значи да учествују у одлукама, подједнако важан.

Јелена Димитријевић је била активна учесница женског покрета, жена која је и речју и делом тражила права за све жене. Турска (мухамеданска) жена је била угроженија и немоћнија од европске или америчке. Била је ограничена и културом и обичајима и простором. Јелена Димитријевић је готово болно била свесна снаге ограничења која су спутавала жене али је славила сваки покушај и сваки успех. Зато и изгледа да је велика борба коју су турске жене водиле била усмерена на „ефемерност“, на промену одеће. У стварности, ослобађање од чаршава је био субверзиван захтев који је био раван захтеву за право гласа. Укидањем забране да буду покривене, жене су добијале могућност да буду виђене и да се чују, да постану део друштва, културе, политике. Скидање вела је била симболичка ознака слободе па зато и прича о прекрајању хаљина и мењању детаља на „чаршафу“, није само ефемерна прича о кројевима већ једини видљиви чин побуне. Прве ласте у борби биле су донме и њих је списатељка доживела као хероине револуције:

И наједанпут ми се не учинише као Јеврејке, ни као Туркиње... То су оне праве нове душе у турским харемима. У мрачно и страшно доба, кад су се за једну једину реч људи терали у прогонство, оне, жене, имале су смелости да кваре стари ред и поредак харема, да секу, сужавају, скраћују... Ја мислим да је први кафес бачен с њихова прозора; ја мислим да је први зид оборен с њихова дворишта. А Османлике су их испрва грдиле, а после за њима полазиле, сужавале,

скраћивале, бацале, обарале; не све: само нове, које морају да се с овима удружују, за преображај...²³

У Американки Јелена види остварење борбе за женска права.²⁴ Отуда и емпатија према Туркињама и дивљење према Американкама. У текстовима у којима пише о оријенталној жени она препознаје моћ субмисивности која личност претвара у пасивног и послушног следбеника туђих хтења. Жене су маргинализоване не само зато што су осуђене на маргинализован затворен простор већ и због потпуне материјалне зависности, али и због дисквалификације која подразумева искључивање и занемаривање. Када Ариф у роману *Нове*, вероватни алтер его Јелене Димитријевић, на састанку књижевног друштва на које је позвана не проговара ни реч, не зато што не би имала шта да каже, већ зато што се од ње не очекује да уопште проговори, искључивање је потпуно.

Њене пријатељице, Туркиње полиглоти су, као што је и она, а ови њени другови нису. Њима је доста турски језик и мало француски (па и то не свима) (...) Говорило се о свачему, само не о књижевности. Који је год икада од кога критичара био изгрђен, он њега овде изгрди... Уз пиће, разговарало се, плувало се, и – завршила се седница.²⁵

Њој чак ни столицу нису понудили јер су сматрали да је довољно што су је уопште пустили на седницу. Запитаност о маргинализацији постоји и у америчком друштву у којем су, иако из других разлога, жене такође одвојене: „Једина је разлика та, што се Туркиње не друже са људима зато што се крију од људи; Американке су, међутим, лишене мушког друштва због начина социјалног живота. ... Хришћански хареми...“²⁶

23 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, нав. издање, 63.

24 Да су остварена права жена била схватана као победа у тешкој борби сведочи и уводни текст у *Женском покрету* у којем се набрајају победе: „На конгресу у Женеву, 1920 г. објављено је 20 нових победа женског суфража. У Риму ће се прославити увођење једнаких политичких права за жене у свима Сједињеним државама Америке. Ирска и Бомбај, Мадрас, Траванкор, Јахалвар, Колин и Бурма прве су земље Истока, које су дале жени право гласа. Исто тако поделићемо радост са нашим сестрама из Данске које су успеле да извојују подједнаку плату за исти рад мушких и женских чиновника у државној служби; са женама у Аустралији на њиховим успесима у парламенту; женама Јапану, што су успеле да им се дозволи присуствовање на политичким састанцима; ...“ (*Женски покрет*, год. 4, св. 2 (1923): 49).

25 Јелена Димитријевић, *Нове* (Београд: Службени гласник, 2012), 220.

26 Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, нав. издање, 76.

И Туркиње и Американке и сама Јелена Димитријевић биле су део света чије је постојање списатељка хтела да фиксира и умрежи у пространо поље разумевања и солидарности. Њеним замишљеним читатељкама упутила је писма у којима је рушила стереотипе и омогућила идентификацију са другима.

ЛИТЕРАТУРА

Valković, Jerko. „Istina u promidžbi, retorički elementi promidžbene komunikacije i etičke implikacije“. *Obnovljeni život*, knj. 63, br. 3 (2008): 276.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: Парна радикална штампарија, 1897.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд, Горњи Милановац: Народна билиотека Србије, Дечје новине, 1986, фототипско издање.

Димитријевић, Јелена. *Нови свет или у Америци годину дана*. Београд: Ed. Y. P. – N. Y. C., 1934.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Лозница: Карпос, 2008.

Димитријевић, Јелена. *Нове*. Београд: Службени гласник, 2012.

Константиновић, Зоран. *Литерарно дело и национални менталитет: о једном интердисциплинарном приступу историји српске књижевности*. Београд: Народна књига, 2006.

Slobodanka Peković

Institute for Literature and Arts
Belgrade

Sisters from Turkey and Sisters from America

Jelena Dimitrijević had a special view of the world. She focused all of her attention on the lives of women; all her actions reflect her feminism and humanism. All women are sisters; therefore, American women (emancipated, with the right to vote fought for and won) and Turkish women (condemned to cages and sheets) were equally important as fighters for the status of the “new” woman.

Keywords: American women, Turkish women, subjective and objective reality, emancipation, New Women

Светлана Слпшак

IBAMESC
(Institute for Balkan and Mediterranean Studies and Culture)
Српски културни центар
„Данило Киш“
Љубљана

УУДК
821.163.41.09 Димитријевић Ј.
305-055.2
DOI
<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch10>

Женска деконструкција оријентализма: крипто-колонијализам и Јелена Димитријевић

Преузете из друштвено-културне реалности, дискурзивне стратегије Јелене Димитријевић, личне и тематизоване у њеној прози, објашњавала сам као пример ужитка/завођења у *женском писму*. Из угла језика лишеног етничких и политичких значења, а сведеног на културна, антрополошка и корпорална, покушавам да повежем концепт „крипто-колонијализма“ Мајкла Херцфелда (Michael Herzfeld) настао у рефлексiji тајландског примера: колонијализам поједине културне покрајине/државе организује као „излог“ колонијалних вредности за „дивљије“ пределе/државе/културе. Положај „излога“ производи неке хипер-колонијалне имагинарне моделе колективног идентитета, понекад карикатуралне. У културном и просторно измењеном контексту Балкана као амбивалентног места производње оријентализма, Јелена Димитријевић долази из новог центра крипто-колонијализма (у случају нишких харема) и затим у нови центар крипто-колонијализма (у роману *Нове*). Какви су поступци деконструкције, ако их примењује, на који начин успоставља своју позицију у два различита крипто-колонијална контекста? У томе налазим још једну одлику и функционалност дискурзивних стратегија Јелене Димитријевић.

Кључне речи: Балкан, оријентализам, постколонијализам, Јелена Димитријевић, крипто-колонијализам, деконструкција

Када сам припремала чланак о Јелени Димитријевић и харемима за зборник у којем сам, на инсистирање покојне Јасенке Кодрња, сарађивала и као коуредница,¹ моја перспектива је обједињавала антрополошко и просторно, односно културно подручје. Тада су већ увелико били присутни правци изучавања „путујућих теорија“, иницирани читањима Едварда Саида (Edward Said).² И премда су већ на самоме почетку успостављене блиске везе између оријентализма, путовања и формирања (понашања?) теорија уопште, два правца мишљења нису се много сусретала. Путујуће теорије дотакле су неколико неуралгичних тачака феминизма, од примене Андерсоновог (Anderson) концепта „измишљенога друштва“ (*imagined community*) и употребе заменице „ми“ у феминистичким дискусијама, па све до критике брзине и површности у „доксографским дискурзима“, како их је назвао Дерида (Derrida).³ Но, можда најимпресивнији предлог разумевања путујућих теорија састоји се у признању нестабилности феминистичких пост-колонијалних дискурса који могу служити и неолиберализму и деколонизацији,

1 Svetlana Slapšak, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“, у *Kultura, drugi, žene*, ур. Јасенка Кодрња, Svenka Savić, Svetlana Slapšak (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, 2010), 39–56.

2 Edward Said, „Traveling Theory“, у *The World, the Text and the Critic* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983).

3 Gudrun-Axeli Knapp, „Race, Class, Gender“, *European Journal of Women's Studies*, SAGE Publications br. 12 (3) (2005): 249–265.

и, што је најважније, деколонизацији дискурса капиталистичког модернизма.⁴ Проблем с овим последњим високим циљем, када говоримо о балканским женама, остаје у подручју „депривилегиране деколонизације“: историјски колонијализам на Балкану, који носи све структурне одлике великих европских и северноатлантских колонијализама, напосто није ни мапиран, ни анализиран на начин који би омогућавао неоптерећен, литературом и постојећим студијама отворен епистемолошки прилаз проблематици. „Бити на карти“ не појављује се, у светлу савршено неосвешћеног западноевропског и северноатлантског запостављања, само као територија, као епистемолошки изазов и чињенични трезор за евентуално упоређивање и поступак аргументовања, већ представља непосредно спречавање и укидање могућности академским и истраживачким популацијама изван центара дискурзивне моћи да стварају, мисле, објављују и воде дијалог под приближно истим условима. По први пут је о томе проговорено у Загребу, на конференцији на којој се ревидирао феминизам у југословенским земљама и у регионалном наследију феминизма.⁵ Тек у разговорима око те конференције, пре ње и после, на састанцима, на семинарима на IUC-а у Дубровнику, с ауторкама које без престанка дотичу ове теме, као што су Биљана Кашић, Сандра Прленда, Рената Јамбрешић-Кирић, Јелена Петровић и друге, постало је јасно да је остварено ново дискурзивно поље, већ тиме што се јасно поставила политичка разлика, која је започела „филтрирање“ теоријске фебрилности: пре свега оне која скрива настављање колонијацијских пракси, слепоћу за капиталистичку деструкцију, повлађивање најконзервативнијим локалним сферама моћи, закључно с академским, и регионалну гетоизацију свега што полемише с било којим устаљеним и устајалим обликом феминистичке мисли у центрима моћи. Додајем томе и изразито сарађивање феминистичких и родних центара с капиталом и европском бирократијом, прављење програма и пројеката који

4 Mária Millán, „The Traveling of ‘Gender’ and its Accompanying Baggage: Thoughts on the Translation of Feminism(s), the Globalization of Discourses, and Representational divides“, *European Journal of Women's Studies* br. 23 (February 2016): 6–27.

5 B. Kašić, J. Petrović, S. Prlenda, S. Slapšak (eds), *Feminist Critical Interventions. Thinking Heritage, Decolonising, Crossings* (Ljubljana, Zagreb i Beograd: Red Athena University Press, 2013).

студије рода упорно одвајају од хуманизма и историјских наука и упрежу их у устаљене колотечине друштвене и политичке функционалности. Због тих промена, инсистирање на балканској женској историји данас ми изгледа уклопиво у многе постојеће или замисливе политичке програме еманципације и, надам се, у програме револуционарних промена које би већ на почетку могле бити учинковито средство очувања најосновнијих услова мира и једнакости што по дефиницији више никада не може бити локална, већ само глобална ствар.

У таквом промењеном контексту мора се мислити и женска деконструкција оријентализма и последично, путујућег теоретизирања. Почнимо зато од најједноставнијег. Потврђено је да су западни, превасходно енглески и амерички критичари прећуткивали жене-путописце које су путовале у егзотичне оријенталне крајеве и због тога што је њихов интерес за локалне жене иступао из колонијалног модела, и заправо угрожавао модел колонијалне супериорности.⁶ Са друге стране, напуштање система вредности властитог друштва (авантуризам, испад из породице, промена понашања, мушко одело и сл.) налази противтежу у пренаглашеном адаптирању на друго: „беле сестре“ су те које потлаченим оријенталним женама помажу да се ослободе својих опресивних мушкараца. Савремене дискусије о постколонијалној култури/критици морају се узети у обзир када се бавимо Јеленом Димитријевић, управо због претпоставке да балкански постколонијализам није сводив ни на позицију Трећег света ни на позицију Оријента, онако како га радикализује Едвард Саид.⁷

Премда је Саидов радикализам још увек политички привлачан, двострука позиција балканских култура (колонизоване од стране Европе, колонизатори Истока у корист Европе или против ње) не функционише у његовом систему у којем Европејац гради свој идентитет на рачун дивљака и робова, међу њима и Балканаца: балканско учествовање у инвенцијама на обе стране колонијалних граница руши ригидност система. Стога је за

6 Sara Mills, *Discourse of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism* (London-New York: Routledge, 1991).

7 Edward Said, *Orientalism* (New York: Pantheon, 1978).

дефинирање колонијалног-колонизаторског положаја Балкана употребљивије размишљање Г. Ч. Спивак (G. Ch. Spivak).⁸ Спивакова брани тезу да друго, колонизирани, не сме западном колонијализму супротстављати свој (национални) идентитет, већ управо неодређену припадност, вишеструкост и амбивалентност. Њена критика западног либералног феминизма који управо еманципацијским програмима покушава колонизовати жене Трећег света, била је уистину пророчка за оно што се у земљама Источне и Централне Европе дешавало после 1989, а на Балкану током југословенског рата. Стратегија „дајте нам податке, ми ћемо вама теорију“, разбила се у нечувеној вези масовних медија, произвођача стереотипа, и истакнутих западних феминисткиња. Критика коју је Саиду упутио Хоми Баба (Homi Bhabha) такође открива стратегије колонизованог: он учествује у производњи стереотипа, и у двосмерној и двосмисленој игри замене идентитета адресат инвенције се губи, а стабилних модела заправо нема.⁹

За изучавање парадигматичних дела Јелене Димитријевић, не само због повезивања империјализма, жена и културе, и то углавном на описима и представама турских харема, него и због очигледне хисторизације проблема, која иступа из главне аисторијске струје феминистичког писања данас, иновацију и нови смер истраживања отворила је Реина Луис (Reina Lewis).¹⁰ Луисова примењује анализу текстова и читање слика, односно репрезентативних система. Харем је место породичне љубави, посебно материнске. Такав став субвертира иконички статус харема на Западу почевши од 18. столећа, као ултимативне фантазме мушкарца, малограђанина, ексцентричног интелектуалца и хомосексуалца подједнако. Док је за мушкарца харем фантазма, за женске путнице, списатељице и сликарке харем је централни симбол женске потлачености.

Јелена Димитријевић, међутим, не пише са позиције велике књижевности, ни западног колонизатора. Стога је нужно у расправу унети и модерну теоретизацију Балкана. Марија Тодорова (Maria

8 Gayatri Ch. Spivak, *In Other Worlds* (New York: Methuen, 1987).

9 Homi Bhabha, *The Location of Culture* (London-New York: Routledge, 1994).

10 Reina Lewis, *Gendering Orientalism* (London-New York: Routledge, 1996).

Todorova), у својој књизи о имагинацији која се односи на Балкан,¹¹ покушава да одреди статус Балкана и у односу на „оријентализам“. Указујући на лиминалност као знак балканских култура, и на најважнију опште-балканску културну традицију, турску, она подвлачи основну разлику између репрезентације Оријента и репрезентације Балкана на Западу. Ако су мистика, луксуз и путеност, дакле и сексуалност, основни елементи оријенталне фантазме, Балкан је подручје сиромаштва, противречних обичаја и суровости, између „сувишног“ и „половичног“. Премда је анализа Тодорове изузетно богата и рафинирана, она, зачудо, не улази у проблем Балкана као места производње оријентализма за балканске културне потребе. Са формирањем националних држава почетком 19. века, производња прошлости и заборав постаје френетична: нове државе морају да смисле наратије које премештају турску културу из непосредне прошлости у дефинитивно закључену прошлост. Управо на примеру Јелене Димитријевић можемо видети какво амбивалентно место има балканска производња оријентализма. У антропологији муслиманских друштава, покретни, номадски харем није нимало необичан. Као седентарна и скривена ћелија друштва, он се сели заједно са целином, остајући седентаран и скривен без обзира на спољну динамику. Но, моја намера је да амбивалентност статуса харема проматрам из оптике „номадског“ како га дефинише феминистичка теорија.

У случају Јелене Димитријевић то су структурни елементи: трансгресија језичког система, уживање у новим звуковима, знацима, новим речима, критичка дистанца према полазишту (матерњи језик), критичка дистанца према циљевима. Напуштање колонизаторског статуса код Јелене Димитријевић јесте јасна политичка одлука, утолико више што није реч о потреби споразумевања. Колонизатор може бити оспособљен да комуницира у језику колонизованог: то ће само повећати његов успех. У нашем случају, колонизовани говори језиком полазишта ауторке, али према идентифицирању у „матерњем“ језику има другачији положај. За разлику од првобитног патриотског идентитета Јелене Димитријевић, који је повезан с „матерњим“

језиком, муслиманске жене у нишким харемима имају полазиште у полиглотији: оне морају знати арапски, језик Курана, говоре турски јер је то језик њихове културе, и сналазе се у оним језицима који су функционални или симболички важни у друштву. Тако познају персијски, језик лепе књижевности муслиманског света, понешто албанског, ромског и цинцарског ради споразумевања с послугом, трговцима, превозницима и забављачима; српски је један од језика свакодневице, који је добио политичку моћ. Ситуација је још компликованија у елитној култури, каква је описана у роману *Нове*: хареми високог грађанског слоја морају знати главне европске језике, којима владају и којима их уче гувернанте са Запада – дакле француски, енглески, немачки и чак италијански, а од локалних језика грчки, јерменски и ладино – сем већ споменутих језика, основне исламске, посебно балканске исламске културе. Оно што испада из дефиниција полиглотије, односно лингвистичког номадизма, јесте управо одсуство комуницирања. Супротно свакоме модерном појму лингвистичког номадизма, који подразумева динамику, мобилност и сталну трансгресију, харемски номадизам је означен полиглотијом која је у великој мери сама себи циљ. Другим речима, полиглотијом која се испуњава у уживању. Слично затвореним академским круговима изучавања и уживања у „мртвим“ језицима, у харему се практикује познавање језика који или већ имају статус „мртвих“ (арапски језик Курана, персијски), или су по комуникацијском домету „мртви“ за харемске уживатељке, као што је италијански: служи само зато да се у харему изводе арије из опера уз пијанино, чак не ни да се опера на италијанском види у позоришту. И остали западноевропски језици имају сличан статус – употребљавају се само за учење, комуницирање са гувернантама и читање. Једино балкански језици имају комуникацијски домет који надилази унутарашње границе харема, и значи комуникацију, ограничену, под надзором, кодификовану, али ипак комуникацију с спољним, реалним светом. Сви језици који се говоре и познају у харему, и који се сусрећу и трансгресирају унутар харемског номадизма, имају дакле првенствено функцију уживања. Реч је отелотворена кроз ужитак.

¹¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997).

Харемски идентитет није двострук, вишеструк, трансгресиван и конфликтан, он је превасходно тело у језику, било којем језику. Жена у харему која говори, чита или пева, служи се различитим и многобројним језицима јер хоће да изрази различите облике постојања, то јест уживања свога тела; номадизам између језика, односно освајање нових језика, не може се извана тумачити другачије него као симболичка акција слободе, али само у картезијанској европској традицији у којој је могуће раздвајати „тело“ и „душу“. Јелена Димитријевић правилно закључује да су жене у харему „срећније“ него што би она хтела и могла замислити: у потрази за одговором на питање зашто, Јелена Димитријевић открива полиглотски номадизам, и не оклевајући му се препушта, не да би била ближе, већ да би сама доживела искуство уживања у језичкој трансгресији. Важан аспект ове игре и преузимања идентитета је европски, западни, у доброј мери и Јеленин „хипертекст“ о харемима, стереотипизирана нарација која допуњује колонијалну тензију и истовремено подвлачи „различитост“ као основу из које се конструише колективни идентитет: харем је место ужитка, и то забрањеног ужитка, како за моногамног западног мушкарца тако и за еманциповану западну жену. Фантазматично недозвољено-недостойно је у западној имагинацији имало изузетно важно место, почевши од европског повратка колонијалним интересима на Балкану и на Истоку од 17. века, односно од престанка непосредне турске опасности за Западну Европу, после опсаде Беча (овде мислим на феномен који би захтевао много шире објашњење и расправу, на нови интерес за турску државу пошто се у колонизовању америчког континента показала висока конфликтност таквог подухвата; само за изазов неког будућег тумачења, наводим фасцинантан пример како се за називе за нове биљке или животиње Новог света у Европи употребљавају ономасиологије с „турском“ одредницом – итал. *granturco* за кукуруз, енгл. *turkey* за ћурку, и сл.).

Сексуална фантазија, како су то учили и Едвард Саид и Марија Тодорова, нераскидиво је везана за европско разумевање Истока, односно за оријентализам. Јелена Димитријевић, потекла из културе у којој је оријентализам оваквога опредељења представљао читаву песничко-естетичку школу осуђену на кратко трајање у

атмосфери националне инвенције, ступа у хареме у потпуности свесна тог аспекта ствари. Њена политичка (феминистичка) намера је да мит о сексуалности сруши (деконструише), и прикаже „право“ стање ствари: очајно здравствено стање жена које сувише пуше и не излажу се довољно ваздуху и сунцу, опсесивна психичка стања, да и не спомињемо катастрофалан социјални положај, немогућност одлучивања и друге спољне елементе. Јелени Димитријевић је очито јасно да је сексуална фантазија о харемима само још једна стратегија декуплабилизовања колонизатора (урођена аморалност колонизованог) и хегемонистичког мушкарца, подједнако западног и источног (урођена аморалност женског ужитка). Зато њено инсистирање на аутентичној религиозности муслиманских жена има своју функцију управо у доказивању равноправне духовне тежине жена у харему, дакле и жена уопште, ако то могу постићи у најнеповољнијим условима. Са друге стране, Јелена Димитријевић испитује, са правом антрополошком радозналешћу и прецизношћу описа, облике сексуалности који су остали изван стереотипски фантазматичне западне нарације. Ти облици сексуалности су систем симболичких гестова, који посредно говори о цензури културе из које потичу: бацање упаљених цигарета у крило, прерушаравање (травестија) у други пол, вербални сексуални инуендо, технике завођења. Хомоеротичке назнаке у симболичким гестовима функционишу и као „превод“ хетеросексуалних, и као могућа најава хомосексуалних. Мислим да Јелена Димитријевић погађа још један циљ својим описивањем сексуалне културе харема, а то је одузимање једног од идентитарних полазишта балканског мушкарца.

Овај став захтева нешто шире објашњење: откриће класичне антропологије да у многим културама колективни идентитарни процес почиње или се у целини обавља на другоме, развили су антрополози који се баве историјским културама, дакле онима које више немају живе сведоке. Антропологија антике у томе смислу има парадигматски положај. Жан Пјер Вернан (Jean-Pierre Vernant) показао је у више својих студија и расправа¹² да је грчки човек у раздобљу које називамо „класичним“ свој идентитет

12 Jean-Pierre Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs* (Paris: Maspéro, 1966); *Les origines de la pensée grecque* (Paris: PUF, 1975); *La mort dans les yeux* (Paris: Hachette, 1985).

конструисао у односу, понекад изразито амбивалентном, према другоме – женама, робовима, барбарима, животињама, природи... За таквог човека мото *Cogito ergo sum* нема никаквог смисла. Он је привилегија/проклетство тек модерног човека. Могли бисмо рећи да ова интернализација идентитета није у потпуности остварена у модерним балканским културама, које у томе погледу комуницирају, бар за антропологе, с античким културама, као уосталом и многе ваневропске културе. За антрополога који се бави антиком, узгред речено, балканске културе су стога изузетно драгоцене. Па као што у античкој грчкој трагедији и комедији читамо, захваљујући анализама савремених истраживача,¹³ трауматизацију античког грчког човека изазвану одсуством жена (између осталог, из позоришта-призоришта драме), тако и у оријенталистичкој нарави на Балкану можемо читати трауматизацију балканског мушкарца који конструише свој идентитет на одсутном другоме: у овоме случају двоструко, на другоме-жени и другоме-муслиманском. Не заборавимо да је то блиско Саидовом полазишту: западни Европејац конструише свој идентитет на контрасту према робовима-колонијализованима. Извлачећи муслиманску жену из простора сексуалне фантазме, постављајући је у реалност нове националне државе, Јелена Димитријевић заиста уништава једно полазиште мушког балканског идентитета – оно које је у томе тренутку од стране Запада признато за легитимно и надмоћно – православно.

Запрепашћујућу паралелу између балканских култура и раширености концепта харема, без обзира на то је ли реч о муслиманском, православном или чак католичком контексту, налазимо у успоменама Елисавет Муцан-Мартиненгу (Elisavet Moutzan-Martinengou),¹⁴ *Моја прича*: ова Гркиња с отока Закинтос, рођена 1801, провела је највећи део свога живота у очевој кући и на имању, под строгим надзором који се појачао када је изразила жељу да оде у манастир, како би комуницирала с другим ученим женама. Због страха није успела побећи, и њене успомене се завршавају 1831, пред удају за човека којег су јој одредили њен отац и ујак, и

¹³ Froma Zeitlin, *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996).

¹⁴ Elisavet Moutzan-Martinengou, *My Story*, transl. by Helen Dendrinou Koliass (Athens-London: The University of Georgia Press, 1989).

годину дана пре њене смрти. Сама је научила неколико језика, и написала успомене које су објављене тек крајем века и које је издао њен син, као део у својој књизи поезије. Стрепећи за грађански углед своје мртве мајке, син, Елисаветиос Мартиненгу (Elisavetios Martinengou), озбиљно је цензурисао рукопис. Опис Елисавет Муцан-Мартиненгу уводи у једночлани – или вишечлани – харем хришћанске балканске традиције, који се опет поклапа с општим медитеранским моделом, без обзира на верску припадност. Такав харем врло је близу породичног харема грађанске турске породице, како Јелена Димитријевић описује у своме роману *Нове*: уместо места распусности, харем је део куће за женске чланове породице. Појам харема на Балкану и у балканском оријентализму дакле мора се раздвоји од западне инвенције харема, између осталог и зато да би се видело колико је западне инвенције употребљено за нову конструкцију Оријента и харема у њему, с позиције националне културе. Ако посматрамо балканску ситуацију на примеру Јелене Димитријевић и њеног културног полазишта, као и пример Елисавет Муцан-Мартиненгу, онда слика родно дефинисаних харема, мушка и женска, постаје јаснија. Западни харем, место сексуалне фантазме западног мушкарца, постаје доступно посредништвом за женску ситуацију заинтересоване западне жене. Западни мушкарац користи жену као посредника у објављивању слика те фантазме, допуштајући при томе њену могућну феминистичку инвестицију, коју сам не узима у обзир.

Дело Јелене Димитријевић, постављено у контекст западног писања о харемима и муслиманским женама, у контекст успомена самих муслиманских жена и њихове феминистичке политике, у контекст постколонијалних теорија идентитета и у контексту женске историографије, показује неке одлике на темељу којих се њен положај у полазишној култури мења, као што се, на њеном примеру, у балканску културну антропологију уводи феномен балканског оријентализма. Резимирајмо те одлике: полиглотски номадизам, поглед западног и колонизаторског феминистичког просветитељства, покушај смештања у национални (али мултикултурни) програм. Све три одлике су међусобно мање или више супротстављене, али успешно повезују један специфичан

облик оријентализма, балкански. Питање које мислим да се мора поставити, јесте – какву је епистемолошку пертинентност имало описивање харема из пера Јелене Димитријевић. Јелена Димитријевић је испунила захтев одвајања из своје буржоаске средине, својим заокретом и изласком из прибежишта национално признате песникиње у несигурно маргинално подручје описивања, дакле и културног утемељивања, специфичне женске културе која је двоструко обележена, као друго и као непријатељско. Њена деконструкција оријентализма подједнако делује на носталгични оријентализирајући модел претходне генерације (крут песника Јована Илића) у њеној културној средини, који ће се поновити барем још једанпут у њено доба: меланхолија мушког и патријархалног добија у делима Боре Станковића онтолошке размере, које недвосмислено произлазе из носталгичног оријентализма, а слични дискурси патријархалног самосажаљења појављују се у готово свим књижевним токовима који тематизују Босну. Тек у идеолошки јасно дефинисаном делу Вере Обреновић–Делибашић после II светског рата феминистички еманципаторски дискурс прекида с таквим оријентализмом.¹⁵

У својој *Историји српске књижевности*, Јован Деретић посвећује Јелени Димитријевић три реда: „...приказивала је највише оријентални муслимански свет, нарочито живот турских жена...“.¹⁶ Ретки заинтересовани, као уредница Љиљана Ђурђић и ауторка поговора Слободанка Пековић, припомогли су да се писма Јелене Димитријевић из нишких харема наново објаве.¹⁷ Писма су основни жанровски код Јелене Димитријевић. Она су једносмерна (ауторка – недефинисана публика), али и двосмерна (комуникација ликова) и као таква опредељена пре свега да помогну наратији, да допуне личним исказом ствари које су се десиле изван наративног распона. Ауторкина писма су жанровски опредељена

15 *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, knjiga 4, ур. Emina Bošnjak i Saša Gavrić (Sarajevo: Edicija Gender / Sarajevski otvoreni centar : 2014).

16 Јован Деретић, *Историја српске књижевности* (Београд: Нолит, 1983), 489.

17 Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима* (Београд: НБС, библиотека Жива прошлост, фототипско издање, 1986) и Svetlana Slapšak, “What are Women Made Of? Inventing Women in the Yugoslav Area“, у *Writing New Identities*, G. Brinker-Gabler & S. Smith eds. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997), 358–375.

као сведочанство, писма ликова као формално фиктивна, док се претходна оперативност у тексту ни код њих не губи.

Премда је употреба писма у роману *Нове* очито компликованија и захтевнија, и писмо у *Писмима из Ниша* има своје поетичке захтеве у тексту. Писмо, пре свега, остварује временску дистанцу између догађаја и описа, и истовремено одузима могућу историографску претензију ауторки. Писмо затим омогућује нехијерархизовано организовање догађаја, „ток ствари“ независтан од владајућих правила и владајућег дискурса, као и ауторски став према владајућим књижевним модама. У случају Јелене Димитријевић, додала бих још један елемент, заштиту од владајуће идеологије. Национални занос, како ми се чини, не спада у потпуности у „дух времена“: реч је можда о снабдевању националним „алибијем“ пре него што се почне упуштати у крајње ризикантно описивање остатка непријатељске културе и начина живота, и то онога дела који је најседентарнији, најстабилнији, уписан у свакодневицу победничког хришћанског живља, и у њему још увек неконфликтан. Јелена Димитријевић, с јасним избором теме, ступа у начин живота који простим административним декретом треба да постане поприште конфликта, у мултикултурни контекст који треба радикално скренути ка монокултурном, међу људе који још не схватају да су сувишни у новоме свету, и да су жртве историје која захтева заборав уместо памћења – као, уосталом, и свака друга национална историја. Њена намера је још ризикантнија – она хоће да у томе друштву у нестајању пронађе затирани, ућуткани део, да опише жене и њихов начин живота са свешћу да долази боље време, у шта она, поступно, постаје све мање сигурна. Ова несигурност потиче од статуса колонизатора који Јелена Димитријевић има, бар на почетку свог извештаја о нишким харемима.

Чини ми се да ми погађају мисли жене мусломанске; чини ми се да ми у души болном душом говоре: „И биће ваше! Под теретом тешких грехова скоро ћемо пасти, а вас, за вашу племенитост и правду наградиће једини и свемогући Алах...“¹⁸

18 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*. (Београд: НБС, 1986), 9–10.

У овоме препознајемо основне одлике колонизаторске аргументације: они који морају нестати заправо су сами криви: при томе се колективна и историјска кривица, део нове националне инвенције, пребацује у уста другог. Колонизирани „признаје“ своје погрешке, због којих његова култура мора пропасти пред праведнијом и надмоћнијом. Овај поступак препознајемо у врло различитим колонијалним дискурсима, и његова универзалност довољно јасно говори о уписаном хегемонизму превладавајућег/мушког. У домаћој традицији, најјасније га имамо у домаћој епској поезији (султан Мурат пред смрт објашњава зашто ће пропасти турска власт, коју још иначе није ни успоставио, дахије су прекршиле стари договор и зато грешна власт мора пасти, и сл).

Имагинарне карте Балкана током 19. и почетком 20. века динамично се мењају интервенцијама централноевропске (аустроугарске) колонизације (анексија Босне), колонизоване прошлости (античке за Грке, „племенске“ за остале), претензијом припадања Европи, идентификацијом са словенским светом. Општи кривац за заостајање је турско доба и турски менталитет, премда је јасна линија носталгичног сећања на оријентална уживања: она се не може изједначити са западном, јер поседује непатворени квалитет доместикације и смештања оријентализма у прошлост, не у другу, просторно удаљену савременост. Када песници као што је био Јова Илић певају о Оријенту, то није подручје које би се могло посетити, ни подручје нове мушке моде, као на Западу: то је подручје превазиђене прошлости. Јелена Димитријевић из такве традиције преузима радикалан оријенталистички, колонијални корак: она доказује како предмет жудње постоји, и тиме у српској култури остварује онтолошки статус Оријента/харема. Премда на први поглед она са истим намерама и са истим колонијалним феминистичким ставом „беле сестре“ – као и многе жене из Западне Европе пре ње – одлази у харем, она заправо нема камо да се врати. Њу не очекује тржиште жедно харемских описа, ни кооперативни мушки ствараоци који ће знати да искористе податке, ни мода, ни колонијално признање. Држава и национални програм заборављања турске културе и темељног уништавања трагова искључује још пре почетка њен напор описивања и допринос

знању: такво знање више није пожељно. Наглашена осећајност и натуралистичка мелодраматичност Боре Станковића заузеће место привилегованог произвођача носталгичних фантазми, који јамчи за немогућност постојања те културе. Неадаптираност на ново јунака Боре Станковића, њихова изгубљеност и трагичност, за српску националну културу у стварању, пожељан су облик представљања турске културе. Јелена Димитријевић, са својим описима живе културе, јунакињама које нису обузете прошлошћу и желе да преживе, не може наћи место у својој полазишној култури. Управо на примеру Јелене Димитријевић можемо видети какво амбивалентно место има балканска производња оријентализма: премда зна како Оријенту приступају жене са Запада, и то у великој мери и понавља у своме наступу, Јелена Димитријевић не може очекивати комуникацију са њима. Са друге стране, премда зна да је у српској култури подношљив симболички, а не онтолошки статус турске културе, Јелена Димитријевић остаје при своме напору да потврди тај онтолошки статус.

Дело Јелене Димитријевић би могло бити централно у доказивању да постоји и балкански оријентализам, то јест производња репрезентација за властите потребе, и да тај балкански оријентализам има своје порекло у инвенцији националне/ националних култура. Оријентално, „турско“ постаје трауматична тачка од које се, негирањем, забором или носталгијом, у владајућој националној култури остварује нови идентитет. Усамљени покушај Јелене Димитријевић да новој, цензурисаној конструкцији колективног сећања супротстави постојање, колико-толико релевантан опис реалног простора и обичаја које треба „уписати“ у колективно сећање и осигурати им положај у историји док још постоји могућност непосредног описа, има све одлике рационалистичке западне интервенције. Другим речима, био је двоструко осуђен на пропаст. Феминизам Јелене Димитријевић, односно политичка енергија коју је унела у своје дело, само је убрзала њезино неприхватање у националној култури.

У такав контекст мислим да треба сместити писање Јелене Димитријевић, и начин на који она конструише харем од стереотипних елемената, своје политичке намере и од претензије на антрополошки, „тачан“ опис.

Да ли и како Јелена Димитријевић иступа из своје првобитне колонизаторске улоге? Њен прелазак у други језик је, чини ми се, најуверљивији доказ напуштања доминантног дискурса. Поступно, њен језик постаје толико засићен турцизмима да га је понекад немогуће разумети: изазов упућен њеним савременим читаоцима већи је него што то видимо данас, са задатом историјском дистанцом, која објашњава лењост у разумевању. Њени савремени читаоци из старог краја или из новоосвојених подручја морали су гледати на њезин језик као на чисти изазов, али се Јелена Димитријевић у томе случају спасавала још једном техником колонијалног дискурса: егзотизацијом, комбиновањем завођења и нејасности. Настављајући нит оријенталне носталгије која је већ постојала у српској поезији и прози, Јелена Димитријевић се поиграва слабим, женским, заводљивим у тексту, стереотипима о чежњивом и неактивном „оријенталном“, о лаком плену колонизатора. Свесно маргинализујући свој текст, она га удаљава из центра пажње нове националне културе и њених експанзионистичких пројеката, обавијајући га велом непотпуног разумевања. Значења њеног текста постају непрозирна за владајућу културу, али пошто су већ уписана у женску, неважну, национално необавезујућу тематику, трик двоструко успева.

Чему служи ова стратегија? С једне стране, Јелена Димитријевић ствара заветрину у којој може, неометана од доминантне културе, да посматра и описује културу осуђену на пропаст. Са друге стране, статус жена у култури коју описује има улогу у њеном феминистичком пројекту: очито, тај статус није био ни тако туђ и непознат, ни толико удаљен у ходу српске културе ка прогресу, да не би био парадигматичан за политику феминизма. Како год да попис паралела остаје непотпун, Јелена Димитријевић је видела елементе препознавања, и хтела је да се они виде. Напустивши улогу колонизатора, она успева да научи и примени неке стратегије колонизованог: муслиманке постају симболички минимум права жена, граница од које се тражи више. Колико више, можда није нужно наглашавати, како би та граница остала замагљена. Истовремено, муслиманке функционишу као стална поука о другоме и о разликама. Унутар своје културе, оне показују

могуће технике женског комуницирања, солидарности, различитих типова организације, деловања изван. Изван те културе, Јелена Димитријевић се на њих може позивати и са становишта просвећене западне жене, и са становишта локалног балканског познаваоца. Поступно одустајући од статуса колонизатора, Јелена Димитријевић до краја чува своје западно просветитељство када је реч о женском здрављу, заштити и правима. Њена „балканска експертиза“ постаје, међутим, индиректан одговор западној традицији конструисања „оријенталног“. Управо у томе видим главну актуелност писања Јелене Димитријевић, и нужну потребу да се њен опус постави у низ Европа–Балкан–Оријент, коме тек предстоји детаљно истраживање.

Јелена Димитријевић је усамљена ауторка која у писмима из харема још има потребу за пријатељицом, „сестром“ којој ће износити тајне харема, да би већ у тој књижи приматељка писама постала сувишна. У роману *Нове* позиција ауторке је другачија, јер она постаје свесна своје усамљености, и свог ексклузивног феминистичког положаја: у култури из које полако иступа, премда је у њој била дочекана као „нова Сапфо“ са својом раном поезијом, Јелена Димитријевић више нема саговорника, чак ни одјека. Парадоксално, њена јасна политичка енергија и њен напор да оствари релевантан опис више не могу функционисати у инвенцији националног. Тиме што је усвојила полиглотски номадизам, и показала своје уживање у тексту, Јелена Димитријевић је затворила круг своје изолације. Њезини позни путописи, посебно *Седам мора и три океана*, сведочанство су жанровског прилагођавања: ауторка пише путописе, присећајући се својих феминистичких радова и турских времена. Можда најузбудљивији део путописа је сусрет Јелене Димитријевић и Худе Шарави (Huda Shaarawi), познате египатске феминисткиње.¹⁹ У путописима Јелене Димитријевић, овај догађај постаје кључ за отварање сећања:

Садашњи Египат мене подсећа на прошлу Турску, на ону Турску коју сам ја познала још у првој својој младости, и у којој сам провела најлепше часове свога живота међу турским женама, волећи их, проучавајући их и пишући о

19 Huda Shaarawi, *Harem Years. The Memoirs of an Egyptian Feminist*, transl. and introd. by Margot Badran (New York: The Feminist Press, 1987).

њима не само с толико познавања, него и с толико љубави, и са сажалењем.²⁰

Јелена Димитријевић закључује да се „Мадам Шарауи-Паша“ (њено име наводи као „Хола“) више бави политиком него социјалним питањима. Критика колонијализма је очито прва тачка политичког ангажмана Худе Шарави. Њезин патриотизам Јелена Димитријевић упоређује с патриотизмом српских жена.

Чак и ако бисмо у речима Јелене Димитријевић могли читати српски хегемонистички дискурс, речи египатске феминисткиње откривају контекст који је јасно дефинисан: женско, мултиетничко и мултикултурно. Посета и разговор између две феминисткиње има и друго значење: египатска феминисткиња је неколико година пре овога разговора напустила харем, скинула ферецу и води политику за укидање харема и ослобађање муслиманских жена. Њено писање су успомене из харема. Јелена Димитријевић јој одлази у посету у пропутавању, баш као што су и друге феминисткиње са Запада долазиле у посету истакнутој муслиманки, с тим да је она друге муслиманске хареме описивала пре неких тридесетак година. Главни елемент еманципације у харему највишег друштвеног слоја у којем је одрасла Худа, јесте учење, посебно учење језика. Поређење њених успомена и писама из харема Јелене Димитријевић показује неке важне сличности и разлике између исказа сведока и исказа посматрача: у описима Јелене Димитријевић, мушки чланови породице, односно харема, нису личности које би битно утицале на идентитет жена, већ пре свега на њихове судбине. У успоменама Худе Шарави можда најважнији део посвећен је оцу и брату, као што је у успоменама Елисавет Муцан-Мартиненгу важан део посвећен оцу и ујаку. Опис конфликта с мушким ауторитетом условљен је претходним успостављањем везе властитог идентитета с мушким, ауторитарним. Реч је свакако о стратегији постизања једнакости, али и о културном моделу у којем лични идентитет мора бити означен породичним, племенским, да би се уопште конструисао.

Из властитог искуства могу потврдити ову стратегију: сарађивала сам 1997. године у једном пројекту центра *De Balie* у Амстердаму, који је ангажовао пет интелектуалаца из

20 Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана* (Београд: Лагуна, 2016), 239.

различитих делова света да проведу по неколико недеља у непривилегованим миљеима у Холандији, и да о својим сазнањима о стању међукултурне толеранције дају у облику који им је близак (дневник, филм, перформанс). Мој миље било је „Индијско насеље“, стари раднички део града око кланица у Амстердаму, који је од седамдесетих година постао прибежиште различитих ваневропских досељеника: из Суринама, Индије и Индонезије у седамдесетим, Марока, Турске и Алжира у осамдесетим, из Африке и Босне у деведесетим. Определила сам се за женски исказ, посебно за бајку, и у разгово-рима са женама из различитих ваневропских муслиманских култура добила сам стални модел увода у нарацију: то је била прича о оцу. Кроз причу о оцу ослобађао се женски говор, и после приче о оцу било је могуће добити, зависно од ослобођености особе и од атмосфере разговора, увид у наративне технике, а при томе и лични исказ. Прича о оцу функционисала је као врста иницијације, намењена колико представљању нараторке колико и упућивању слушатељки – као код за разумевање. Какав се год интерпретативни модел могао применити, остаје да је идентитарно повезивање с мушким ауторитетом довољно јасан знак трауматичне прошлости рода и индивидуе у култури. У тој тачки, извештај Јелене Димитријевић, заједно с извештајима других западних посетитељки, показује кључну културну и антрополошку разлику, „слепо тачку“ западних сестара према оријенталним сестрама. Но засебан положај Јелене Димитријевић, односно балканског оријентализма, чита се у препознавању националног програма, јединог могућног уписивања у колективно које су српске (балканске) и египатске феминисткиње могле досегнути на јавној политичкој сцени својих култура. То је тачка у којој се балканске и оријенталне феминисткиње налазе заједно, а не са својим западним сестрама.

У тој тачки се поставља питање културне конструкције харема, онако како је постојао у доба друштвене важности за западну инвенцију харема, потпомогнуту уметничком производњом и медијима, пре свега илустрованим часописима, и харем као радно место многих западних жена, које су у харемима стицале средства за живот педагошким радом (као гувернанте и пратиље) и као дојиље

– као што је то случај словенских приморских „александринки“. Овај рад, сачуван и данас у термину *au pair*, био је значајна ниша за жене без мираза или за породичну финансијску помоћ. Реч је дакле о 19. веку и о почетку 20-ог. За разлику од мушке слике – рецимо парадигматичног Енгровог (Ingres) *Турског купатила*, с десетинама, ако не и стотинама нагих женских тела у чезнутљивим позама и с одговарајућим погледима, концентрат незаконите, полигамске похоте, описи харема – пре свега из пера Јелене Димитријевић – дају потпуно другачију слику. То су унутарњи службени породични простори, никако налик будоару и заправо лишени интимности која би била само женска. У њима жене из породице репрезентују породицу, и њихове активности, које у средњим слојевима турског или египатског друштва подразумевају писменост, музичку културу, учење, перформативност, а не укључују чак ни обавезне материнске дужности. Хигијена, шминкање, облачење, посматрање спољног света кроз оптички подешене решетке, идеалне за воајерство према вани, обављају се кад ту нису присутни мушки породични посетитељи, и изван средишњег простора, који функционише слично репрезентативном западном салону. Намештај је мешано европски и „оријентални“ јер подразумева неку централну организацију простора у којем све жене морају бити једнаке – рецимо уживање хране и пића. Неоптерећено тешким и некомотним рубљем с тврдим елементима – Јелена Димитријевић наводи како се жене у харему подсмевају корсетима западних жена – женско тело у харему уистину може себи допустити различите облике седења и лежања који омогућавају клупе, јастуци, у зидове уграђени ормари и преносна огњишта. „Меко“ оријентално тело било је стереотип у популарном представљању оријенталаца оба пола (илустрације, карикатуре). Остаци харемског организовања простора за другачије тело данас су још увек многобројни на Балкану.

У којим се поступцима Јелене Димитријевић може тражити оно што је Мајкл Херцфелд именовао као „крипто-колонијализам“?²¹ Крипто-колонијализам је систем инвенција (знакова, дискурса,

21 Michael Herzfeld, “The Conceptual Allure of the West: Dilemmas and Ambiguities of Crypto-Colonialism in Thailand”, у *The Ambiguous Allure of the West. Traces of the Colonial in Thailand* (Hong Kong: Hong Kong University Press, 2010), 173–186.

нарација, обичаја, спектакла) који у одређеном друштву служе као основа колонизовања суседних култура, којима није дат привилеговани статус „старог“ и тиме угледног друштва. Балкан око Грчке био би идеалан пример за такво истраживање, како је то већ наговештено.²² Јелена Димитријевић би могла бити пример у неколико случајева: пренос из српске, културно колонизоване културе (стварање националне државе по европском узору) на новоосвојене и најош неосвојене делове културног простора које има намеру да преузме и прилагоди; пренос западног феминистичког политичко-културног програма; замена оријенталне носталгије реалношћу живота мусиманских жена.

Први пренос, који је очит на почетку њеног писања о харемима, напуштен је већ у писмима из харема, а више га уопште нема у роману. У сретању са египатском феминисткињом, са којом налази много сличности у повезивању феминистичког и националног програма, Јелена Димитријевић заправо само констатује да је то пројекат који више нема будућности. Пренос западног феминистичког политичко-културног програма је пројекат који је прво сама спроводила, а онда у роману, описујући судбине првих турских феминисткиња, показала са много мање одушевљења. Турски феминизам је успео, много раније и темељније него европски (гласачко право и друга права после младотурске револуције). Пренос у овоме случају није послужио даљој колонизацији, него локалној еманципацији. Најрадикалнији је покушај Јелене Димитријевић да у сопственој средини промени оријенталну фантазму и замени је антрополошким описом са политичком тензијом: овај поступак би морао да допуни иначе релевантну тезу о крипто-колонијализму и да дода елемент повратног еманциповања, који би даље вредело истраживати у компаративним парадигмама.

22 Yannis Hamilakis, “Decolonizing Greek Archaeology: Indigenous Archaeologies, Modernist Archaeology and the Post-Colonial Critique”, у *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece* (Athens: Benaki Museum, 2008), 273–284.

ЛИТЕРАТУРА

- Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.
- Димитријевић Ј., Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: НБС, фототипско издање, 1986.
- Dimitrijević, Jelena. *Sedam mora i tri okeana*. Beograd: Laguna, 2016.
- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London-New York: Routledge, 1994.
- Bošnjak, Emina, Gavrić, Saša uredili. *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Knjiga 4. Sarajevo: Edicija Gender / Sarajevski otvoreni centar, 2014.
- Knapp, Gudrun-Axeli. „Race, Class, Gender“. *European Journal of Women's Studies* br. 12 (3) (2005): 249-265.
- Hamilakis, Yannis. „Decolonizing Greek Archaeology: Indigenous Archaeologies, Modernist Archaeology and the Post-Colonial Critique.“ *Y A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*. Athens: Benaki Museum, 2008.
- Herzfeld, Michael. „The Conceptual Allure of the West: Dilemmas and Ambiguities of Crypto-Colonialism in Thailand.“ *Y The Ambiguous Allure of the West. Traces of the Colonial in Thailand*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2010.
- Kašić, B., Petrović, J., Prlenda, S., Slapšak, S. (eds). *Feminist Critical Interventions. Thinking Heritage, Decolonising, Crossings*. Ljubljana, Zagreb i Beograd: Red Athena University Press, 2013.
- Lewis, Reina. *Gendering Orientalism*. London-New York: Routledge, 1996.
- Millán, Mária. „The Traveling of ‘Gender’ and its Accompanying Baggage: Thoughts on the Translation of Feminism(s), the Globalization of Discourses, and Representational Divides“. *European Journal of Women's Studies* br. 23 (February 2016): 6-27.
- Mills, Sara. *Discourse of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London-New York: Routledge, 1991.
- Moutzan-Martinengou, Elisavet. *My Story*. Translation by Helen Dendrinou Koliass. Athens-London: The University of Georgia Press, 1989.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978.
- Said, Edward. „Traveling Theory“. *Y The World, the Text and the Critic*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
- Shaarawi, Huda. *Harem Years. The Memoirs of an Egyptian Feminist*. Translation and introduction by Margot Badran. New York: The Feminist Press, 1987.
- Slapšak, Svetlana. „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“. U *Kultura, drugi, žene*, urednice Jasenka Kodrnja, Svenka Savić, Svetlana Slapšak, 39–56. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, 2010.
- Slapšak, Svetlana. „What are Women Made Of? Inventing Women in the Yugoslav Area“. *Y Writing New Identities*, G. Brinker-Gabler & S. Smith eds., 358-375. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Spivak Ch., G. *In Other Worlds*. New York: Methuen, 1987.

- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Vernant, Jean-Pierre. *La mort dans les yeux*. Paris: Hachette, 1985.
- Vernant, Jean-Pierre. *Les origines de la pensée grecque*. Paris: PUF, 1975.
- Vernant, Jean-Pierre. *Mythe et pensée chez les Grecs*. Paris, Maspéro, 1966.
- Zeitlin, Froma. *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

Svetlana Slapšak

IBAMESC
(Institute for Balkan and Mediterranean Studies and Culture)
Serbian Cultural Center “Danilo Kiš”
Ljubljana

A Feminine Deconstruction of Orientalism: Crypto-Colonialism and Jelena Dimitrijević

Taken from the socio-cultural reality, the discursive strategies of Jelena Dimitrijević, personal and themed in her prose, were previously explained as an example of pleasure/seduction of the *l'écriture féminine*. From the perspective of language devoid of ethnic and political meaning, reduced to its cultural, anthropological and corporeal meaning, I attempt to relate Michael Herzfeld's concept of „crypto-colonialism“, created in reflection of the case of Thailand: colonialism of a certain cultural province/state is organized as a „showcase“ of colonial values for „wilder“ regions/countries/cultures. The position of the „showcase“ produces certain hyper-colonial imaginary models of collective identity, sometimes caricatured. In the culturally and spatially changed context of the Balkans as an ambivalent place of the production of orientalism, Jelena Dimitrijević comes from the new center of crypto-colonialism (in the case of harems of Niš), and then to the new center of crypto-colonialism (in the novel *Nova*). What are the methods of deconstruction, if applicable, and how is her position established in two different crypto-colonial contexts? That is another feature and functionality of discursive strategies of Jelena Dimitrijević, which I had never examined before, and that is precisely its efficiency as a deconstructive tool.

Keywords: Balkan, orientalism, postcolonialism, Jelena Dimitrijević, crypto-colonialism, deconstruction

Владимир Бошковић

Универзитет Принстон
Њу Џерзи, САД

УДК
821.163.41.09 Димитријевић Ј.
305-055.2
DOI
<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch11>

Јелена Димитријевић у контексту: ране феминисткиње и путописци Југоисточне Европе

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, на ширем простору Османског царства увелико захваћеног процесом одумирања, појављује се низ списатељица комплексне и фасцинантне литерарне субјективности. Мој рад се фокусира, поред Јелене Димитријевић, на Зејнеб Хануму, Халиде Едиб и Димитру Вака-Браун. Ове списатељице, као и Јелена Димитријевић, својим путописима доводе у питање доминантне жанровске, родне и националне дискурзивне моделе. Хибридна природа њиховог писања, њихов „искрени национализам и искрени космополитизам“, елузивни хомоеротицизам, иронија, мимикрија и родна маскарада у њиховим текстовима, њихова постколонијална перспектива — све то представља окружење које погодује настанку транснационалних и трансрегионалних идентитета. Настојим да покажем како потреба ових жена да премошћују физичке, културне и симболичке просторе може да се интерпретира као трајни допринос редефинисању доминантне националне културне географије.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, национализам, феминизам, транснационалност, постколонијалност, Зејнеб Ханума, Халиде Едиб, Димитра Вака-Браун

Како књиге Јелене Димитријевић убрзано доживљавају савремена издања и привлаче шире интересовање научне и књижевне јавности, њена „маргиналност“ почиње све мање да се односи на позицију у српском књижевном канону, а све више на њену усамљеност у српској књижевној историји и критици тога времена. У међународним оквирима, међутим, Јелена Димитријевић се појављује као један од гласова у већој групи списатељица на ширем простору Југоисточне Европе с почетка двадесетог века, са сличним тематским, идеолошким и књижевним карактеристикама. У овој презентацији усредсредићу се на путописе о харемима из пера османско-француске списатељице Зејнеб Хануме (Zeyneb Hanım), грчко-америчке списатељице Димитре Вака-Браун (Demetra Vaka Brown), и турске списатељице Халиде Едиб (Halide Edib Adivar).

Зејнеб Ханума¹ представља занимљив случај за књижевну историју. *Zeyneb Hanım* је псеудоним Хатице Зенур (Hatice Zennur), кћери османског министра иностраних послова Нури-бега (Nuri Bey), која је постала позната, и недуго затим и озлоглашена, по томе што се под именом Зејнеб појавила у роману Пјера Лотија (Pierre Loti) *Разочаране* (1906). Роман описује појаву честу међу образованим турским женама у то време: док је западно

¹ Турска имена пре Закона о презимену из 1934. навођена су традиционално, као комбинација личног имена и надимка или почасне титуле „ханум(а)“, „бег“, „паша“ и сл., без навођења породичног имена.

образовање, надахнуто либералним идејама, доносило престиж кћерима угледних турских породица, њихова будућност обично им је носила договорене бракове и живот у полигамним заједницама, фрустрацију и разочарање. По избијању скандала Зејнеб је са својом сестром одлучила да се склони у Француску. Неколико година касније објавила је књигу, одговор на Лотијев роман под насловом *A Turkish Woman's European Impressions* (1913). У тој књизи, својеврсној књижевној освети Лотију, описује свој „пут у слободу“, износи у јавност своје слике без вела у модерним салонима, али и своје постепено разочарање Француском и западним начином живота, оним што је она схватала као свеопште лицемерје и поремећен систем вредности. Тако је Зејнеб Ханум у својој књизи заменила оријентализам окцидентализмом и на крају одлучила да се врати у Турску.

О Зејнеб Хануми и њеној сестри дискутује Јелена Димитријевић у *Писмима из Солуна* као „Нури Бегов[им] кћери[ма]“, за које њена саговорница каже да су „Туркиње са француском крви“ и да Зејнеб, која се удала за пољског племића, „за Турчина није ни била“.² Ова тематика очито је голицирала Јелену Димитријевић довољно да напише читав роман, *Нове* (1912), у истом тематском кључу и пратећи Лотијев мемоарско-епистоларни књижевни поступак. Њен роман представља оригиналан одговор на дилеме и сукобе представљене у Лотијевом и Зејнеб Ханумином тексту. Граница фантазије и искуства и код ње је довољно варљива, да се јасно уочавају везе између описа стварних жена у *Писмима из Солуна*, и ликова у роману. Поигравање убедљивим и вероватним, књижевним и стварним, маскарада рода и жеље, пружа богат материјал за књижевну анализу.³

Димитра Вака-Браун, Цариграђанка грчке народности која је рано емигрирала у Сједињене Државе, била је ангажована од листова у којима је радила као експерт за регионалну политику

² Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008), 74.

³ Уп. Биљана Дојчиновић, „Чаробни сан Истока: Стварност у роману *Нове* Јелене Димитријевић“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/2 (2007), 279–286; Владимир Ђурић, „Између l'image и le mirage: статус француске културе у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић“, *Књиженство* 2, (2012) <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=51> (преузето 20. 02. 2017).

и објавила неколико књига о Југоисточној Европи, од којих су за овај рад најзанимљивије *Haremlik* (1909), *The Child of Orient* (1914) и *The Unveiled Ladies of Stamboul* (1923). Оне претежно описују њено детињство и рану младост у цариградским харемима, али и носталгичну испреплетаност њених успомена са текућом политичком и друштвеном стварношћу у Турској. Осим тога, Вака-Браун је пропутовала и балканске земље, објавивши занимљив путопис *The Heart of the Balkans* (1917), који свакако завређује пажњу српских истраживача. Вака-Браун је експлицитна у свом напору да донесе непристрасне извештаје; њени описи харема настоје да нормализују и доместификују алтернативни поглед на свет, описујући хареме као идеализован простор луксуза и уживања. Карактеристично, једна од њених првих прича која описује хармоничне породичне односе у полигамној заједници, укључена у нешто измењеном облику у *Haremlik*, била је најпре одбијена од издавача, који јој је наводно рекао да ће читаоци, „људи који иду у цркву и не воле мохамеданске обичаје“, таквом причом бити „згрожени“.⁴

Најзад, Халиде Едиб је ватрена турска патриоткиња која у својим књигама луцидно објашњава позицију турске државе и проблеме с којима се историјски суочава турски народ. За разлику од осталих списатељица које се овде помињу, њени текстови никад нису били „заборављени“ и њена позиција у канону турске књижевности је осигурана, добрим делом и стога што је постала чинилац у доминантним политичким и културним националним организацијама. Због своје политичке активности нашла се на удару како Великог муфтије цариградског, који је против ње издао фетву, тако и британске владе, због својих запаљивих јавних говора против британске окупације. Зато је 1919. године пребегла у Француску. За ову презентацију релевантни су њени *Мемоари* (1926), написани и објављени на енглеском. Књига је подељена на два дела, од којих први описује њено детињство и младост у харему, а други њен метафорички излазак из харема, традиционално „женске“ сфере, и улазак у јавни живот. Ова књига на тај начин представља

4 Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem* (London and New York: Tauris, 2004), 30.

метафоричку феминистичку апропријацију доминантно мушког простора и аутоетнографски приказ женске еманципације у Турској.

Заједничко овим списатељицама је, јасно, да су припадале првом таласу феминизма, борећи се, свака према својим могућностима, за окончање мушке доминације над женама. Један од њихових најпречих начина за остварење тог циља био је директно освајање физичког простора: путовање. Жена која путује, пише, извештава, постаје културно-политички агенс чак и ако није у позицији да контролише дискурзивне поступке мушке књижевности које користи; истовремено, као известилац из харема, она користи егзотичну и примамљиву тему о којој говори из привилеговане позиције, као сведок истине до које само она може да допре — освајајући тако не само сопствени глас, него и позицију у мушкој књижевној историји.

Даље тачке додире списатељица о којима говорим укључују значај новинарства и књижевних магазина, не само за ширење литерарног материјала и развој њихових књижевних укуса, већ и као средство повезивања, упознавања и међусобне сарадње. Часописи с насловима као *Жена/Гувњ/Kadın*, *Српкиња/Гркиња*, *Женски свет/Kadınlar Dünyası* итд., оснивани су у свим земљама Југоисточне Европе. Стил репортерског извештавања, с друге стране, често преузима место аутобиографског мемоара и уводи социјално ангажоване нараторке са јасном политичком, идеолошком и културном самоидентификацијом. Светлана Томић је тако показала како су Јеленина *Писма из Солуна* састављена као феминистички одговор на Нушићеве извештаје објављене у *Политици*.⁵ С друге стране, Халиде Едиб, иако је насловила свој текст *Мемоари*, у његовом другом делу често дуже извештава о актуелним политичким збивањима него о сопственој улози у њима. (Узгред, женски лист чију је припрему Ђулистан Исмет најавила Јелени Димитријевић у интервјуу који је остао сачуван у *Писмима из Солуна*⁶ вероватно је *Kadın*, који је излазио у Солуну од октобра 1908. до маја 1909. године.)

5 Светлана Томић, „Две врсте Писама из Солуна: Феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића“, *Нови израз*, 55–56 (2012): 154–169.

6 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008), 43.

Још један важан простор њиховог сусрета јесу западне мисионарске школе: на територији Османског царства у том периоду било их је преко четири стотине.⁷ У сваком месту у које би дошла, Јелена Димитријевић би обишла локални француски или амерички институт; и њена саговорница Ђулистан Исмет поносно истиче како је „прва Туркиња са дипломом“,⁸ тачније прва муслиманка која је завршила Амерички колеџ за девојке у Истанбулу (као део образовне институције која ће касније прерасти у данашњи Босфорски универзитет⁹). Халиде Едиб такође је дипломирала на овој школи. Ове институције служиле су као центри западног образовања за локалну елиту, осниване и финансиране од религијских и секуларних филантропских друштава.

Најинтересантије паралеле између ових списатељица, међутим, тичу се њиховог културног контекста и националног идентитета. Већ само навођење њихових националности и језика није једноставан задатак: Зејнеб Ханума је Туркиња француског порекла и образовања која је објавила своју једину књигу на енглеском. Димитра Вака Браун је Гркиња рођена на Принчевским острвима надомак Цариграда која је са седамнаест година емигрирала у Сједињене Државе, самоидентификујући се као Византинка (што вероватно треба да схватимо као *Ромејка*, термин који и данас користе Грци који живе у Турској). Њено „освајање језика“ може се пратити на насловним странама њених књига, на којој се име њеног супруга, новинара Кенета Брауна (Kenneth Brown), као коаутора, појављује све мање и мање од наслова до наслова, док на крају потпуно не нестане. Халиде Едиб сматра се једном од оснивачица турског национализма, али она је такође била западно образована полиглоткиња која је своје књиге о Турској, укључујући и своју аутобиографију о харему, написала на енглеском током свог боравка у Великој Британији и Америци. Интересантно је да је Едиб инсистирала да издавач не мења и не коригује њене енглеске изразе;

7 Уп. İlnur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990).

8 Јелена Димитријевић, нав. дело, 40.

9 Mary Mills Patrick, *A Bosphorus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College 1871–1924*, (Stanford, London: Stanford University Press, Humphrey Milford, Oxford University Press, 1934); Fatma Acun. “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunları ve meşhurları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2015): 417–442.

због тога њен језик често зазвучи „острањено“, не одговарајући енглеској идиоматичности. Јелена Димитријевић је, као што је познато, била франкофона и писала песме на француском, док су њена *Писма из Ниша* и *Солуна*, а нарочито ова прва, до те мере прошарана не само турцизмима већ и читавим турским цитатима да се у појединим пасусима скоро може говорити о макаронском, српско-турском тексту.¹⁰

Питање културног одређења ових ауторки заиста је најсложенија тема овог кратког прегледа. Склон сам да њихово писање сместим у османски постколонијални контекст, иако такво позиционирање захтева одређене резерве и серију додатних објашњења за које овде нема простора, али за које читаоце упућујем на мој увод у енглески превод *Писама из Солуна*.¹¹ Укратко, сматрам да се за текстове о којима говорим може применити методологија коју је развила Мери Луиз Прат (Mary Louise Pratt) у својим студијама латиноамеричких култура. У том кључу, Југоисточна Европа се може разумети као „зона контакта“, захваћена процесом транскulturације, односно колективне трансформације културе под притиском доминантног економског и војног присуства Запада.

Из угла културног центра, транскulturирана субјекткиња је увек-само подражавалац доминантне цивилизације, чак и кад је осећа као своју; она је глумица и извођач културе, а „аутентични“ културни носилац је њена публика и критичар. Карактеристичан је одломак из *Харемлика* Димитре Вака-Браун, где нараторка описује дијалог са својом пријатељицом Хулме, алудирајући на Лотија, у поглављу под насловом „Хулме Ханум, незадовољна“:

„Жао ми је што сам одгајена као западна жена“.

„Али ти то ниси“, рекла сам. „Ти си мање западњакиња од свих муслиманки које сам срела. Због чега мислиш да си као ми?“

„Јер су ме, млада ханум, одгајили странци. Говорим енглески, француски и немачки једнако добро као и свој

10 В. нпр. Јелена Димитријевић Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима* (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 23, 118–120, и другде.

11 Vladimir Boskovic, “Critical Introduction”, у Jelena Dimitrijevic, *Letters from Salonika*, trans. V. Boskovic, (Piscataway: Gorgias Press, 2017).

језик, и познајем више ваше књижевности него сопствене. (...) Образују нас и уче нас да мислимо као што мислите ви, жене са запада, али будући ток наших живота толико нас разликује. (...) Волела бих да никад, никад нисам сазнала.¹²

Ова сцена представља дефиницију (пост)колонијалне мимикрије, усађена као *mise en abyme* у књигу американизоване новинарке. Вака-Браун је и сама транскulturирани субјект, она постоји на више места у више својстава: она је Американка кад извештава за новине и грчка патриоткиња кад интервјуише грчког краља. Она, међутим, ту чињеницу брижљиво искључује из свог наратива; уместо тога, користи своју привилеговану позицију наратора да наступи као судија, штавише да искључи могућност да Друга може да стекне други идентитет осим намењеног јој. Хулме Ханума може да изгледа, да се понаша, чак и да се *осећа* као западњакиња, али никада не може *бити* западњакиња. Успешна мимикрија нараторке тако јој омогућава да реафирмише сопствени литерарни идентитет, кроз наратију разлике и хибридизације.¹³

Случај Зејнеб Хануме свакако је најкомпликованији од свих овде наведених: њено извођење и поигравање идентитетима укључује комплексну мрежу субјеката, стварних, имагинарних, и оних негде између. У својој књизи Зејнеб Ханума потенцира свој турски идентитет и ниједном речју не помиње своје француске претке. С друге стране, у једном тексту у листу *Фигаро* из 1909, објављеном на насловној страни, покушава да објасни „шта се стварно догодило“ и да разграничи истину и фантазију у Лотијевом роману.¹⁴ У овом тексту, тако, открива да је у Француској узела породично име свог деде, маркиза Блосе де Шатонеф (Blosset de Châteauneuf), Француза који је прешао на ислам. Тако Зејнеб Ханума постоји као сасвим меркуријална фигура, чији је идентитет далеко

комплекснији од транснационалних лојалности њене „реалне“ или „историјске“ основе, Хатице Зенур.¹⁵

Историја женског харемског путописа дубоко је укореењена у историју колонијализма. Она почиње у осамнаестом веку са Леди Мери Монтегју (Lady Mary Montagu, или како ју је звао Светомир Николајевић, Леди Монтегијева)¹⁶ и убрзо постаје популаран жанр, да би до 1900. године број објављених путописа експоненцијално растао. Према Били Мелман (Billie Melman) (1995), женско харемско писање пратило је социјалне промене у западним друштвима: док је аристократкиња Монтегју видела харем као место удобног и слободног живота, а хиџаб као згодан начин отменим дамама за безбедно варање мужева, дотле је викторијанско доба донело представе харема као места очувања средњекласних породичних вредности, марљивости и брачних врлина. Тако ће и харемске списатељице с почетка двадесетог века, када на њих дође ред, видети харем како поприште борбе за женску еманципацију. Оне ће се често без резерви залагати за укидање вела као средства мушке опресије (Димитријевић), или, обратно, романтизовати и егзотизовати хиџаб као носталгичан симбол „стarih времена“ која се неповратно губе пред модернизацијом која брише локалне културне традиције (Вака-Браун).

У том смислу, списатељице о којима говорим могу се историјски наративизовати: Јелена Димитријевић описује харем очима субјекта у оба значења те речи, прво у својству кћери султанове поданице, „робиње“ како то често истиче,¹⁷ а затим као сусетка муслиманских жена, која са самопоуздањем новоизграђене српске нације одлучно стаје на страну модерности а против вела. Зејнеб Ханума је лимиални случај, књижевно заглављена између двеју култура чије разлике и когнитивне дисонанце није у стању да превазиђе, додатно закомпликоване транскulturацијом османског високог друштва коме је припадала, да би коначно одбранила

12 Demetra Vaka Brown, *Haremluk: Some Pages from the Life of Turkish Women* (Boston & New York: Houghton Mifflin 1909), 136–137, (превод В.Б).

13 Уп. Nilüfer Göle, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling. Critical Perspectives on Women and Gender* (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1996).

14 Hadidjé-Zennour, “La Verité vraie sur les ‘Désenchantées’”, *Le Figaro* (21. децембар 1909).

15 Детаљније о овом замешатељству код Луис, нав. дело, 20–24.

16 В. и К. Konuk, “Ethnomasquerade in Ottoman-European Encounters: Reenacting Lady Mary Wortley Montagu,” *Criticism* 46/3 (2004), 393–414; М. Yeğenoğlu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

17 Нпр. Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, нав. издање, 52.

свој субјективитет окцидентализмом и повратком у безбедност бинарних опозиција. Халиде Едиб је сведок промене која се десила у самој Турској, у зрелијој фази транскulturације у којој је појам турске националне културе коначно редефинисан и формулисан; она је себе самоодредила као западњакињу, одрекавши се харема (карактеристично, она замера Димитри Вака-Браун чак и наслов њене књиге, *Харемлик*, тврдећи да та реч не постоји у турском.¹⁸ Најзад, Димитра Вака-Браун описује егзотичан и доместификован харем из својих успомена, умногоме прећуткујући или релативизујући стварне проблеме турских жена.

На крају, остао сам дужан да додам неколико речи о национализму Јелене Димитријевић и њених постосманских сапутница. У текућој критици, жене-путописци се често схватају као примери женског отпора не само патријархалној контроли женског простора, већ и женског отпора доминантном националном и националистичком дискурсу. Пут у харем, да употребим речи Невене Ивановић,¹⁹ води од позиције „беле жене, колонизаторке“, која полази да ослободи „оријенталне“ жене; али тај пут доводи до њеног губитка центра у матичној култури, и до заборавља.²⁰

Треба, међутим, узети у обзир да је културна топографија у текстовима Јелене Димитријевић имала друкчију семантику него данас, и да у патриотизму ових списатељица није било контрадикције. У необјављеној рукописној белешци која се данас чува у Народној библиотеци, насловљеној „Моја исповест“, Јелена Димитријевић карактеристично пише:

18 В. Луис, нав. дело, 109 са референцама.

19 Невена Ивановић, „Запоседање другог и манипулација 'женским писмом'“, *Р.Е.Ч.* 59/5, (2000): 214–216.

20 Уп. и V. Boskovic, „Unveiling the Male Empires: Jelena Dimitrijević in Thessaloniki“, *Balkan Studies*, 50, (2015): 129–137. Важно је напоменути да Јелена Димитријевић, нарочито у каснијим текстовима, наступа са изразито друкчијих позиција, истичући своју припадност „малом народу“ и избегавајући да се идентификује са западним путницама. Њу сиромаштво египатских фелаха подсећа на српска села, а икона у коптском домаћинству на њену девојачку славу (Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана: путем око света* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940), 73–78, 199–200). Посебно је карактеристична епизода са традиционалним сабљама на базару у Дамаску, које је подсећају на трауматична искуства османског терора коме је била сведок у детињству: „Запазила сам, да ниједна турискиња није ни погледала ове сабље, а камо ли да је на њима нешто 'видела'“ (Ibid., 365).

Православна сам, најправославнија која постоји; а у Египту сам се осећала мусломанка, у Индији сад Браманка а сад Париа; у Кини Будискиња; у Јапану Шинто; на неким острвима Тихога Океана паганка; у Америци Хришћанка али протестанске вере. А // ипак, увек, остајала сам православна, најправославнија која постоји. (...) Народност нисам мењала. Свуд сам била оно што су били и што су моји. Јер то се не може променити друкчије до кад би се источила сва ова крв из мојих жила, а уточио се друга...²¹

Потреба Јелене Димитријевић да „исповеди“ свој религијски универзализам потврђује да је осећала извесну тензију између свог космополитизма с једне стране, и свог религиозног и етничког идентитета са друге; али овај одломак показује такође и да је сматрала да је њен национални идентитет савршено способан да укључи и апсорбује њене универзалистичке и пантеистичке импulsе, што је управо супротно данашњој националистичкој прагматици. Као и код других списатељица о којима сам говорио, национализам Јелене Димитријевић заснован је на социјалним димензијама националних револуција, где је нагласак стављен на ослобођење од феудалне репресије, и где је центрирање још увек политичко а не етничко, а просветитељски наратив доминантан.

Како се семантичка мрежа европских национализма постепено променила заједно са својим социокултурним контекстима, тако је програм Јелене Димитријевић постао непримењив и неускладив са новим идентитетским и културним политикама. Другим речима, Јелена Димитријевић није искључила себе из своје културе, већ је култура којој је припадала променила курс и исцрпла свој ослобађајући потенцијал, поставши носилац нове опресије. Јеленин слободан, космополитски дух није више имао места у њој.

21 Р 549/III, 4v–6r, Народна библиотека Србије, Архив Јелене Димитријевић (Одељење посебних фондова).

ЛИТЕРАТУРА

- Acun, Fatma. "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunları ve meşhurları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/2, (2015): 417–442.
- Boskovic, Vladimir. "Unveiling the Male Empires: Jelena Dimitrijević in Thessaloniki," *Balkan Studies* 50, (2015):129–137.
- Boskovic, Vladimir. "Critical Introduction". У Jelena Dimitrijevic, *Letters from Salonika*, прев. V. Boskovic, (у штампи). Piscataway: Gorgias Press, 2017.
- Vaka Brown, Demetra. *Haremlik: Some Pages from the Life of Turkish Women*. Boston & New York: Houghton Mifflin, 1909.
- Vaka Brown, Demetra. *The Child of Orient*. Boston & New York: Houghton Mifflin, 1914.
- Vaka Brown, Demetra. *The Heart of the Balkans*. Boston & New York: Houghton Mifflin, 1917.
- Vaka Brown, Demetra. *The Unveiled Ladies of Stamboul*. Boston & New York: Houghton Mifflin, 1923.
- Göle, Nilüfer. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling. Critical Perspectives on Women and Gender*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1996.
- Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: Парна радикална штампарија, 1897. Савремено издање Београд: Дејче новине, 1986, прир. Слободанка Пековић, и Ниш: Просвета, 2003, прир. Јелена Јовановић (заједно са Бул-Марикином прикажњом).
- Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана: путем око света*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940. Савремено издање Београд: Лагуна 2016, прир. Биљана Дојчиновић.
- Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна = Επιστολές από τη Θεσσαλονίκη*, прир. и превео на грчки Владимир Бошковић и др., Лозница: Карпос, 2008. Оригинално издање у *Српском књижевном гласнику* 21/11–12, 22/1–8 (децембар 1908–април 1909), штампано као засебна књига Сарајево: И. Ђ. Ђурић, 1918.
- Димитријевић, Јелена. *Нове*, прир. Биљана Дојчиновић. Београд: Службени гласник, 2012. Оригинално издање Београд: Српска књижевна задруга, 1912.
- Дојчиновић, Биљана. „Чаробни сан Истока: Стварност у роману *Нове* Јелене Димитријевић“. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/2, 2007: 279–286.
- Ђурић, Владимир. „Између l'image и le mirage: статус француске културе у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић“. *Књижевство* 2, 2012, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=51> (преузето 20. 02. 2017).
- Ђурић, Владимир. „Фикција и истина у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић“. У *Савремена проучавања језика и књижевности књ.* 2, ред. М. Анђелковић, 535–544. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2014.
- Edib Adıvar, Halide. *Memoirs of Halide Edib*. New York & London: Century. 1926 Савремено издање: Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005.
- Nadidjé-Zennour. "La Verité vraie sur les 'Désenchantées'". *Le Figaro* (21. децембар), 1909.

Hanoum, Zeyneb. *A Turkish Woman's European Impressions*. Philadelphia: J. B. Lippincott, 1913. Савремено издање Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004.

Ивановић, Невена. „Запоседање другог и манипулација ’женским писмом’“, *Р.Е.Ч.* 59/5, 2000: 199–243.

Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Konuk, Kader. "Ethnomasquerade in Ottoman-European Encounters: Reenacting Lady Mary Wortley Montagu". *Criticism* 46/3, 2004: 393–414.

Loti, Pierre. *Disenchanted (Désenchantées): A Romance of Harem Life*. енглески прев. C. Bell. New York: Macmillan. Оригинално издање 1906.

Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*. London and New York: Tauris. 2004.

Melman, Billie. *Women's Orients: English Women and the Middle East 1718–1918*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.

Patrick, Mary Mills. *A Bosphorus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College 1871–1924*. Stanford, London: Stanford University Press; Humphrey Milford; Oxford University Press, 1934.

Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992.

Томић, Светлана. „Две врсте Писама из Солуна: Феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића“. *Нови израз*, 55–56 (2012): 154–169.

Haydaroglu, İlnur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ

Р = Народна библиотека Србије, Архив Јелене Димитријевић (Одељење посебних фондова)

Jelena Dimitrijević in context: early feminist travel writers
of southeastern Europe

Towards the turn of the last century, the wider space of the Ottoman Empire gave rise to a number of female writers characterized by a complex and fascinating literary subjectivity. My paper focuses, in addition to Jelena Dimitrijević, on Zeyneb Hanoum, Halide Edib, and Demetra Vaka Brown. In their travel narratives, these writers, like Dimitrijević, question the dominant genre, gender, and national discursive models. The hybrid nature of their writing, their “sincere nationalism and sincere cosmopolitanism,” elusive homoeroticism, irony, mimicry, and gender masquerade in their writing, their postcolonial perspective—all this creates a conducive environment for an emergence of transnational and transregional identities. I strive to show how the need of these women to traverse the physical, cultural, and symbolic spaces can be interpreted as a lasting contribution towards redefining the dominant national cultural geographies.

Keywords: Jelena Dimitrijević, nationalism, feminism, transnationalism, postcolonialism, Zeyneb Hanoum, Halide Edib, Demetra Vaka Brown

Туркиње и турске теме у раној приповедној прози Јелене Димитријевић

У својој раној књижевној фази, Јелена Димитријевић је Туркињама, односно, „турским темама“ посветила књигу поезије (*Јеленине песме*), роман (*Нове*), путописе (*Писма из Ниша о харемима*, *Писма из Солуна*) и три приповетке (*Фати-султан*, *Сафи-ханум*, *Мејрем-ханум*). Док су њена романескна и путописна дела углавном добро истражена, приповедна проза је остала готово непозната. Три поменуте приповетке (објављене обједињено у једној књизи 1907. године) биће предмет овог рада: о приповеци „Фати-Султан“ говориће се детаљно, док ће се на крају рада указати на садржај друге две приче како би се показала њихова тематско-мотивска сродност. Показаће се, сем културно-историјских, и књижевно-естетске вредности ране прозне фазе књижевног рада Јелене Димитријевић.

Кључне речи: рана проза, „турске теме“, Балкан

Збирка приповедака Јелене Димитријевић из 1907. године, (без збирног наслова) где се уз прозу „Фатисултан“, наводе још две краће приче („Сафи-ханум“ и „Мејрем-ханум“), до сада је остала углавном ван интереса истраживача. Ове приповетке су изузетно занимљиве, с обзиром на „турску фазу“ којом Јелена Димитријевић и улази у књижевност, а којом се бавила кроз готово све жанрове у којима је стварала: најпре у првој (и јединој) збирци песама (*Јеленине песме*, 1894, која такође завређује посебна истраживања), преко путописа и романа (*Писма из Ниша о харемима*, 1897. и *Нове* 1912), до путописа-репортажа *Писма из Солуна* (1908), где је поводом Младотурске револуције апсолвирала ову тему, те јој се након 1908. више не враћа.¹ Гледано по години објављивања (1907), њене приповетке о којима ће бити речи настале су између поменутог путописа и романа, а објављене уочи *Писама из Солуна* (1908).

Може се поставити питање, откуд толика уметничка „опседнутост“ Јелене Димитријевић овом темом, којом је дебитовала и помоћу које је формирала свој књижевни израз, временом га надограђујући новим темама и мотивима. Ниш је формирао Јелену

¹ Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана: путем око света* (1940). У свом последњем објављеном делу Јелена Димитријевић се такође враћа питању женских права турских жена, кроз разговор са угледном египатском феминисткињом Ходом Шарави (Huda Sha'arawi). Женским питањем бави се и у путопису *Нови свет или у Америци годину дана* (1934), где повремено пореди положај Туркиња у односу на Американке.

Димитријевић као књижевницу, јер се ту упознала са животима турских жена, и то у специфичним историјско-политичким околностима (ослобођење Ниша од турске власти 1878. и припајање Кнежевине Србији), али и у оквиру традиционалних облика турског живота, а посебно је значајан сусрет са „институцијом“ овог живота какав је харем, који ће свега неколико деценија касније сасвим изумрети на овом простору. Тешко је рећи да ли је посредни снажан лични, интимни занос који је као хомоеротска привлачност недвосмислено и необично храбро истакнут у њеним песмама из 1894. године. Јелена Димитријевић црпи несмањени интерес за Туркиње, скоро две деценије, занима је њихов начин живота, али је подједнако заинтересована за турску културу на нашим просторима, као за нешто потпуно другачије у односу на традиционално хришћанско васпитање. Можемо претпоставити и да је посредни социолошко-феминистичка заинтересованост за њихов дубоко ропски положај која је Јелену Димитријевић упутила ка организованом феминистичком покрету тог времена. У сваком случају, редак је пример, чак и у границама светске литературе (сем можда романа америчке књижевнице Перл Бак (Pearl Buck) о Кини), да припадница једног народа и то, парадоксално непосредно након највећих непријатељстава та два народа (српско–турски ратови од 1876. до 1878), остави тако обимно дело о женама друге конфесије, као што је то опус Јелене Димитријевић о Туркињама на Балкану. Захваљујући овоме, она је у пуној мери „интернационални писац“: тополи у њеним делима широко се простиру на све важније центре Османског царства (Солун је, на пример, главно место радње романа *Нове*), односно бави се турским женама од Ниша и Скопља, до Солуна и Цариграда.

И приповетке о којима ће овде бити речи припадају том „интернационалном корпусу“, како у просторном, тако и у конфесионално-националном смислу. Наиме, иако се радња све три приповести догађа на нашем простору, она прати припаднике владајућег слоја Османске империје – Турке и Арбанасе. Они се овде могу перципирати као пример *другог* на Балкану, датог из перспективе домицилне српске књижевности (где се Срби, евентуално спомињу узгред, и тек „као раја“). Тим више је

занимљиво позабавити се приповетком „Фати-султан“, која се жанровски може одредити и као новела.²

Фати султан

Приповетка „Фати-султан“ има обележја новеле или краћег романа (148 страница) и подељена је на 18 приповедних целина (краћих поглавља). У издању из 1907. овој приповеци су придодате и две сасвим кратке приче („Сафи-ханум“, „Мејрем-ханум“) које у односу на њу заузимају занемарљив обим (укупно 28 страница). Као што се из наслова све три приповетке може приметити, главне јунакиње ових проза су жене. Урађена са највише пажње и амбиције, „Фати-султан“ доноси у српску прозу један потпуно нови свет Балкана – класу и расу владалаца на овим просторима више од четири века, које описује пред историјски крај ове владавине (средина, односно крај 19. века). По свему судећи, Јелена Димитријевић је надахнуто и под снажним утиском обрадила истинит догађај о ком јој је приповедано. Реч је о реалистичкој прози где до изражаја долази њен изразит приповедачки дар, у смени са снажним, драмским дијалозима и лирским пасажима у психолошкој функцији.

Ауторка је применила дискурс и перспективу самих османских житеља – приповедача³ као ефектан начин да се читалац *in medias res* уведе у радњу.⁴ Наратив Јелене Димитријевић усмерен је и на породицу Ахмета-хафиза, чија је ћерка Фати-султан потпуна супротност оцу. Ауторка се користи различитим приповедним техникама на самом почетку романа којима осликава простор (ефектна смена просторних планова – опис Прокупља и околине, где је Ахмету досуђен прогон), али и друштвене обичаје чаршије и прилика у граду (прве другарице, прва љубав). Како приповетка одмиче, тако полако откривамо чворни заплет ове приповедне

² *Фати-султан; Сафи-ханум; Мејрем-ханум* (Београд: Штампарија „Доситије Обрадовић“, 1907.)

³ На пример, у самом уводу, обраћањем у другом лицу јединине: „Види Цариград па умри!“.

⁴ Овоме је послужила сцена прогона „сургуна“, преког и незгодног човека – првог имама саме Аја Софије, Ахмета-хафиза.

драме у чијем центру се налазе сурови племенски закони мушкараца и који приказивањем једне женске судбине допуњује трагичну метафизику Балкана.

Лик плаховите Фати-султан, сапете патријархалним нормама и обичајима у друштву у ком се управо правила сматрају важнијим и од људског живота и изазивају читаве потресе и ланац крвне освете, а где је жена само објекат размене, разлог поседовања или окајавања образа (части), има привилегију да само начас, али у довољно битном тренутку, добије право да искаже свој став, и тим ставом (као чином личне освете), измири страсти и оде у памћење и причу. Тај тренутак када начас добије право да постане личност, превазилази њену снагу и биће, тако да скоро истовремено и она физички нестаје.

Окосницу ове драме чини љубав младе и лепе Фати-султан (у значењу: принцеза), Стамболке по рођењу, у месту очевог прогона – Прокупљу, са исто тако лепим Арнаутином, јединим сином мула-Халима Шкодарлије, Исмаил-бегом. То је љубав идеална, лирска и поетична, као са страница прозе Боре Станковића. Но, за разлику од судбина из његових прича ова љубав се потврђује и просидбом и договором обе породице око предстојећег венчања. Осећање среће која обележава догађаје око просидбе/веридбе готово да наговештава трагичан заплет и расплет.

Сличну матрицу и тематску окосницу чини и једина Јеленина „српска прича“ из истог времена „Бул-Марикина прикажња“, где је срећа двоје вољених, на самој свадби – вољом невестиног оца, развргнута, иза чега следи хитна удаја „за недрагог“. У приповеци Фати-султан околности „развргнуте среће“ су још драстичније него у поменутој приповеци. Са фином психологизацијом кроз сцену састанка двоје заљубљених уочи свадбе, уводи се „пророчки сан“ девојке, на шта момак одговара да му је и мајка сањала нешто слично, а то све као увод у трагедију – након тог првог интимног виђења и сласти првог и јединог пољупца, и даровања ћердана (који момак жури пре свадбе да јој поклонити), заљубљеног младића у повратку кући из заседе убијају непознати актери.

„Зла крв“ је пробуђена овим догађајем, што изазива коментаре чаршије. У читавој приповеци ауторка преноси ставове

„јавног мњења“ и они, условно речено, представљају морални коректив описаних збивања, попут античког драмског хора. Ови коментари чаршије смењују класичну нарацију и постају окосница узбудљиве радње о задатој речи и части, о жртви и освети и њеном месту у ланцу крвне освете и заувек нарушене „космичке равнотеже“. Пошто чаршија „све зна“, посредовано се сугерише шта су конци сплетке која је убила несрећног младића: тада моћни Шемси-паша, уз помоћ три плаћеника најнижег реда, уклања младог Арнаутину да би омогућио женидбу свог сина са Фати-султан на коју је (због њеног порекла и сопствених амбиције „орођавања“ са Стамболијама) „бацио око“. Уцене и убиства (ускоро су и плаћеници завршили у Топлици), као уобичајени механизми власти у Османској империји, овде се додатно усложњавају: отац убијеног младића, снажни и страшни мула-Халим (који је дат рељефним описом као господар свих арнаутских фисова из рода Војњака, на које ни Турци не смеју), заклиње се да ће се осветити паши и то на карактеристичан начин: „да ће му вратити срамотом за жалост“, што је значило пресуду гору и од смрти. Старчева света сачињава главни део приповетке, па у начелу, он постаје и главни јунак другог дела ове новеле.

Фатализам као главно обележје живота бројних женских ликова, Туркиња, карактеристично је и за јунакињу ове прозе. Нема ниједног непосредног описа њених осећања, ниједне речи коју је изговорила након што је чула за смрт свог вереника, делује као да све прима мирно, фаталистички помирена са судбином. Но, она је попут Хасанагинице, која је у народној песми такође неми учесник размирица мушких страсти преломљених преко њене властите судбине, а на које ће она имати само један лични одговор – смрт од жалости. Дакле, у истом механизму деловања женске осећајности, Фати-султан има да издржи још тежи и сложенији облик поремећених друштвених, а заправо по мушком принципу, нормираних односа. Испрошена одмах сутрадан за Шемси-пашиног сина,⁵ Фати-султан, коју отац (некадашње оличење самовољника који није презао од убистава, због чега је и завршио у прогону)

5 Овај догађај је био веома јасан одговор, који је већ сва чаршија знала, на питање ко је наручио убиство младог Арнаутине.

одмах даје, осликана је у контрастима. Док чаршија, као морални коректив коментарише брзину њене удаје и њено „да“, дотле Јелена Димитријевић у психологизацији догађаја и личности употребљава и пејзаж, који тек у подтексту приказује право психичко стање главне јунакиње: „у небу она у једној звезди види Исмаила, своју једину љубав“, са накнадним коментаром нараторке: „...уплашена, ваљда што јој кћи много бледа, и онолико мирна. Али за што? Фати-султан је невеста, а турска невеста мора ћутати, стидети се“ (29).⁶ Подвучен је контраст између поједница и догађаја (припреме за свадбу) у којима је она „онолико мирна“, што је вешта најавна драмског врхунца ове ситуације: усред свадбеног весеља (уочи сутрашњег доласка младожење по њу), ноћу је неко украо невесту и однео кроз прозор.

Временске прилике, какава је киша, у служби су радње и додатно појачавају дејство невиђеног скандала у чаршији. Реалистички је и опис собе, недирнуте након отмице невесте, која одражава психичку патњу жена задужених за чување Фати-султан, а поготово њене мајке. Мајке су у овој прози, и Исмаилова и мајка Фати-султан, највеће патнице и губитнице. Исмаилова мајка одмах након вести о синовљевој смрти пресвисне од туге, са речима да је за (већ увелико несрећну) судбину Фати-султан крив њен отац „коме се за грехе сад Алах свети“. Сцене у којима, тек четвртог дана по отмици, долазе Арнаути и оцу Фати-султан јављају где му се налази кћер, такође су обележене сменом наративних планова, гласа и дијалога колектива, коментарима чаршије. (Наравно, читалац ће у узрочно-последичном следу, јасно увидети да је отмичар Фати-султан њен несудбени свекар, мула-Халим).

Отклон или ретардацију у радњи, по начелима епске песме, Јелена Димитријевић уводи у следећем поглављу, дајући опширан психофизички портрет мула-Халима, другог главног јунака ове повести: не више млад, седе браде, али још увек младићког држања, огромног угледа и богатства, господар свог племена на које ни Турци не смеју, шест пута се женио, а имао је само једног сина и

6 Јелена Димитријевић, *Фати-султан; Сафи-ханум; Мејрем-ханум* (Београд: Штампарија „Доситије Обрадовић“, 1907), сви наводи су према овом издању. Број стране је дат у главном тексту рада у заградама одмах након цитата.

то из последњег брака, убијеног Исмаила. Мула-Халим је смислио паклену освету, не само према непријатељу, Шемси-паши, већ је на извештан начин у идеји освете заокружио и личну женску судбину Фати-Султан, венчавши се с њом. Управо оваквом осветом, у епском времену Балкана, када је срамота била гора него смрт, запечаћена је судбина и Фати-султан. Ипак, прича се још не завршава, већ драма долази до свог врхунца.

У „случај“ се умешало цело јавно мњење – по обичајном праву и сваком другом моралном кодексу, поставило се питање – чија је Фати-султан? Да ли је јачи јавни чин просидбе и венчања (након подмуклог уклањања вереника Исмаил-бега), Шемси-паше, или онај, остварен отмицом (мула-Халима)? Жена је овде, као и у другим случајевима, опеваним још од песме о Бановић Страхини, само средство (не и циљ) у чувању мушког образа, који се, ако је окаљан, мора опрати, углавном крвљу. Међутим, у овом конфликту догодиће се преседан: највиши турски представници досудили су да ће на крају сама несрећна Фати-султан морати да реши овај случај, јавно и пред званичницима.

Сложеност радње ове новеле употпуњују и сцене у ретроспективи, од тренутка када је Фати-султан доведена у Арнаутинов дом, односно у дом свог несудженог драгог, Исмаила. У њој се наслућује сложен унутрашњи психолошки расцеп: то је посредан улазак у породицу вољеног, али у чудовишној замени (уместо Исмаила, његов отац јој је муж); то је накнадан улазак у Исмаилов живот, када овог више нема у животу (са детаљним описима његовог оружја, недирнуте собе, прострте одеће), упознавање са породичним окружењем (присуство сестре Исмаилове која је оставила породицу у граду да би била непрестано уз њу), који траје све до доласка њене мајке, а потом и родитеља „у походе“. Но, чињеница да она „само ћути“ сугерише унутарњу буру и наговештава будуће догађаје. (Прва реч након ћутње била јој је: „Мајка“). Пад Фати-султан, подсећа на „Софкин пад“ (термин Новице Петковића⁷) у *Нечистој крви* Боре Станковића, који се десио по готово истоветном механизму: Фати-султан је прешла пут

пада, од цариградске лепотице, до девојке удате за старца (уместо своје прве љубави) и то за несудженог свекра! Сталан подсвесни ток свести о Исмаилу, у Фати-султан рађа једну „постмортем љубав“ коју учвршћује смештеност у амбијент у коме је живео, стални поглед на његов дом, природу, његове ствари, коња, чланове породице. Временом се љубавна осећања све више фаталистички учвршћују у њој, и то у готово бизарној ситуацији у којој је постала жена његовог оца.

И повраћају је у живот полако мисли: што ће моћи овде слободно и непрестано на Исмаила мислити; што ће живети у кули у којој је Исмаил живео; што ће се шетати по вотњаку по коме се Исмаил шетао; што ће ходити кроз поље кроз које је Исмаил ходио, што ће упирати очи у високи Јастребац, у засејане брежуљке у које је Исмаил очи упирао: што ће бити близу пошумљена брега на чијем је врху Исмаилов гроб; што ће гледати Исмаилова ата...(65)

и даље:

Шушти бор....шапат је то, Исмаилов, дисање, тако јак, све јаче, као да су се скупили око ње сви ноћни дуси....Мирише копитњак и мајкина душица....дух је то, Исмаилов, мирис тако јак, све јачи, као да је ту башта онога света....Из онога сахана пало је сребро, не, олово на њене капке, очи су се склопиле...Не сања више будна. Није више бунило, ни полусан...Сан ја сад... (68)

Фати-султан је у почетку само фиктивно невеста мула-Халима (приноси му чибук, двори га, послушна је), но, када се деси и стваран брачни однос (у којем, нема сумње, Фати-султан психофизички и не учествује), долази до суптилне промене у психологизацији: она не двори више свекра, избегава заову, све више тоне у физичку болест и најзад добија грозницу. У њој се тада рађају мисли о освети, и то женској освети другима (мушким члановима заједнице, а нарочито виновнику њене личне несреће – убици Исмаила), али и целокупном сопственом удесу. Она машта о освети у строго ограниченом егзистенцијалном простору који јој је рестриктивно дат и то тако, што ће „женска глава“, управо зато што је женска глава, најжешће осрамотити убицу њеног драгог, уместо свих мушкараца у окружењу.

⁷ Новица Петковић, *Два српска романа: студије о Нечистој крви и Сеобама* (Београд: Народна књига, 1988.)

Јелена Димитријевић радњу новеле поново помера ретроспективно, сада у дом Шемси-паше у Лесковцу (12. поглавље), са рељефним описом његове породице, којом доминира пашиница, која је лукава и промућурна, упућена у подмукле послове свог мужа, али и исмејана због развргнуте свадбе. Она сагледава све размере опасности која се наднела над њен дом и нарочито сина, Џафер-бега, за кога је њен муж намеравао да уда Фати-султан. Управо у том тренутку, стиже и вест да је мула-Халим подигао све Арбанасе у буну против паше, што је добило размере малог рата. Епизода са Манетом Кукувијом, чији портрет по срезаности и бриљантности описа подсећа на „божје људе“ Боре Станковића, има симболичну функцију да прикаже душевно стање Шемси-паше у којем се он нашао након свега.

И не сећа се да је икад досад чуо Мане Кукувију у својој махали, а сад свако вече (...) Ману су Турци, одавно, кад је био млад, момче за женидбу, украли и потурчили девојку, с којом се три године волео. Кад му је украли, разболео се, а кад му она поручила да није човек него жена кад не може од Турака да је отме, полудео. Из Власине је, а никад од тада није у Власини, него тумара, завлачи се по шуми у дупље дрвећа и виче, дању, у пролеће, с кукавицама, а ноћу, увек, с кукумавкама. Понекад дође у Лесковац, где му је девојка потурчена, па дању тумара турским махалама као да је тражи, и ћути; а ноћу виче. Двадесет осам година од то доба, од његове девојке само пепео, ваљда, јер је умрла још прве године пошто су је потурчили, а он је још тражи, још кука за њом и прети Турцима. Кад је најлепша месечина највише виче, а тишином разлеже се његов глас далеко, језа подузима свакога који га чује. Турци, враћајући се из каване, обилазе га; не грде га што иде ноћу без фењера као хајдук, грехота; не осврћу се на његове претње, боје се.

Паша га досад, како му се чини, никад није чуо у својој махали; а сад, има недеља дана, сваку ноћ, баш око поноћи, кад се сам слободи, и развесели. Жежи му се кожа, и што је у души зидао за неколико сата, то Маном глас обори за цигли један тренутак. С виком Мана Кукувије причује му се и мулине речи: ти си мени крви дужан. (88–89).

Сустрет двојице сада крвних непријатеља, Шемси-паше и мула-Халима, у Прокупљу⁸ кроз епски дијалог (позив на мегдан мула-Халима) завршава се неочекиваним пашиним предлогом да Фати-султан дође „на испит“, то јест, да она сама одлучи за кога ће се удати, на шта мула Халим, зачудо, пристаје. Договор је пропраћен вештом драмском сценом и фином психологизацијом личности: паша је срећан („зна се за кога ће!“), мула-Халим је одједном „стварно старац“, док бесни Арнаути, уместо паше, сада хоће да убију „кучку“.⁹ Свакако да кулминацију ове радње представља 16. поглавље, у коме је описан преокрет у вековима окамењеним и нормираним односима једног друштва. Овде се показује смисао ауторке за масовне сцене када приказује Арнауте који су опколили кућу где ће бити испит. Код Фати-султан наступа спољашњи преокрет: одједном се „само смеје“, ведрa је, а у себи је потпуно рашчистила и осмислила час и начин освете на предстојећем испиту.¹⁰ Свакако, кулминацију представља час испита у општинској кући. Фати-султан ћути и не одговара на постављено питање да ли хоће да се уда за Џафер-бега, Шемси-пашиног сина. Сцена доживљава климакс када на три пута постављено исто питање: да ли хоће да се уда за мула-Халима, она пристаје, јер већ у утроби носи „мулино чедо“. Ипак овај пристанак прати њена следећа порука коју је изговорила као жена-личност први пут на јавном месту, загрцнуто и немушто, у трећем лицу. Порука је очигледно дуго смишљана и са посебном поентом:

Кажи селам Шемси-паши, целату: оће да има чедо...од муле....Фати-султан. И кажи селам Шемси-паши, целату: непуштена кадуна његовог сина од другог....chedo. И кажи селам Шемси-паши, целату: данас му је прилепила блато на чело и ударила катран на лице Исмаилова невеста... (119).

Али, са том осветом и мисијом, која превазилази њен крхки физички састав и сам њен живот већ је о концу. Болесна од туберкулозе, изложена душевним потресима, у свету је, нама можда данас несхватљивом, где се од неостварене љубави заиста умире. Ово

8 Овде је посебно упечатљив опис до зуба наоружаних Арнаута, који јашу кроз чаршију.

9 Из свега овога се јасно види став да се женско посматра као оличење свих невоља и срамоте, иако је само предмет њихове расправе.

10 Фати-султан се вратила у свој дом и добила „да размисли читаву недељу дана“.

је опште место за јунакиње Туркиње у прози Јелене Димитријевић, што се уклапа у начин на који се балкански фатализам приказује у књижевности, без обзира на конфесије, како у нашој народној лирици, тако и у делима књижевника с краја 19. и почетка 20. века (пре свих Боре Станковића). Тако несрећно вене и умире непосредно по удаји „за недраго“ и невеста у *Писмима из Ниша о харемима*, од туге и због издаје у љубави (која се манифестује као туберкулоза) умире млада и Емир-Фатма из романа *Нове*. Продужетак судбине и агоније Фати-султан уобличен је у крај ове сторије: пошто се осветила за његовог сина, Мула-Халим је „отпушта“, то јест, она остаје у својој родној кући у Прокупљу („и никад од тада не виде муле“). И док јавно мњење благосиља њен говор („У џенет ћеш Султанију. Голем си севап учинила!“), она у родитељској кући, после побачаја, има само још толико времена да умре. У наглашеној поетизацији простора и пејзажа (смене годишњих доба, зиме пролећем), уобличена је психологија Фати-султан – њена заправо вечита, фаталистичка верност Исмаил-бегу, њеној првој и једној љубави, кога она почиње да виђа у сну, у халуцинацијама, у цвећу, са жељом да му се придружи, са врло прецизним навођењем да ће то бити „на Ђурђев-дан“ када ће он доћи по њу. Завршница ове прозе (испунило се предосећање главне јунакиње да ће умрети на Ђурђевдански уранак), по завршним тоновима налик је на народне баладе, где се често после смрти јунака користи флорална симболика: често се приказује мноштво биљне орнаментике на гробу заљубљених, којима се симболички продужава вечна енергија њихове неостварене љубави,¹¹ односно осећање исказано формулативним стихом: „Ђул мирише, Омерова душа.“¹²

Уметак, тј. 17. поглавље, на јавној, мушкој сцени, описује покушај мирења Шемси-паше, веома уплашеног крвном осветом, који се саветује са паметном и лукавом пашиницом, и молбом упућеном скадарском паши да посредује и тражи „опроштај крви“

11 „...Из Омера зелен бор никао , / Из Мериме зелена борица: / борица се око бора вила / кано свила око ките смиља...“ (Балада „Смрт Омера и Мериме“, Вук Стефановић Караџић, *Српске народне песме I* (Београд: Просвета, 1954), 345.

12 Овим стихом-синтагмом као кључном поентом, завршава се и студија Хатице Крњевић, „Смрт Омера и Мериме – „омиљеница“ Лазе Костића“. В. *Živi palimpsesti ili o ustenoj поезiji* (Београд: Nolit, 1980), 109–121.

од мула-Халима. Сусрет два стара пријатеља је моменат када, у источњачком маниру, Јелена Димитријевић у дијалог уводи и једну параболу о пријатељству, којом се заправо мула-Халим, одриче и овог пријатеља (јер је дошао да га помири), али „прашта крв“ паши, но са далекосежном изреком: „и зна причу *Јарац и Вук*... Кад је оно ударио рогом јарац вука, опростио му вук, али нису вучићи“ (133). Сложени рукавци свих догађаја, које су покренуле жестоке страсти ни овим нису завршене: и поред „опроштаја“ добијеног од Арнаутина, Шемси-паша једног јутра тајно, у каравану, бежи из града и настањује се у Стамболу (Цариграду). Пун смисао ове приповести дат је у сасвим кратком епилогу којим Јелена Димитријевић заокружује ову повест: да је у Старој Србији, у Косовској Митровици, „пре десетину година“ један млади Арнаутин из рода Војњака, убио младог Цариграђанина, Хасан-беја, „а сваки знаде да му млади ћитаб не бејаше ништа учинио“. Тек се накнадно сазнало да је млади ћитаб био праунук Шемси-паше, а унук његовог сина, након чега ауторка додаје: „За крв сина поглавара војњачког није узета крвнина, те је освећена крвљу, и то после пола столећа, и више“ (148).

По свему судећи, реч је о вредном књижевном делу Јелене Димитријевић, које је до сада углавном изостављано из проучавања њеног књижевног опуса, па тако и из историје српске књижевности у целини. По овоме, Јелена Димитријевић, уз Григорија Божовића, и у наше време Данила Николића, у српску књижевност уводи и друге конфесије са вечито немирног тла Балкана, рељефно приказујући како њихову фолклорну традицију, тако и психолошке карактеристике, чиме на књижевни начин драгоцено допуњује антрополошку слику прошлости наших простора.

Мула смућен, Арнаути гори него пре, љути што им мула иде Шемси-паши, крвнику, прете и ударају коње стрменом сваки час; а кад дођу близу каквог дрвета, опале, неки, из пушке, те се стресе снег и прхне преплашено јато врана, гачући (96).

Или:

Пред кулом су Арнаути, не као до сада из неколико села, већ из свих, и што је год за пушку дошло је, па све оружано до зуба, све шкрипи зубма, све тајно прети паши, највише

несрећној Фати-султан. Зима. Сви су увијени у јапунца. Нестрпљиви. (106).

Ако се на простору Југа (Старе Србије) у текстовима Јелене Димитријевић помињу и Срби, то је више узгредно, ретко и према датостима саме приче: најчешће као обезвлашћена раја у сцени као што је следећа:

Сутра-дан угледаше Арнаути кроз своја до пре неки дан тучна поља, кроз ливаде тахтариван, то јест носила, као собицу неку, од дасака, притврђену на две мотке, коју носе четири чифчије бекри Ахмеда хафуза, раја турска, Срби, опасани ликом; а дванаест крај носила иду, за смену и по двојица их са стране придржавају, да се не накрећу (...) У тахтаривану је мајка Фати-султан ханумина. (61),

или кроз сцену свакодневне обесправљености православних хришћана, као типичне слике вековног ропства:

Кад зађоше у српску махалу, и мула бејаше далеко, отвори се једна трошна капија искрпљена парчадма тенећке, и асуре, и истрча из дворишта једна сиромашна жена, Српкиња, наричући за сином, и скиде шамију с главе, гологлава проклињаше арнаутску силу и турску обест. „Луда! Луда“ узвикнуше неки (...) и обиђоше је; а други, ђаволови синови, окренуше коње к њој, да је прескоче... Прегазеше је, па продужише пут, не осврнувши се... Кад се последњи пут побунеше Арнаути, убише јој сина, њену милост и хранитеља, кириџију, који бејаше пошао у Ниш с топличким јабукама. Мула је Арнаутин, али да се обазре и виде шта учинише ови ђаволови синови са женском главом и ојађеном мајком, не би им се прошло наше срца. (97)

Но, врло је занимљива једна интерполација: у ноћи Исмаиловог убиства, док га брижни родитељи ишчекују после састанка с драгом, Јелена Димитријевић доноси и овакав пасаж:

зачу се кроз ноћну тишину јејина, тица злослутница; зајецаше струне на гуслама од ветра кроз незатворене капцима прозоре; потресе се покривена паучином икона Светога Николе на тавану мула-Халимове куле; ваљда се потресе сам светитељ с несреће потомака оних што су се пред њим часним крстом крстили и служили му службу свету... (20)

Ову сцену не можемо тумачити другачије, већ као сећање на Велику Сеобу, под патријархом Чарнојевићем, што опет, имплицира време досељавања мула-Халимовим предака (Арбанаса из Албаније) на простор Топлице, дакле крајем 17. или почетком 18. века, у кулу неког имућнијег Србина, који ју је у сеоби напустио, на чијем тавану су затечени и остављени непотребни артефакти бивших становника, хришћанских власника.

Треба, такође, напоменути, да је тема ове новеле, три године пре *Нечисте крви* Боре Станковића, антиципирала, додуше са сасвим других позиција и из сасвим другачијих узрочно-последичних односа, однос свекра и снахе, као прастаро, специфично антрополошко патријархално право, веома присутно и на Балкану (посезање за правом „прве брачне ноћи“ свекра уместо сина, за невестом), где је снаха, у мушком патријархалном домицилу, предмет размене и намиривања добара, и сексуалних прохтева. Док је у литерарној обради та тема код Боре Станковића поетизована кроз Софкину лепоту, која иницијално у будућем свекру, газда-Марку, изазива еротску жудњу коју он ипак савлада, у случају Фати-султан, свекар је „силом прилика“ кроз строго детерминисане законе (освета у виду „срамоте за жалост“) у суштини еротски незаинтересован за снаху, иако у почетку само у фиктивном браку, ипак посегнуо за правом „прве брачне ноћи“ (које Јелена Димитријевић посредно објашњава, да се „човек заборавио“). Тиме је пропаст несрећне невесте – што је аргумент који је она и јавно изнела, осујетивши и осрамотивши тиме читаву Шемси-пашину намеру – само убрзана. По тим дубинским потресима, законима крви и тла на Балкану, мала је разлика међу конфесијама, али се „мушка срамота“ у оба случаја плаћа главом (Марко је сам убрзао своју смрт, а код Албанаца, право је (непотребно) искоришћено, док истовремено беса и освета остају активирани чак након четири генерације, да би се ипак, на потпуно недужном, извршиле).

Стога је проза „Фати-султан“ Јелене Димитријевић у овом случају, значајан прилог (психосоцијални, антрополошки, књижевни) духовној историји патријархалних обичаја и норми на Балкану формираних у последњих неколико векова, али и важан показатељ метафизике зла и крви, насиља на овом простору,

ухваћен у једном карактеристичном тренутку, а који у доброј мери може да антиципира и садашњу неуралгичност овог простора – бивше Османске империје са мешавином веома сложених конфесионалних, психосоцијалних и националних група и народа – дајући сложен, упечатљив и згуснут снимак нарави на Југу Србије, преломљени кроз једну (трагичну) женску судбину.

Сафи-ханум, Мејрем-ханум

Остале две прозе „Сафи-ханум“ и „Мејрем-ханум“ придодате новели „Фати-султан“, представљају два реалистичка исечка (лична доживљаја), који се такође у тематско-стилском смислу уклапају у „турску прозу“ Јелене Димитријевић. Жанровски краће од приповедака, насловима, такође, концентрисане на женске ликове, ове прозе су засноване на једном догађају („Сафи-ханум“)¹³ или анегдоти („Мејрем-ханум“). Треба нагласити да обе прозе описују карактеристичне јавне (затворене) скупове-седељке турских жена: у првој прози то је једно вече у харему у Скопљу, на седељци код богате Али-пашинице (са свим женским званицама звучних титула, пореклом од Цариграда, Анадолије, са Родоса и Крита, све до Солуна и Сарајева, обучених, како пише Јелена Димитријевић *a la franga*), док је у другој то једно заједничко „бањање“ или купање у Нишкој бањи, свих главних турских госпођа из Ниша, заједно са својим слушкињама и робињама („Мејрем-ханум“). Снимци начињени фотографским оком Јелене Димитријевић, раскош и сјај Истока, дати и кроз управни говор ових јунакиња, откривају да је ауторка непосредни сведок у другој причи, дајући то и у форми једног личног доживљаја („Мејрем-ханум“). Док је у првој причи, међу свим званицама издвојена једна млада жена, Сафи-ханум, по ономе што ће и симболиком свог имена (у значењу: Чиста) учинити дарујући тајно сиротој везиљи¹⁴ најскупоценије што има – златни мерџан око врата, дар свог мужа са првог виђења, а све за здравље свог тек рођеног синчића. Ово доброчинство, у облаку дима и

¹³ „Сафи-ханум“ би по основној теми и поруци могла носити наслов и „Велико доброчинство“.

¹⁴ Везиља продаје вез своје кћерке за свадбу како би исплатила кирију.

загрејаних жена нико не види, сем једне „хануме“ која овакав поступак благосиља.

У другој прози реч је готово о реалистичкој сцени – исечку, који је скоро може бити „органиски“ део *Писама из Ниша о харемима*. Уводећи кроз своје аутобиографско ја и себе у приповест, Јелена Димитријевић, у опису бањања и уживања Туркиња у води, не без еротских конотација, даје само један карактеристичан доживљај: спавање са породицом Мејрем-ханум (друге главне јунакиње по којој је назвала причу) где усред ноћи, са њеним кћеркама присуствује њеном „ноћном читању“ у сну молитве на арапском језику, за шта накнадно открива чудесан механизам и навик у „одуживања“ верских обреда и у сну, ако то не стигне за дана! У форми анегдоте, ова прича плени живописношћу стила и језика Јелене Димитријевић, у којима се још једном ишчитава необична фасцинираност турским женама, њиховим начином живота, институцијама (харема), навикама и духовном светом у целини.

Закључак

Рана прозна фаза Јелене Димитријевић фокусирана је на Туркиње и „турске теме“. Кроз приповест о Фати-султан, која има форму и одлике мини романа или новеле, уочене су, сем наративних врлина Јелене Димитријевић и иновативност теме (писање о *другом*, тј. Турцима и Арбанасима на тлу Јужне Србије половином и пред крај 19. века, а током владавине Османске империје), као и избор главне јунакиње – жене – која у сложеном сплету друштвених околности израста у (трагичну) главну јунакињу. Заједнички услови живота у Османској империји условили су низ паралела са књижевним светом Боре Станковића (на које је тек указано), али и на нашу фолклорну традицију (пре свих баладе, „Хасанагиница“, затим „Смрт Омера и Мериме“), најзад и специфично уочена антрополошко-патријархална обичајна норма на релацији снаха-свекар оличена у праву „прве брачне ноћи“. По свему судећи, реч је о запостављеном и вредном прозном и реалистичком остварењу Јелене Димитријевић, у српској књижевности, на самом почетку 20. века.

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Димитријевић, Јелена. *Фати-султан; Сафи-ханум; Мејрем-ханум*. Београд: Штампариија „Доситије Обрадовић“, 1907.

Димитријевић, Јелена. *Нове*. Београд: Српска књижевна задруга, 1912.

Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана: путем око света*. Београд: Државна штампариија Краљевине Југославије, 1940.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима* (предговор Слободанка Пековић), Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечије новине, 1986 (фототипско издање).

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна* (прир. В. Бошковић, Д.Аничих), Лозница: Карпос, 2008 (на српском и грчком језику).

Станковић, Бора. *Нечиста крв*. Београд: издање пишчево, 1910.

Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме; женске*. Београд: Просвета, 1953.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Krnjević, Hatidža. *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Beograd:Nolit, 1980.

Петковић, Новица. *Два српска романа: студије о Нечистој крви и Сеобама*. Београд: Народна књига, 1988.

Slavica Garonja Radovanac

Faculty of Philology and Arts
University of Kragujevac

Turkish women and turkish topics in the early prose of Jelena Dimitrijević

In her early literary phase, Jelena Dimitrijević dedicated one poetry collection (*Jelena's Poems*), two novels (*Letters from Nis on Harems, Nove*), one travelogue (*Letters from Salonica*) and three short stories (*Fatih-Sultan, Safi-Khanum and Meyrem-Khanum*) to Turkish women, that is, “Turkish topics.” While her novels and travelogues have mostly been well researched, her short stories remain almost unknown. The topic of this paper will be the three aforementioned short stories (published together in one book in 1907). We will discuss *Fatih-Sultan* in great detail, while we will touch on the content of the other two short stories at the end of the paper in order to demonstrate the similarity of themes and motives. Aside from cultural and historical values of the early prose phase of Jelena Dimitrijević's literary work, we will also present its literary-aesthetic values.

Keywords: early prose, “Turkish topics”, the Balkans

Јована М. Реба

Карловачка гимназија
Сремски Карловци

УДК
821.163.41.09 Димитријевић Ј.
305-055.2
DOI

<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch13>

Спектар родних трансформација у *Писмима из Ниша о харемима* Јелене Димитријевић

У овом раду се анализира контроверзан уметнички сегмент путописног текста *Писма из Ниша о харемима* (1897) Јелене Димитријевић (1862–1945). Проучавани су следећи елементи: представа харемске културе и однос према женској сексуалности и лезбејској пракси у муслиманском друштву. На примерима из текста, демонстрира се на који је начин Јелена Димитријевић демистификовала харемски ентитет. У закључним разматрањима истиче се да је књижевница (у својем путописном извештају) открила женску поткултуру која симболизује отпор према мушкој доминацији на социјалном, културном, али и на сексуалном плану. Указали смо да турски однос према сексуалности, као концепту расплинутом између биолошког, друштвеног и физичког, функционише на неколико нивоа: кроз теоријско поштовање религиозних и моралних закона, али и кроз животну праксу која се заснива на моделирању ових правила, практиковањем хомосексуалних/лезбејских односа, што је последица ригидног система, али уједно укључује потпуну слободу у истраживању и померању граница сексуалног задовољства. Иновативном родном експертизом табуизиране женске сексуалности, Јелена Димитријевић се приближила савременом интернационалном феминистичком дискурсу.

Кључне речи: феминистичка теорија, родне улоге, алтеритет, харемска књижевност, трансвестија, трансродност, другост, лезбејство

Дело *Писма из Ниша о харемима* је документарно-дидактички путопис о животу и положају жена у харемима у Нишу, као и о свадбеним и религиозним обичајима. У књижевно-формалном погледу, дело остварује континуитет са бројним путописима који су били објављивани не само као засебне књиге, већ и свакодневно, у дневној штампи и периодици. Међутим, садржај *Писама* Јелене Димитријевић је уникатан, јер у себи крије свеобухватну и верну слику мистичног женског света, утолико привлачнијег јер је вековима био конзистентни део мултикултурне стварности ових географских простора, а никада није изгубио ознаку забрањеног и непознатог. Стога, списатељчина улога у откривању мистерије има родни значај, јер једино жена може непосредно да извести о харемском идентитету.

Истражујући женски пол Истока и Запада, Јелена Димитријевић је проблематизовала појам традиционалне фалогоцентричне историје, уписујући аутентично женско искуство у ту исту историју. У анализи проблематике сексуалности у њеним путописима, појам алтеритет има веома значајно место. У овом раду ћемо показати на примерима из дела *Писма из Ниша о харемима* како је књижевница писала о табуизираној теми лезбејског односа у турским харемима, чиме је наметнула доминантној патријархалној култури сведочанство о постојању сексуалног алтеритета. Постојање овог субверзивног елемента је у тадашњој рецепцији у потпуности

игнорисано, у складу са патријархалном тенденцијом негације свега што одступа од друштвено прихватљивог. Данас, у светлу феминистичких и гинеоцентричних истраживања, овај аспект дела је веома значајан јер отвара низ питања, од анализе самог односа списатељице према лезбејском понашању, до дискусије о томе да ли она описује лезбејску поткултуру у оквиру женске културе, или отпор доминантној патријархалној култури.

Харемска култура је одувек симболизовала еротизовану фантазму о микропростору у којем егзистирају лепотице, обдарене талентима, чија је основна функција задовољење мушких жеља. Оваква слика се обликовала преко књижевних дела писаца из 19. века, који су у центар свог интересовања поставили оријентални свет. Према речима научнице Рејне Луис (Reina Lewis), могу се поделити на два типа. На првом месту су текстови у домену фикције које су писали мушкарци. С обзиром на то да у хареме нису могли физички крочити, креирали су његову слику у складу са личном имагинацијом, предрасудама и секундарним изворима знања. Други тип се односио на текстуалне резултате истраживачких авантура жена, који се дефинишу као аутентични, истинити и објективни искази. Путнице из западних земаља приступале су женској проблематици са позиција хришћанских, евроцентричних вредности и оштро критиковале ропски положај муслиманки, доживљавајући их, по речима Светлане Слапшак, првенствено као „симбол женске потлачености“.¹ Писањем о харемима списатељице су имале привилегован положај у књижевним круговима јер су презентовале свет у који ниједан мушкарац није могао да крочи. Најзначајнија књига о харемима у 20. веку била је *Енглескиња у турском харему* (1915) феминисткиње и новинарке Грејс Елисон (Grace Elison), која је тврдила да је положај турских жена првенствено политичко питање и стога је веома ценила младотурски покрет, верујући да ће тековине њихове револуције изменити хиљадугодишњи процес деградације жене и донети им ослобођење.

У складу са тврдњом Едварда Саида (Edward Said) да „свако ко пише о Оријенту (а то важи чак и за Хомера) подразумева (...)

¹ Slapšak, Svetlana, „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“. *ProFemina*. br. 15 и 16 (1998): 140.

неко претходно знање о Оријенту, према којем се односи и на које се ослања²,² морамо нагласити да је Јелена Димитријевић читала дела западноевропских писаца који су писали о харемима, али је такође била у повлашћеном положају у односу на стране списатељице (са Запада) које су боравиле на Истоку – захваљујући својем хетерогеном балканском културном идентитету.

Описујући ноћна харемска весела као саставни део свадбених свечаности, Јелена Димитријевић је ставила акценат на специфични облик људске праксе, чија ће анализа дати њеном целокупном стваралаштву посебну арому и валер контраверзе, али и унети нови елемент у српску књижевност, који чак и у савременом добу представља табу. То је тема трансродног и хомосексуалног понашања – специфичног односа међу женама у харемима, која се јавља већ у раној поезији списатељице (доживљавање лепоте и сензуалности жене, описи лезбејског љубавног троугла), и у прозном стваралаштву (кроз анализу веза међу женама у роману *Нове*), као и у путописима – кроз специфичност описа жена са којима је списатељица долазила у додир.

Једна невестина рођака, Цариграђанка, девојка, приближаваше јој се (Али-беговој рођаци, прим. Ј. Р.), зборећи јој:

– Тебе ћу, ханум, ја да послужим: желиш ли горку каву или слатку, реци ми!

Њено се лице зажари; блажен осмех развуче јој усне – гледајући у девојку загушљивим гласом изустити:

– Хоћу такву – као што си ти.

Девојка се осмехну – донесе јој слатку.

Једна примети њено узбуђење, пришапта јој:

– Где ли је Хасан-агиница!

Њу ове речи наљутише, те се с гневом окрете својој пријатељици:

– Хасан-агиницу да продам, Стамболки шећер да купим; је ли је доста?

– Ти се, чини ми се срдеш? Немој, сети се изреке, коју измислише арапски мудраци: „Бујица долази, пролази – песак остаје....“³

Овај пасаж има неколико значења. Чињеница је да Јелена Димитријевић, у друштвено-политичком и историјском моменту писања дела није могла отворено да анализира тему лезбејске љубави, као ни да обзнани свој став о томе. Стога, она се повлачи из ове сцене, пуштајући своје јунакиње да говоре. Еротска узајамна привлачност између Цариграђанке и Али-бегове рођаке је означена тоналитетом гласа („загушљивим гласом изустити“), метонимијском игром речи (варијације значења атрибута који се односе на речи „кафа“ и „девојка“), и увођењем сведока (пријатељице) која је дешифровала наведене појмове, те као противтежу очигледној љубавној игри, поставила супарницу (Хасанагиницу). Поента, илустрована кроз арапску пословицу, добија следеће значење: Хасанагиница репрезентује симбол љубави (и сталности) у поредбеном односу са Цариграђанком као симболом страсти (и пролазности).

Даље, значајно је да у овој сцени очигледна еротска жеља не само да не изазива чуђење, или хомофобичну реакцију, већ је реципирана као природна и уобичајена, што много говори о традицији лезбејских искустава у харемској заједници. Муслимански свет има јасно утврђену дистинкцију на женску животну праксу и мушку. Жене долазе у додир само са оним мушкарцима са којима су у блиском крвном сродству (отац/брат/син). Иако се у центру интересовања, потреба и свих активности муслиманске жене налази мушкарац – он је најмање (физички) присутна фигура у њеном животу.

Разумевање дискурса о трансродности у турском схватању морала било је потпуно другачије од европског, док су (са религијске тачке гледишта) исламски и хришћански ставови готово уједначени: у хришћанској теологији, хомосексуално понашање се сматрало смртним грехом – видом „пожуде“ или „блудничења“, одређеног као његов најгори облик, под називом „peccatum contra

² Саид, Едвард, *Оријентализам*, (Земун/Београд: Библиотека XX век. Чигоја штампа, 2000), 34.

³ Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима/Бул-Марикина прикажња*, (Ниш: Просвета, 2003): 43.

naturam“ или „грех против природе“. Босански оријенталиста, др Енес Љеваковић наглашава да у исламској религији:

Шеријат строго забрањује и хомосексуалне и лезбијске односе. У једноме хадису наводи се да је Мухамед рекао: Када видите да неко ради оно што је радио Лутов народ (хомосексуални однос), убијте и активног и пасивног учесника. Лезбијски су односи, такођер, строго забрањени и никада не могу бити легални и законити. Починитељи овог кривичног дјела кажњавају се казном дискреционог права судије.⁴

Међутим, историја приватног живота у Турској даје нам на увид сведочанства која су у колизији са постулатима религиозног морала. Мушки хомосексуализам, мушки хареми и педофилија заједно су представљали један од елемената друштвеног реалитета Османског царства. О проблематици хомосексуалности сведочи и амерички историчар Џонатан Дрејк (Jonathan Drake):

У највишим слојевима турског друштва, било је евидентно присуство читавог низа младића (робова), који су куповани на базарима робља, заробљени као ратни плен, или у оквиру 'данка у крви'. У распону од осам до шеснаест година старости, они су пролазили специјалну обуку, која се састојала од еротског песништва и певања, плеса, књижевности и различитих начина да се задовоље мушкарци.⁵

Јелена Димитријевић ниједном речју не уписује свој став о теми сексуалности/лезбејства, али има јаку потребу да лезбејску сцену запише: „Хоћу сад да ти је испричам (анегдоту, прим. Ј. Р.), па макар јој и не било место овде“.⁶ У наставку путописа разрађује мотив лезбејства у односу између истих актерки, кроз игру речи и наговештај жеље:

Фатиме ханума моја познаница и она лепа цариградска девојка, не каносаше се. Једна пита Фатиму:

– А дина ти, што не „удари“ кане?

4 Енес Љеваковић, „Блуд и проституција у свјетлу исламског учења и шеријатско-правних прописа“, *Гласник Ријасета* ИЗ-е у БиХ, бр. 11–12 (2003): 26.

5 Дрејк, Џонатан. „Порок у Турској“, <http://gay-serbia.com/istorija/2007/07-01-30-homoseksualnost-u-turskoj/index.jsp?aid=2609>, (преузето 12. 11. 2010).

6 Димитријевић, Јелена, *Писма из Ниша о харемима/Ћул-Марикина приказња*, (Ниш: Просвета, 2003): 43.

Она јој одговори:

– Она, коју ја милујем, не може ми је ударити: покварила би беле руке беље од лабудових крила. Па кад је овако, проћи ћу и без кане.⁷

Дешифрујући овај вербални сексуални инуендо, Јелена Димитријевић примењује „оријентални“ стил низањем стилских фигура, које треба да истакну мистериозност и сензуалност Фатимине жеље: „Док ово говораше, учини ми се да погледа у Цариграђанку девојку; учини ми се да је вољна, да јој она разбере речи, да јој она чује глас, што дршће као жица на арфи уз коју се певају песме севдалијске“.⁸

У доживљају сцене, Јелена Димитријевић намерно крши правило да је лезбејство ентитет о којем се не говори непосредно, већ искључиво метафорично, те гласно поставља питање Фатими: „А која је то, што је твоја душа милује?“.⁹ Ипак, директан одговор не добија, већ бива ућуткана: „Ћути! Чуће хануме, прошапутала ми је, међући кажипрст на своја уста. Хануме су се подгуркивале и смешиле“.¹⁰

У писму под називом „Мала кане ноћ“ („Кјучукк'на геџеси“), кроз дуг монолог, обогаћен лирским дигресијама, Туркиња открива списатељици своју љубавну бол, осећање страсти и чежњу према Цариграђанки, као и страх да њена осећања не буду обелодањена у јавности:

Затекох је (Фатиму, прим. Ј. Р.) у врту невеселу, расејану. Говорила ми је уздрхталим гласом турски, отприлике овако: – Благо мени! Тамо ће бити хареми, а харемско је чедо и моја драга. Вечерас се нећемо мучити ни са бојом ни са каном, вечерас је само игра и песма...песме! Али што им се радујем? Неће ми „пустити“ ни једне речи песмом моја драга. А и ја морам ћутати – хареми су ђаволи, сетили би се. Да ли би било тешко булбулу, кад не би смео певати, а срце га „тера“ на слатко-тужну песму његову?...Познала је да је својом душом милујем, не одговара...Танка је и висока; очи су јој плаве као море и дубоке као оно море, крај којег је рођена, у ком се огледа сав престони град цара царева. Огледа се он

7 Ibid., 63.

8 Ibid.

9 Ibid.

10 Ibid.

и дању и ноћу одавно - и још у њему не потону; а ја сам у њеним очима потонула – чим их видех...¹¹

Љубавна чежња добија епилог у кући невесте, при сусрету Фатиме и Цариграђанке, у којем се њихови поступци и осећања представљају кроз контраст – Фатима је несретна и потиштена, слаба и неспособна да своју чежњу обузда, док је опис достојанствене, прелепе и богато обучене Цариграђанке дат кроз поређење са звездом репатицом (накитом од дијаманата који носи на грудима) – појави се, забљесне све око себе и нестане.

Еротизована игра између двеју Туркиња није и једини пример лезбејског односа у путопису. У наставку књижевница пажљиво прати развој односа између нових актерки – лепе удовице Зехре и богате Солуњанке, која своју љубавну чежњу изражава кроз страсне погледе и на крају, кроз необуздан плач, покушавајући да га представи као „жал за Ниш“, али жене у харему су то прозреле и сажалевају је, зато што ће љубав остати неузвраћена – Зехра је према Солуњанки равнодушна и заводи је само због сујете. Посматрајући ову сцену као аналогну својој љубавној причи, Фатима је објашњава Јелени Димитријевић: „Дала би она много само једном да пољуби њено филцан-око, али узалуд. Зехра је и не гледа. Тешко и њој и мени!...“¹² На питање кога воли, Фатима одбија да да директан одговор и уместо тога, указује јој на две присутне жене, које су у емотивној вези. Њихов специфичан однос симболише и облачење у исту одећу: „Погледај оне две у белом оделу... Једнак им је крој хаљина; на глави су им једнаке шамијнице; па и цветови су им једнаки“.¹³ Списатељица наглашава да овај лезбејски однос подразумева одсуство типичних карактеристика хетеросексуалног пријатељства међу Туркињама:

Да су само обичне пријатељице криле би једна од друге оно што праве за свадбу као змија ноге, јер су Туркиње себичне. Ако би која похвалила рухо њене пријатељице, завидела би, подсмехнула би се, оговорила је. Завист и оговарање, најглавније су карактерне црте Туркиња.¹⁴

¹¹ Ibid., 66.

¹² Ibid., 75.

¹³ Ibid., 76.

¹⁴ Ibid.

Лезбејска веза подразумева љубомору, због чега љубавнице морају бити усмерене само једна на другу и не смеју показати благонаклоност према трећој особи, јер би изазвале страшну сцену, али тек кад се нађу саме, у интими својих домова, јер су сви морално неприхватљиви облици понашања осуђени на прећуткивање и мистериозност:

А оне две што овако лепо седе једна крај друге неће се оговорити ни за живу главу... Јесте, само у овом случају, код оваке врсте пријатељица, нема зависти, нема оговарања, никад и ни по што. Но и ако нема зависти и оговарања, има нешто друго, ако не горе, а оно страшније. То је силна љубомора. Зар би смела једна од ових двеју да се љубазно разговори или насмеје с којом младицом? Јок, вала. Овде би тек био прави к'јамет. Истина, не одмах у друштву; код куће...¹⁵

Врхунац славља за Туркиње представља плес и игра – најискренији израз њихове емотивности и сензуалности: „Свирале су и певале тихо и лепо, лепше од свирачица: уздисале су, узвикивале, плескале длановима по такту свирке, добацивале речи из песме оној, која им се највише допала...“¹⁶ и на врху градације севдаха и препуштања еротској снази музике: „бацале су цигаре једна другој у крило запаљена палидрвца и цигаре...Зар је само једна отишла кући с прогорелим скутом?“¹⁷ што се може објаснити као облик сексуалности у систему симболичких гестова, који посредно говори о цензури културе из које потичу. Уопштено говорећи, љубавна/ еротска тематика је једна од кључних у муслиманској народној поезији – то се огледа у бескрајним низовима песама о љубавној чежњи, страсти и севдаху, које су део свакодневног фолклора, као и плеса са наглашеним еротским елементима. Ови елементи се очитују код женског, али и код мушког пола.

Јелена Димитријевић је градативно развила слику опште занесености и опијености музиком, страшћу и сензуалношћу које она буди у оријенталним женама: следи плес главне чочекиње и

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., 78.

¹⁷ Ibid.

Зехре (лепе удовице), које синхроним покретима изражавају све фазе љубавне игре: завођење, одбијање, освајање и коначно спајање:

А Ђулсефа (чочекиња, прим. Ј. Р.)? Час леђаше као ветар; час се лелијаше и повијаше као клас. Додирујући само прстима шарено тле, зваше другу на заталасане од умора груди своје, гледајући је нежно за дуго право у очи. Ова се срђаше на њу, одбијајући је од себе, бегаше; Ђулсефа је опет зваше, трчаше за њом, казиваше јој лицем и очима жарку љубав своју. Ова је опет зваше, трчаше за њом, казиваше јој лицем и очима жарку љубав своју. Ова је отури руком од себе. А кад је трећи пут позва – погледа је нежно, и Ђулсефа њу: полетеше раздрагане и срећне једна другој у наручје...¹⁸

Плес сада иде ка врхунцу, уз врисак егзалтираних жена, које својим гласом и покретом имитирају пуцање пушке. Игра чочека је све бржа и доживљава климакс који се оваплоћује у интезивним, жестоким покретима свих женских тела, чија еротичност прелази у експлицитну сексуалност, која списатељицу запањује и постићује до те мере да није у стању да настави са описом:

– Хопа! хоп! подвикују хануме. А чочеци не сустају, играју – не играју но лете!...

– А! Ха! хаде, џан'м! говори Ата.

– Џан'м! прихвати Ђулсефа.

– Хаде, кузум! Хопа јаврум! узвикују обе сестре црне.

– Јаврум! опет прихвати сама бела Ђулсефа.

Бледи Ђулсефенин образи претворише се у живи пламен; бурно јој одскачу груди, распиње се узано јелече.

И звекет зилова је све бржи, ситнији и најситнији би, кад подвикну Ата:

– Чалка сана, ханумлара бираз!

(Треси себи, ханумама малко!)

– А! ха! Чалка сана, ханумлара, Зејбек! прихватише каде; а чочеци? Затрепереше рукама и... Не, не, ово описати не умем а и не допада ми се, нека остане.¹⁹

После врхунца, чочекиња се сруши у крило Зехре, која њену еротску игру награђује новцем, лепећи јој динаре по лицу. Међутим, ово није крај, него само пауза у низу еротских игара, после које следи најконтраверзнија: „Јашмак (вео)! Фереџе! Аман! Харем! захори се кроз пространу одају, пуну жена, страховито“.²⁰ Узбуђење и страх ханума обузима и саму списатељицу:

– Натраг! Харем! изговорих и ја нехотице.

– Јашмак (вео)! Фереџе! Аман! запомагаху мусломанке, подижући крајеве од шалвара и дугачких антерија и покривајући њима своја лица.

– Натраг! Харем! изговорих још једном, по потрчах Ешреф-хануми.²¹

Велико узбуђење и метеж међу ханумама био је изазван изненадним упадом мушкарца у харем: „У харемлук се увукао Турчин! – У црном је јевропском руху, на глави му висок фес; леп је: брци су му црни а лице бело као у кадуне!“²²

Улазак мушкарца у забрањену женску територију је најстрожије забрањено муслиманским законима, јер поглед на женско голо тело буди у њему страст и пожуду, што неминовно доводи до блуда. Стога ова сцена има снажан еротски набој, јер представља поигравање забрањеним – мушкарац предузима управо оно због чега жене и јесу сакриване под веловима и затваране у харем – сексуални атак:

Појурио је Ђулсефи, одгурнуо је са Зехрина крила...Привуче Зехру на своје груди – ижљуби јој и очи и лице. Бранила се; удари га руком преко уста, а у том се захори бурно пљескање и смех.

Младом Турчину спали су бркови!

– Душман, шта учини!

– Џанс'з (бездушник), поплаши нас!

– Ђаволе солунски! мешаше се с пљескањем дланова и смехом.

¹⁸ Ibid., 82.

¹⁹ Ibid., 83.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

Овај млади и лепи Турчин бејаше страсна и лукава Солунка, Емир-ханума.²³

Иако хадиси строго забрањују овакве трансвестије, очито је да су оне репрезентација најскривенијих еротских жеља була. Игра се не зауставља само на томе, већ се даље преображава у домену лезбејског импулса: Солунка изводи трансродни перформанс, само да би задовољила жудњу за Зехром. Посматрајући перформанс са елементима лезбејства и трансвестије, Јелена Димитријевић закључује да су њени узроци далеко комплекснији и да се не могу објаснити само као наивна, детињаста игра. Свесна немогућности да јавно обелодани и јасно дефинише хомоеротичну сцену која се одвија пред њеним очима, због строге књижевне цензуре у историјском моменту писања дела, списатељица се служи индуктивном методом, која захтева читаочев ментални ангажман: указујући на лезбејске елементе (љубљење код Туркиња није уобичајена појава, сем у сексуалном контексту), она посредно наводи читаоца да сам дође до закључка о лезбејству, као облику прихватљивог и уобичајеног односа међу женама у харему:

Шале што су са овим Турчином вођене, од наивности су далеко толико колико устезање у овим приликама од Туркиња. Оне се не љубе ни о великим празницима, ни о највећим свечаностима са својим пријатељицама, па ни са рођакама. Што је у нас при какву честитању љубљење, то су у њих загрљаји и нежно притискивање образ на образ (за време турско и Нишлике Српкиње су се овако здравиле). У игри се пољубац не узима баш онако како би се узео иначе, кад би га дала која од младих младој пријатељици својој.²⁴

Љубавној/лезбејској вези, као релативно уобичајеној појави у харемској заједници, супростављена је законски конституисана веза између две жене – ортакиње (супруге истог човека) која почива на константном осећању мржње:

Госпоја, овде у одаји има љубави. Али има и мржње. Погледај друге две: ону постарију, до Ајше-хануме, и ону младу, до Зехре. (...) Безбели се мрзе кад неће да живе у једној кући. Мустаф-ага је код младе два дана, код старе четири. Боји се

да му се стара не расрди, па да га баци – јер она је много богата.²⁵

Намеће се закључак да турски однос према сексуалности, као концепту расплинутом између биолошког, друштвеног и физичког, функционише на неколико нивоа: кроз теоријско поштовање религиозних и моралних закона, и у складу с тим строго утврђени бинаризам: мушка доминација – женска потчињеност, али и кроз животну праксу која се заснива на моделирању ових правила, у складу са потребама појединаца, практиковањем хомосексуалних/ лезбејских односа, који се прећутно прихватају као неминовност ригидног система и паралелно с тим: потпуна слобода у истраживању и померању граница сексуалног задовољства – употребом оба пола (женског и мушког), различитих узраста (одраслих, као и деце) и родним трансформацијама (трансвестија, евнуси и педофилија).

У мистерији харемског живота, лезбејска пракса део је женске вербалне и невербалне комуникације, као и трансвестије (маскирање појединих жена у мушку одећу и у складу с тим сексуални акт с другим женама). Лезбејство се прећутно прихвата као потреба за изражавањем жене као сексуалног бића, која своје биолошке, емотивне и сексуалне потребе усмерава на објекат који јој је доступан, познат и близак – другу жену. Самим тим, лезбејство се не посматра као аномалија, облик лудила, хистерије и болести, што је било уобичајено мишљење психоаналитичких кругова у Западном свету све до краја прве половине 20. века.

Харемски сексуални алтеритет примарно проистиче из неприродне средине у којој жене живе, без мушког елемента. Оне су принуђене да своје природне сексуалне и емотивне потребе реализују кроз лезбејство – то је подсвесна реакција која подразумева превенцију сексуалних фрустрација и психичког незадовољства. Чињеница је да се хомосексуалност у великој мери јавља на местима полне сегрегације људи. Стога су жене принуђене да успоставе у харему структуру – хијерархију у међусобним односима, која уједно задовољава не само њихове биолошке и духовне потребе, већ и емотивне и сексуалне.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., 94.

²⁵ Ibid., 76.

Можемо поставити питање да ли се лезбејство у харему уопште може означити као вид сексуалне Другости, или је то само природна реакција на апстиненцију коју им религија и друштво намеће. Ова дилема је у складу са теоријама Мишела Фукоа (Michel Foucault), који је тврдио да је хомосексуалност само конструисана искуствена категорија.²⁶ Дата теорија се може применити и на жене, јер су мотиви исти – лезбејство је комплексна алтернатија хетеросексуалности и уједно сексуално одређење извесног броја жена, али такође и (честа) природна реакција особа које су физички присиљене на хетеросексуалну апстиненцију или ограничавање (у харемима, затворима и др).

Овај уметнички сегмент *Писама из Ниша о харемима* представља антрополошку и родну експертизу женске сексуалности у турском харему. Услед своје иновативности, транспарентности и феминистичке оријентисаности, није могао да буде препознат у традиционалној култури са наглашеним мушким принципом. Тек сада тексту можемо приступити отворено, објективно и комплексно, ослобођени верских, родних и националних предрасуда.

ЛИТЕРАТУРА

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима/Бул-Маркина приказња*. Ниш: Просвета, 2003.

Дрејк, Џонатан. „Порок у Турској“, <http://gay-serbia.com/istorija/2007/07-01-30-homoseksualnost-u-turskoj/index.jsp?aid=2609> (преузето 12.11.2010.)

Федермајер, Ева. „Нова црквиња и маскарада“, http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/zenske_studije/zs_s10/crnac.html (преузето 7.09.2010.)

Фуко, Мишел. „Повијест сексуалности 3“, http://sh.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault_i_queer_teorija#Foucaultova_mo.C4.87_i_.E2.80.9Enastanak.E2.80.9C_homoseksualnosti, (преузето 17.08.2010.)

Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*. London and New York: Tauris. 2004.

Ljevaković, dr Enes. „Blud i prostitucija u svjetlu islamskog učenja i šeriatsko-pravnih propisa.“ *Glasnik Rijaseta IZ-e u BiH*, br. 11–12 (2003), str. 24–27.

Саид, Едвард. *Оријентализам*. Земун/Београд: Библиотека XX век. Чигоја штампа, 2000.

²⁶ Фуко, Мишел. „Повијест сексуалности 3“, http://sh.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault_i_queer_teorija#Foucaultova_mo.C4.87_i_.E2.80.9Enastanak.E2.80.9C_homoseksualnosti. (преузето 17. 08. 2010.).

Slapšak, Svetlana. „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“. *ProFemina*. бр. 15/16, (1998): 138–148.

Jovana M. Reba
Karlovac Gymnasium

The Spectrum of Gender Transformation in Jelena Dimitrijević's *Letters from Nis on Harems*

This paper discusses the controversial part of the travelogue *Letters from Nis on Harems* (1897), written by Jelena Dimitrijević (1862–1945), a remarkable and original woman who, with her art, ideas and her journeys, overcame the boundaries of Serbian patriarchal reality at the turn of the 20th century. According to the postulates of contemporary feminist and imagologist theories, it analyses the following elements: the representation of harem culture and approach to female sexuality and lesbian practice in patriarchal society. By using examples from the text, it is demonstrated how Jelena Dimitrijević demystifies the harem entity by logging taboos, prejudice and erotic connotations. In concluding remarks it is said that the writer (in her travelogue report) revealed a female subculture that symbolizes resistance to male domination at the social, cultural, and sexual level. The Turkish stance toward sexuality, as a biological, social and physical concept, works on several levels: through the theoretical respect for religious and moral laws, but also through the living practice based on modeling of these rules – the practice of homosexual/lesbian relationships, which is a consequence of the rigid system, but also includes the freedom of exploring and moving the boundaries of sexual pleasure. In conclusion, it is emphasised that Jelena Dimitrijević overcame the boundaries of Serbian women's writing and approached contemporary international feminist discourse with her works. That gives her a dominant role in future endeavours towards establishing the history of women's writing.

Keywords: feminist theory, gender roles, alterity, harem literature, transgender, transvesty, otherness, lesbianism

Јелена Радовановић

Универзитет Принстон
Њу Џерзи, САД

УДК

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

DOI

<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch14>

Јелена Димитријевић: прва српска оријенталисткиња?

Овај чланак представља читање дела о Истоку Јелене Димитријевић у контексту развоја оријенталистике као научне дисциплине у Србији. На основу њених *Писама из Ниша о харемима* (1897), *Писама из Солуна* (1918) и *Седам мора и три океана. Путем око света* (1940), чланак указује на то да разноврсност тема којима се Јелена Димитријевић бавила стоји у јасном контрасту према – у то доба распрострањеном – схватању оријенталистике као помоћног средства националне историографије или дипломатије. Посебна пажња у овом раду посвећена је испитивању различитих креативних начина на које Јелена Димитријевић преноси филолошко знање о турском језику, и тиме оријенталистичко знање *par excellence*, упркос недовољном познавању персо-арапског писма. У ове методе спадају транскрипција локалног дијалекта турског језика ћириличним писмом, сакупљање и превођење усмене поезије, употреба хибридног језика, као и описи османских докумената унутар књижевног текста. Коначно, иако Јелена Димитријевић није оријенталисткиња у строгом смислу речи, сматрам да је због широких интересовања, познавања језика и креативности у производњи знања о Блиском истоку треба уврстити у пионире ове дисциплине.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, оријенталистика, туркологија, турски језик

Оријент, или Исток, био је стална фасцинација Јелене Димитријевић. Стигавши у Александрију око 1926. године, на свом последњем великом путовању, око света, Јелена Димитријевић са нескривеном сентименталношћу пише: „О мој Источе! како те познајем и колико те волим! Јер ипак, ти си и овде онај Исток као тамо у Смирни, тамо у Цариграду и тамо, као некада, у Солуну! [...Т]и си ми моја прва љубав и ево видим да ћеш ми бити и последња.“¹ Опис овог путовања уједно је и последњи путопис који је ауторка објавила, више од деценије по повратку у Београд. Њиме је заиста заокружена једна каријера на чијем се почетку и крају нашао Исток: на крају Блиски исток Египта, Сирије и Палестине, а на почетку, још много ближи Исток муслимана из Ниша.

Писање Јелене Димитријевић о Истоку може се, за потребе овог рада, поделити на три периода у којима се географске одреднице укрштају са историјским. Првом периоду припадају дела која је Јелена Димитријевић написала крајем деветнаестог века у Нишу, граду који је у то време тек постао део Србије. Ниш је у многоме конститутиван за стваралаштво Јелене Димитријевић: то је место у коме је живела готово две деценије, у коме је започела своје стваралаштво и дала неке од основних смерница којима ће оно ићи. То је, такође, град у коме је научила турски и стекла

¹ Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана. Путем око света*. (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940), 55.

значајна познанства међу локалним муслиманима. Како сматрам да је период њеног живота у Нишу од изразитог значаја за њен однос према Истоку, у овом раду ћу *Писмима из Ниша* (1897) посветити посебну пажњу. У другом периоду стваралаштва Јелене Димитријевић, у који сврставам *Писма из Солуна* (1918 [1908]) она пише о самом Османском царству, које је уздрмано Младотурском револуцијом, догађајем који је оставио дубок траг на турску историју и знатно после слома царства. Трећи, и последњи период у коме Јелена Димитријевић пише о Истоку представља путопис *Седам мора и три океана: Путем око света* (1940), настао на њеном путовању по Блиском истоку двадесетих година двадесетог века, након што је Османско царство престало да постоји.

Укратко, Јелена Димитријевић је током целог живота путовала, промишљала и објављивала дела о Истоку. Стога, иако је позната пре свега као књижевница и феминисткиња, овај рад ће њено дело посматрати у контексту оријенталистике као научне дисциплине. Полазећи од шире дефиниције да је оријенталиста или оријенталисткиња онај ко учи један или више блискоисточних језика како би производио знање – које свакако претендује да буде научно знање – о Истоку, овај рад ће поставити следећа питања: У каквом се односу налази дело Јелене Димитријевић према оријенталистици каква се развијала у Србији њеног времена? Које од задатака оријенталистике испуњава њено дело? Треба напоменути да су конотације појмова оријентализам и оријенталиста значајно промењене под утицајем теорије Едварда Саида (Edward Said). Иако има оправданих разлога за посматрање дела Јелене Димитријевић, и слике Оријента коју производи у оквирима Саидове и постколонијалне теорије, у овом раду појам оријенталисткиња биће употребљен искључиво у свом дисциплинарном значењу.²

Како желим да Јелену Димитријевић посматрамо као оријенталисткињу, предлагем, у првом делу рада, да њено дело

² Према Саидовим категоријама, ово значење се делимично поклапа са његовом најопштијом дефиницијом, према којој је оријенталиста, у академском смислу, „свако ко истражује Оријент, пише или предаје о њему – било као антрополог, социолог, историчар, или филолог – у општим или посебним аспектима.“ Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979), 2. Његова дефиниција, међутим, не укључује нужно познавање језика, које је од велике важности за овај рад.

посматрамо као научно дело, и издвојимо оно што се може сматрати њеним научним методом. Затим, у другом делу рада, теме којима се Димитријевић бави биће контекстуализоване у оквиру тема које су преовлађивале у – условно речено – оријенталистици њеног времена. Коначно, трећи и последњи део рада бавиће се начинима на које Јелена Димитријевић у *Писмима из Ниша* читаоцима преноси филолошко знање, као *par excellence* оријенталистичко знање, о говорном и писаном турском језику.

Јелена Димитријевић као научница

Посматрање дела Јелене Димитријевић као научног свакако није новост: њени савременици истицали су оно што се из њеног дела може научити,³ док је у новије време Силија Хоксворт (Celia Hawkesworth) назвала *Писма из Ниша* „драгоценним антрополошким и етнографским извором“, а Јелену Димитријевић „рођеном етнографкињом“.⁴ Јелена Димитријевић и сама слика свој портрет као научнице удубљене у етнографско прикупљање података. У *Писмима из Ниша*, њена непресушна радозналост мотивише је да се у различита доба дана и ноћи одазива на позиве комшиница да присуствује деловима „турске“ свадбе, што кулминира у четрнаестом писму, готово карикатурално, извештајем из спаваће собе. За разлику од осталих присутних жена, Јелена Димитријевић – коју муслиманке зову *ариџ*, односно мудра или образована, експлицитно је ту ради посматрања обичаја, о којима ће, како тврди, извештавати само пријатељици у Београду. Такође, за разлику од осталих присутних жена, Јелена Димитријевић све време пише. Тако у десетом писму, она преноси да ју је током „мале кане“ једна од жена која се љути због њеног присуства гурнула, „не дајући да ми куршун-калем (оловка) прелази преко бележника“.⁵ Ако је читалац овде затечен чињеницом да она током свадбе заправо све време записује, нема сумње да је смисао ове сцене и да нагласи веродостојност детаља и тиме и поузданост њеног извештавања.

3 Јелена Димитријевић, „Јелена Јов. Димитријевића“, *Босанска вила*, 5 и 6 (1899): 60.

4 Celia Hawkesworth, „A Serbian Woman in a Turkish Harem: The Work of Jelena Dimitrijević (1862-1945)“, *The Slavonic and East European Review*, 77, (1999): 61.

5 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 89.

Посебно у ранијим делима Јелене Димитријевић, њен основни истраживачки метод, који се састоји пре свега из посматрања и интервјуа, може се окарактерисати као етнографски. У *Писмима из Ниша*, она износи и неку врсту свог програма, и то интересантно ради кроз уста мушкарца, Џевдет-паше.⁶ Критикујући површност европских извештаја о османским женама, Џевдет-паша каже: „Треба знати језик, дружити се с харемима, разумети хареме, и онда се онај ко пише о њима не би огрешио ни о што.“⁷ Лако је препознати да је приступ заснован на знању језика, пријатељству и дугом посматрању онај који је Јелена Димитријевић усвојила. У нишком периоду, њено истраживање је у великој мери спонтано: Јелена Димитријевић иде свуда где је позвана, и, као што је поменуто, записује оно што види, тражећи од учесница у догађајима додатна објашњења. Насупрот томе, у *Писмима из Солуна* (1908), Јелена Димитријевић показује много више иницијативе и контроле у свом истраживању. Она обавештава читаоце о томе да налази везе са официрским супругама из породица које подржавају младотурски покрет, а до којих долази захваљујући сопственој сличној друштвеној позицији и познанству са Енвер-пашом.⁸ Долазећи, у разговору с њима,⁹ до нових сазнања, она задаје себи додатне задатке: на пример, како сви помињу Донме,¹⁰ она решава

6 Ахмед Џевдет-паша (Ahmed Cevdet Paşa, 1823–1895) био је један од најзначајнијих османских државника деветнаестог века, који се истакао као кодификатор османског права и писац чувене османске *Историје* (*Tarih-i Cevdet*) у дванаест томова. Важно је истаћи да Димитријевић, упркос његовој биографији, овде представља Џевдет-пашу само као оца књижевнице Фатме Алије.

7 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос, 2008), 189.

8 Исмаил Енвер-паша (İsmail Enver Paşa, 1881–1922) био је један од вођа Младотурског покрета, а посебно се истакао у Младотурској револуцији 1908, током које је прозван „херојем слободе“. Провео је неколико година као војни аташе у Берлину, а касније постао и Војни министар у османској влади. Био је ожењен рођаком султана Мехмеда Решада.

9 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос, 2008): 26.

10 Историчар Марк Баер (Marc Baer) скорије пише да су донме (dönme, у буквалном преводу са турског, конвертит) посебна етно-религијска заједница која је живела у Солуну, а настала је од османских Јевреја који су, пратећи пример прокламованог месије Цвија Шабатаја у 17. веку прешли у ислам. Сами себе звали су *ta'aminim* (хебр.: верници). Детаљније о Донмама као и о аргументу због чега Донме не треба сматрати крипто-јеврејима видети у Marc Baer, „Dönme“, у *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ур. Kate Fleet et al. http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/donme-COM_26084?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.cluster.Encyclopaedia-of-Islam&s.q=donme. (преузето 19. 08. 2016).

да и са њима разговара, те преко познанице налази начин да до њих дође.

Коначно, Јелена Димитријевић својим радом свесно учествује у ширем контексту писања о Истоку. Као што је приметила Светлана Томић, књиге Јелене Димитријевић често експлицитно улазе у дијалог са другим ауторима.¹¹ Стојан Новаковић, кога Јелена Димитријевић цитира у *Писмима из Ниша*, и Бранислав Нушић, кога мање или више прећутно евоцирају *Писма из Солуна*, најпознатији су међу њима. Она претендује на то да изнесе тачније информације из прве руке, не презајући од тога да се супротстави ауторима чији је ауторитет био готово неприкосновен.

Јелена Димитријевић у контексту развоја оријенталистике у Србији

Док је Јелена Димитријевић изражавала претензије на научност свог дела, она никада није своје дело одредила као оријенталистичко. Оријенталистика као научна дисциплина у строгом смислу речи није постојала у Србији у деветнаестом веку, а ни касније све до 1926. године, када је професор Фехим Бајрактаревић основао Катедру за оријенталну филологију на Београдском универзитету. Међутим, и пре него што је оријенталистика добила свој институционални дом, у Србији је владало интересовање за објављивање османских извора. Објављивање такозване „турске грађе“, као једног од ослонаца нове, критичке историографије, нераскидиво је везано за развој српске институционализоване науке. Већ од 1852. године, Друштво српске словесности, а затим и Српско учено друштво, започели су објављивање појединих османских докумената.¹² Српска краљевска академија, касније Српска академија наука, сматрала

11 Svetlana Tomić, „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“, у *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*, ур. Jelena Bogdanović et al. (Leuven: Leuven University Press, 2014), 119, 122; такође Светлана Томић, „Две врсте писама из Солуна: феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића о феминизму“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 59/3 (2011): 621–639.

12 Мехмед Беговић, „Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора“, *Глас*, CCCVII, 20, (1978): 373.

је од свог оснивања сакупљање и објављивање османских извора делом свог програма, штампајући их са доста систематичности у серији *Споменик*. Важно је приметити, међутим, да се при томе радило искључиво о османским изворима од важности за „српску националну историју“, те да су објављивани – по правилу у преводу – само извори који су се тicali тадашње или пројектоване српске територије: фермани и берати издавани свештенству, извештаји балканских великодостојника султану, они делови османских хроника и путописа који су се односили на тзв. „српске земље“. Приређивач ових издања био је Стојан Новаковић, који се највише и залагао за овакав концепт¹³ и организовао преводиоце, који су често османски турски језик научили као дипломатско особље Српског краљевског посланства у Цариграду.¹⁴ Укратко, може се говорити о инструменталном концепту прото-оријенталистике у Србији крајем 19. и почетком 20. века, према коме се учење језика и читање докумената налазило у служби или дипломатије или проучавања националне историје. Оријенталистика је схватана не као дисциплина за себе, већ пре свега као „нека врста помоћне историјске науке“, која уз то има да испуни и „своју националну научну мисију“.¹⁵

Како у овом контексту изгледа дело Јелене Димитријевић? Лако је уочити да су њена интересовања и разлози за учење језика сасвим другачији. Неке од њених тема представљају константу у различитим фазама њеног писања о Истоку, издвојеним у уводном делу овог чланка: то су, пре свега, теме које се тичу жене, њеног положаја и образовања, институције харема, родне сегрегације и

13 Ibid., 374.

14 Као на пример Димитрије Чохацић, о чему видети Стојан Новаковић, „О овој књизи и писцу њену“, у Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894), III.

15 Дарко Танасковић, „Југословенска оријенталистика између филологије и лингвистике“, *Радио Сарајево, трећи програм*, 14, (1986): 66. Важно је нагласити да је овакво усмерење обележило оријенталистику у Србији и знатно касније у 20. веку. Танасковић пише да се Ф. Бајрактаревић тако тридесетих година жалио да највећи број српских оријенталиста „нису показали интересовање за турски језик и књижевност као такве“, а неколико деценија касније и сам Танасковић сматра да схватање османистике као *ancilla historiae* „ни данас није потпуно напуштено“ (уп. Дарко Танасковић, „С кућом у свет, а са светом у кући“ *Нур, часопис за културу и исламске теме*, 12, (2004): 29; и Дарко Танасковић, „Југословенска оријенталистика између филологије и лингвистике“, *Радио Сарајево, трећи програм*, 14, (1986): 66).

удруживања. Друге теме добијају на важности у појединим фазама њеног рада. У *Писмима из Ниша*, где је у центру пажње етнографско посматрање, тежиште је на муслиманским обичајима, веровањима, поезији, ентеријерима, као и разним праксама и односима у харему. Сасвим је другачије у *Писмима из Солуна*, у којима се пре свега ради о проблему женске еманципације у муслиманском свету. Пракса коришћења вела, о којој готово да нема речи у *Писмима из Ниша*, овде добија централну позицију. Упркос свом генерално негативном односу према велу, Димитријевић даје и драгоцене податке о овој пракси којих нема код других посматрача. Тако сазнајемо да се видови покривања разликују међу муслиманкама у селу и граду, у Цариграду и Солуну, као и међу припадницама различитих класа и политичких уверења. Путопис *Седам мора и три океана*, настао у периоду велике нестабилности на Блиском истоку, доноси нове теме, које су обележиле не само тај историјски тренутак, већ и данас имају драматичне последице. То су, на пример, успостављање енглеских и француских мандата на Блиском истоку, досељавање Јевреја у Палестину, или рад хришћанских мисионарских школа. Овај кратак каталог тема показује да су интересовања Јелене Димитријевић када пише о Истоку далеко разноврснија и модернија него интересовања њених савременика. Она пре свега демонстрирају став да Исток није могуће преселити у прошлост и свести на подлогу за националну историју. Напротив, пун компликованих односа и у центру транзиције из царства у националне државе, Исток се у делу Јелене Димитријевић често показује, и географски и културно, као много ближи њеној полазној тачки.

Преношење филолошког знања

Из перспективе оријенталистике, посебно интересантан аспект рада Јелене Димитријевић је језик. Ово је у оријенталистици приметила Мирјана Теодосијевић, која је Јелену Димитријевић посебно истакла међу „познаваоцима турског језика код Срба“.¹⁶ Језик се више пута показао као главни адут Јелене Димитријевић, не

¹⁶ Мирјана Теодосијевић, „Познаваоци турског језика код Срба“, у *Оријенталистика 70*, ур. Раде Божовић, Мирјана Теодосијевић, Београд: Филолошки факултет, 1997, 71–72.

само у разумевању Истока, већ у самом омогућавању приступа истом. У шестом писму из Ниша, Димитријевић се пита шта је то што јој је омогућило да је муслиманке заволе, па елиминишући поштовање обичаја, лепо облачење, па чак и добру душу, она се одлучује за језик: „Језик их је занео, севђули, јамачно језик“.¹⁷ У *Писмима из Солуна*, француски добија примат као језик комуникације, а Димитријевић се жали да је живећи у Београду изгубила прилику да вежба турски, који је раније знала врло добро.¹⁸ Сасвим другачије је у последњем путопису, где Димитријевић поново користи турски, језик који је, упркос слома Османског царства, у том тренутку и даље *lingua franca* Блиског истока. Познавање турског поново јој отвара многа врата и даје значајну предност у односу на њене енглеске и америчке сапутнице.

Прво питање које се поставља јесте како је Јелена Димитријевић научила турски, или како Нишлијке кажу, „муслмански језик“.¹⁹ Делује највероватније да га је научила током боравка у Нишу. Она себе саму представља у писмима као „ђаче самоуче“,²⁰ а своја писма пријатељици као постепени доказ свог напредовања у учењу: „што ми је ђеиф да видиш колико сам научила турски“.²¹ У *Писмима* она ово учење приказује као процес, при чему се види да доста речи и значења учи од жена са којима разговара, а да за објашњења консултује и мушкарце, укључујући и тадашњег нишког имама, Ибрахим-ефендију. Врло је могуће да је једно време код њега ишла и на часове.²²

Највећи проблем у сагледавању Јелене Димитријевић као оријенталисткиње је у томе што она, макар у овом најранијем периоду, заправо није писмена на турском, који се у то време писао персо-арапским писмом. Наиме, у једанаестом писму, Димитријевић каже једној од ханума: „пошто ти, кузум, не могу

¹⁷ Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 54.

¹⁸ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос: 2008), 68.

¹⁹ Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 24.

²⁰ Ibid., 137.

²¹ Ibid., 78.

²² Мирјана Теодосијевић, нав. дело, 71.

лако читати турски, то замолих ону писмену хануму да ми оно прочита. Види, рече ми она: прво је слово—мим (м), друго—елиф (а), треће—шин (ш)...на хартијици је написано машалах [...]“.²³ Док њену неписменост не треба схватати буквално, јер она и овде и на другим местима показује да зна слова, дотле ипак треба имати у виду да њена тешкоћа да препозна тако уобичајене речи као што је *maşallah* ипак показује да она не може да чита текстове на османском турском. Ово вероватно има везе са чињеницом, која такође произилази из истог цитата, да су у Нишу бројне хануме биле неписмене, те да Јелена Димитријевић није имала једноставан начин да читање научи.

Међутим, оно што је заиста фасцинантно јесте начин на који Јелена Димитријевић, упркос овом недостатку, преноси своје знање о османском и говорном турском језику. Овде ћу издвојити четири компоненте овог преноса знања, којима ће бити посвећен остатак овог рада: 1) развијање лингвистичке компетенције код читалаца кроз употребу хибридног језика, 2) записивање локалног турског дијалекта ћиричним писмом, 3) сакупљање и превод турске усмене поезије, и 4) информисање читалаца о турским конвенцијама у писању.

Хибридни језик *Писама из Ниша* привукао је доста пажње критике.²⁴ У контексту овог рада, сматрам да је хибридни језик основни облик преношења филолошког знања у делу Јелене Димитријевић. За разлику од онога што бисмо очекивали од оријенталисте у строгом смислу речи, Димитријевић се не бави филолошким расправама, већ својим језиком на неки начин приморава читаоце да и сами уче стране речи, развијајући тиме њихову лингвистичку компетенцију. Први пут када употреби неку „турску“ реч или фразу – под чим се овде подразумева лексика

23 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, нав. издање, 124.

24 Скорије, Светлана Слпшак анализира овај језик као обавијање текста „велом непотпуног разумевања“, и тиме његово свесно маргинализовање у односу на владајућу културу (Svetlana Slapšak, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinegou“, у *Kultura, drugi, žene*, ур. Jasenka Kodrnja (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo Plejada, 2010), 39–56; док Светлана Томић насупрот томе наглашава да Димитријевић „приближава читаоце језику као интегралном делу културе Другог“ (Svetlana Tomić, „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“, нав. издање, 125.

пореклом из турског, арапског и персијског језика – Димитријевић је у загради или фусноти преводи на српски (врло ретко и на француски језик): „Која девојка не воли да јој се о свадби прича: махсус (нарочито) овако, како ће се причати теби?“²⁵ или „Да ли ћеш му се обрадовати, сујле елмас’м (кажи, дијаманту)?“²⁶ Или, дајући читаву формулу којом се проси девојка:

Аллах’н емри’ле, пејгамбер’н кавли’ле: сен’н кз’ни Хајријеји бен’м оглума Али-ефендије—истејр’м (с Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: твоју кћер Хајрију за мога сина Али-ефендију—иштем).“, а затим у фусноти: “Аллах емри иле—par la permission divine.”²⁷

Често, Димитријевић не даје само прост превод, већ и објашњава контекст у коме се одређена реч или фраза употребљава: „Валлахи, биллахи, таллахи: три су формуле заклетве, а од овога мухамеданцима ништа светије.“ (28); или: „Ћозун ајдин (у оку ти светлост), госпоја!“ са коментаром у фусноти: „Ове се речи изговарају оному који је добио каквога драгога госта, а и оному коме се доноси каква пријатна новост“ (219). Након што једном преведе и објасни реч, Димитријевић наставља да је користи, очекујући од читалаца да су ово значење усвојили, и можда, до краја текста, и изградили извесан фонд турских речи.

Важно је истаћи да турски говор који Димитријевић записује није стандардни турски језик, већ један од његових балканских (румелијских) дијалеката. Димитријевић повремено и сама то истиче: „Очева сестра—хала; материна—тејзе, а нишким дијалектом--тѐте.“ (21) Или: „Јавру (у Нишу јаври)—птиче“ (27). У румелијским дијалектима чести су и утицаји словенских језика. Интересантна је тако, у шеснаестом писму, комбинација два императивна облика, српског глагола *уживати* и турског глагола *etmek* (чинити), у облик: „Нека ужив-ет (тј. нека ужива)“ (193). Записујући нишки говорни варијетет турског ћиричним писмом,²⁸ Јелена Димитријевић је практично изградила једну врсту

25 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 10.

26 Ibid., 23.

27 Ibid., 24.

28 Како се турски говорни дијалекти не могу проучавати у записима арапским

корпуса за проучавање карактеристика овог говора, дајући тиме значајан допринос туркологији. Иако су румелијски дијалекти турског језика већ дуго предмет проучавања турколога,²⁹ већина ових истраживања се односила на Бугарску, и нешто мање на Македонију и Косово,³⁰ док су говори на подручју југоисточне Србије готово потпуно неистражени, и то махом због недостатка писаних извора и миграције целих заједница матерњих говорника, о чему уосталом и сведоче *Писма из Ниша*. Димитријевић, дакле, оставља један такав извор за проучавање локалног говора у тренутку нестајање заједнице која се њиме служи.

Трећа важна активност којој Димитријевић посвећује посебну пажњу у свом делу је сакупљање усмене поезије и њено превођење на српски језик. Посебно у шеснаестом писму, Димитријевић даје праву кратку билингвалну збирку, која се састоји из записа песама ћириличним писмом, преводима, и детаљним описом контекста у којима се ове песме изводе. Сакупљање усмене поезије може се посматрати на више начина. Прво, оно је још један допринос проучавању локалног дијалекта—студије дијалеката често садрже и збирке песама, прича или пословица.³¹ Друго, рад на сакупљању усмене поезије основни је задатак популарне етнографије, која је као облик „националне науке“ била распрострањена током деветнаестог века.³² У овом погледу, рад Јелене Димитријевић треба упоредити са радом Милана Ђ. Милићевића, који такође објављује песме из Ниша и околине, у истом временском периоду.³³ Оно по чему се Јелена Димитријевић разликује јесте то што она објављује поезију муслиманског

алфабетом, латинични и ћирилични записи представљају најважније изворе за њихово проучавање у недостатку матерњих говорника.

29 За нешто старији, али још увек релевантан библиографски преглед ових истраживања видети Edward Tryjarski, „Balkan Dialects“, у *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, ур. G. Hazai, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 414–453.

30 В. Суреја Јусуф, *Призренски турски говор*, (Приштина: Јединство, 1987).

31 Суреја Јусуф у додатку своје студије објављује и неколико сакупљених народних песама, али без превода.

32 Edin Hajdarpašić, „Whose Bosnia?: nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914“, (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 20.

33 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: нови крајеви*. (Београд: Слобода, 1973 [1884]), 139–148, 249–267.

становништва, коју понегде пореди и са српском,³⁴ док Милићевић објављује готово искључиво поезију коју види као део српске традиције.

Треба истаћи да Јелена Димитријевић ову поезију без сумње сакупља због њених уметничких квалитета. О томе сведочи и њен напор да песме што тачније преведе, а да при томе сачува оригиналну стопу и риму:

Меџлиси курдум отурд’м

Јари јан’ма ђетрд’м—

Јар лен берабер јатрд’м

Сорун шиљтеје, јоргана!

Меџлис сам збрала, седела,

Крај себе драго довела—

Заједно с драгим лежала, (спавала)

Питајте шиљте и јорган!³⁵

И онда када записује поезију Јелена Димитријевић додаје језичке коментаре, примећујући, на пример, у фусноти да турски језик не познаје категорију рода, те да је њен превод у женском роду „стога што жене певају“. Сакупљањем и превођењем поезије Димитријевић испуњава један од *par excellence* задатака оријенталистике, који се знатно разликује од њеног утилитарног модела какав је преовлађивао у Србији, као што је претходно описано. На крају, не треба заборавити ни то да Димитријевић није била само сакупљач ове поезије, већ и да је своје сопствено писање поезије започела под њеним утицајем.

Коначно, необичан аспект овог преношења знања о језику, имајући у виду њен фокус на говорни језик, јесте у томе да Јелена Димитријевић информисе читаоце и о османским конвенцијама у писању. Основни облик у коме она то чини је, као и у случају турског говорног језика, једноставно њиховом употребом.

34 В. Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897): 152.

35 Ibid., 200.

Јелена Димитријевић пише писма користећи уводне формуле карактеристичне за османску кореспонденцију, те ослонява адресата постепено користећи све више османских турских формула.³⁶ Тако, док прво писмо још започиње на српском, са „Мила моја Н.“, она већ од другог користи једноставне турске облике као „Севђули-к’з’м (мила девојко)“ [tr. *sevgili kızım*], или „Бир ђоз’м (око моје)“ [tr. *bir gözüüm*], да би од деветог писма прешла на сложеније формуле у вишем регистру, као што је „Ифетлу, исметлу, ићи ђоз’м емширем (чиста, невина, очи моје, сестро)!“ [tr. *ifetlû ismetlû iki gözüüm hemşirem*].³⁷ Међутим, треба приметити да чак и онда када користи високи регистар, као у последњем примеру, она то и даље чини у дијалекатским облицима, као што се да видети у поређењу са стандардизованим облицима у угластим заградама. Намеће се закључак да је и ове формуле научила усменим путем, јер се у датом облику оне не могу записати персо-арапским писмом.

Значајно је истаћи и да Јелена Димитријевић не само да преводи формуле коришћене у кореспонденцији, већ и информише читаоце о конвенцијама њихове употребе. У деветом писму, она саопштава да се изрази „ифетлу“ и „исметлу“ употребљавају „у говору са кћерима и рођакама високих особа док су девојке, па и после“, као и „увек, кад се пише писмо оному кога волимо и хоћемо да га одликујемо“.³⁸ Јелена Димитријевић нас обавештава и о другим османским конвенцијама у писању. Питавши Ибрахим-ефендију у вези са знаком који види на почетку писма, а који је раније сматрала украсом, она обавештава читаоце да је ово скраћеница за реч „*bismillah*“, у име Бога. Затим износи да се ова реч пише на врху листа не само у писму, већ да је „често [...] овако и на какву спису, акту, ферману, итд.“, где се реч пише у свом пуном облику, као и да је исти знак видела на брачном уговору.³⁹ Оваквим описима Јелена Димитријевић читаоцима даје податке о писаним конвенцијама османског турског језика, као и описе османских докумената, којима се иначе бави османска дипломатика.

Закључак

У свом делу, Јелена Димитријевић је претендовала на изношење проверених информација о Истоку, које ће бити засноване на познавању језика и дугом проматрању. Језик је на различите начине био предмет њеног дела. Проналазећи алтернативне начине да пренесе знање о говорном и писаном турском језику, Јелена Димитријевић се служила не само преводом и објашњењем, него и хибриднијим језиком који мотивише читаоца да и сам развија језичке компетенције. Упркос свом усменом фокусу, Јелена Димитријевић је успела да пренесе и *par excellence* оријенталистичко филолошко знање, какво је познавање писмених конвенција османског језика. Теме којима се Димитријевић бавила јасно одскачу од историјско-политичке, инструменталне концепције оријенталистике њеног времена. Јелена Димитријевић је била модерна у свом интересовању за муслимански свет који није само реликт националне историје, већ је живо поље богато значењима. Свакодневни живот, обичаји, родне динамике, женско удруживање и образовање, као и контрадикције модернизацијских процеса, релевантне су теме у истраживању Блиског истока и данас. Иако је критика чак и у њено време таквом сматрала, Јелена Димитријевић није била прва Српкиња која је научила турски, и била је једна од многих локалних жена које су се дружиле с харемима, као што се, уосталом, види и из њених *Писама из Ниша*. Међутим, како је била прва међу њима која је свој рад сматрала истраживачким радом који учествује у научном дискурсу, и која га је с тим циљем објављивала, сматрам да је треба посматрати у контексту развоја оријенталистике у Србији. Својим приступом и темама, Јелена Димитријевић се може сматрати зачетницом другачијег развоја оријенталистике: оријенталистике која је много више него *ancilla historiae*.

³⁶ Изузетак је последње, касније писмо, у коме је инвокација на српском.

³⁷ Ibid., 78.

³⁸ Ibid., 79.

³⁹ Ibid.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић, Мехмед. „Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора“. *Глас, СССР*, 20, (1978): 373–379.

Baer, Marc. „Dönme“, у *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ур. Kate Fleet et al., <http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/donme> COM_26084?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.cluster.Encyclopaedia+of+Islam&s.q=donme (преузето 19. 08. 2016).

Димитријевић, Јелена. „Јелена Јов. Димитријевића“. *Босанска вила*, 5 и 6, (1899): 57–60.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: Парна радикална штампарија, 1897.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Лозница: Карпос, 2008 [1918, 1908].

Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана. Путем око света*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940).

Jusuf, Sureja. *Prizrenski turski govor*. Priština: Jedinство, 1987.

Милићевић, Милан Ђ. *Краљевина Србија: нови крајеви*. Београд: Слобода, 1973 [1884].

Новаковић, Стојан. „О овој књизи и писцу њену“. У Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, III–IX. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894,

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.

Slapšak, Svetlana. „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinegou“. У *Kultura, drugi, žene*, ур. Jasenka Kodrnja, 39–56. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo Plejada, 2010.

Tanasković, Darko. „S kućom u svet, a sa svetom kući“. *Nur, časopis za kulturu i islamske teme*, 12 (2004): 24–37.

Tanasković, Darko. „Jugoslovenska orijentalistika između filologije i lingvistike“. *Radio Sarajevo, treći program*, 14 (1986): 55–76.

Teodosijeвић, Mirjana. „Poznavaooci turskog jezika kod Srba“. У, *Orijentalistika 70*. Уредници Rade Božović, Mirjana Teodosijeвић, 53–74. Beograd: Filološki fakultet, 1997.

Томић, Светлана. „Две врсте писама из Солуна: феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића о феминизму“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 59/3 (2011): 621–639.

Томић, Светлана. „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“. У *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*. Уредили Jelena Bogdanović et al, 115–135. Leuven: Leuven University Press, 2014.

Tryjarski, Edward. „Balkan Dialects“. У *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*. Ур. G. Hazai, 414–453. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.

Hajdarpašić, Edin. „*Whose Bosnia?: nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914*“. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

Hawkesworth, Celia. „A Serbian Woman in a Turkish Harem: The Work of Jelena Dimitrijević (1862-1945)“. *The Slavonic and East European Review*, 77 (1999): 56–73.

Jelena Radovanović

Princeton University
New Jersey, USA

Jelena Dimitrijević: First Serbian Woman Orientalist?

Jelena Dimitrijević (1862-1945), a Serbian traveler and writer, produced a body of work exploring the private and political lives of Muslim women in the Balkans and the Near East. While her *Letters from Niš* (1897), *Letters from Salonica* (1918), and *Seven Seas and Three Oceans: A Journey Around the World* (1940) have all previously been studied as literary, travel, and feminist writings, I argue that her work should also be examined in the context of the development of Orientalism as a scholarly discipline in Serbia. Looking at the three works mentioned above, I show that the diversity of Dimitrijević's topics exceeds the then-dominant understanding of Orientalism as a tool of nascent national historiography, and anticipates instead a modern set of interests that mark the discipline to this day. Second, while the methods Dimitrijević used are unorthodox from the point of view of Orientalism as a discipline, she found remarkable ways, despite her illiteracy in the Perso-Arabic alphabet, to convey to the reader knowledge about the Turkish language as orientalist knowledge *par excellence*. Reading closely her *Letters from Niš*, I explore these methods, which include the transcription of the local Turkish dialect using the Cyrillic alphabet, the gathering and translation of oral poetry, the usage of a hybrid Serbian-Turkish language, and the description of Ottoman written documents within a literary text. Finally, I suggest that Dimitrijević, while not an orientalist in the strict sense of the word, should be regarded as a pioneer due to her versatile interests and the way in which she produced knowledge about the contemporary Muslim world.

Keywords: Jelena Dimitrijević, Oriental Studies, Orientalism, Turcology, Turkish language

Белешке о ауторкама и ауторима

Владимир Бошковић је хелениста из Београда. Докторирао је неохеленске студије на Одељењу за класичне науке Универзитета Харвард у САД из области етичке филозофије и поезије. Магистрирао је неохеленску књижевност на Аристотеловом универзитету у Солуну. Радио је као предавач на Харварду и Емерсон колеџу у Бостону, и као постдокторски истраживач на Принстону и Националном универзитету у Атини. Објавио је грчки (2008) и енглески (2017) превод *Писама из Солуна* Јелене Димитријевић, и српски превод капиталног дела Одисеја Елитиса *Достојно јест* (2017). Суоснивач је Харвардске радионице за књижевно превођење неохеленске поезије. Објављивао је текстове и преводе на српском, енглеском, грчком, латинском и турском језику. Добитник је Бранкове награде Матице српске за радове о Одисеју Елитису и Лукијану Мушичком, и признања Педагошког центра „Дерек Бок“ за наставни рад.

Славица Гароња Радованац рођена је у Београду. Све нивое студија завршила на Филолошком факултету у Београду. Бави се усменом књижевношћу (фолклористиком), женским студијама, књижевном критиком и белетристиком. Учествовала на бројним научним националним и међународним конференцијама и објавила око 350 књижевних критика, научних радова и студија. Сем више приређених књига из народне књижевности, објавила и следеће монографије: *Српско усмено поетско наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19. и 20. века* (2008), *Од Цариграда до Будима* (2014), *Из сенке: критике, есеји и мали огледи* (2003), *Српска књижевна Крајина: од баштине до егзодуса* (2015). *Из родне перспективе: Жена у српској књижевности* (2010), *Жене говоре* (2013), *Жена и идеологија* (2017), *Врт тајни: антологија*

српске женске приповетке до 1950. године (2016); *Врт наде: антологија српске женске приповетке од 1950. до данас* (2017); *Жена и идеологија: у српској књижевности* (2017). Белетристика: романи *Под Месечевим луком* (1992), *Повратак у Аркадију* (2014, награда „Печат времена“), збирке приповедака: *Девета кућа* (1994), *Изидина копча* (2013), збирке поезије: *Исповедање тишине* (1996), *Мој предак је дрво* (2007). Чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915* (бр.178029). Ради у звању ванредног професора на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Живи у Београду.

Контакт: sgaronja@gmail.com

Биљана Дојчиновић је редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action ISO901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009–2013). Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974–1996* (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) и *Право сунца: Другачији модернизми* (2015).

Контакт: bdojcinovic@fil.bg.ac.rs.

Владимир Ђурић је докторирао на Филолошком факултету у Београду, где је завршио и основне студије и одбранио дипломски мастер рад на катедри за француски језик и књижевност. Био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја 2012–2015. Од 2015. године ради у звању асистента на Департману за француски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу. Бави се проучавањем компаративне књижевности, посебно истраживањем српске књижевности коју су писале жене у контексту француске књижевности и савремене француске компаратистике (имагологија, интертекстуалност). Од 2012. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Докторска дисертација Владимира Ђурића испитује стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе. Учествовао је на разним међународним семинарима, научним скуповима

и конференцијама у земљи (Београд, Ниш, Крагујевац) и иностранству (Париз, Хаг, Познањ, Будимпешта). Објављивао је радове у зборницима радова са научно-стручних скупова и часописима *Филолошки преглед*, *Књиженство*, *Липар*, *Philologia Mediana*, *Прича*.

Магдалена Кох (Magdalena Koch) је професорка на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању (Пољска), где предаје српску, хрватску и босанску књижевност у Институту словенске филологије; раније је радила на Универзитету у Вроцлаву. Објавила је књиге *Путовање кроз време и простор. Проза Исидоре Секулић* (Вроцлав 2000) и *...када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)* (издање на пољском – Вроцлав 2007, српско проширено издање – Београд 2012). Коауторка књиге *Milena Pavlović Barilli EX POST* (Београд 2009, поглавље: *У потрази за Миленом Павловић Барили у српској књижевности*). Учествовала је (2010–2013) у европском пројекту COST action ISO901 „*Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture*“. Учесница је пројекта *Књиженство: теорија и историја књижевности на српском језику до 1915* (2011–2017). Бави се студијама рода, феминистичком критиком, постколонијалном теоријом, српском и хрватском савременом драмом, теоријом и праксом српског феминистичког есеја.

Наташа Марковић је докторанткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету у Београду. Од 2003. до 2008. била је главна и одговорна уредница Студентског часописа за књижевност и теорију књижевности *txt*. Добитница је Награде града Београда за стваралаштво младих у области науке за 2004. годину, награде „Бранко Радичевић“ Матице српске 2006. и награде „Данило Киш“ Филолошког факултета у Београду 2011. године. Од 2009. до 2010. била је заменица директора издаваштва у ЈП *Службени гласник*, а од 2011. уредница је у *Гласниковој* редакцији књига. Књижевно-теоријске текстове и преводе објављивала у значајним домаћим часописима.

Јасмина Милановић рођена је у Панчеву 1963. године. Дипломирала је 1987. године на Одељењу за историју Филозофског факултета. Радила је у издавачком предузећу „Књижевне новине“ на припреми *Енциклопедије Београда*. Од 1996. године радила је у Филолошкој гимназији. Од 2004. године радила је у *Заводу за уџбенике* у Београду, као уредник за историју. Магистрирала је јуна 2006. године, а докторирала је 2011. на Одељењу за историју Филозофског факултета. Звање виши научни сарадник стекла је 2016. године. Од 2013. године ради у Институту за савремену историју на пројекту *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* евиденциони бр: 47030. Бави се историјом

медицине и женских друштава у Србији крајем 19. и у првој половини 20. века. Објавила је пет монографија и више студија и чланака објављених у страним и домаћим зборницима радова и часописима. Од 2015. члан Српског лекарског друштва. Једна је од оснивачица Друштва „Јелена Димитријевић“, основаног у априлу 2016. године у Београду. Од 2016. члан је редакције часописа „Српске студије“ (ERIH PLUS листа). Исте године је изабрана за члана Одбора Лексикографског одељења Матице српске.

Јелена Милинковић (Београд, 1981). Дипломирала је 2006. на Филолошком факултету у Београду на групи српска књижевност и језик са општом књижевношћу. На истом факултету је 2016. одбранила докторску тезу *Женска књижевност у часопису Мисао 1919–1937*. Коауторка је књиге *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији* (Београд, НИН 2013). Једна је од уредница зборника *Нова реалност из сопствене собе, књижевно стваралаштво Милице Јанковић* (Београд, Велико Градиште: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Народна библиотека „Вук Караџић“). Чланица је редакције *Књиженства, часописа за студије књижевности, рода и културе*. Координаторка је и једна од ауторки базе података *Књиженство* (<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/>). Запослена је као научна сарадница на Институту за књижевност и уметност у Београду на пројекту *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (<http://periodika.ikum.org.rs/>)

Контакт: jelmilinkovic@gmail.com

Слободанка Пековић је изградила своју научноистраживачку каријеру у Институту за књижевност и уметност у Београду, одакле је отишла у пензију у највишем звању, као научна саветница. У Институту за књижевност и уметност радила је на пројектима *Речник књижевних термина*, *Историја српске књижевне критике*, *Историја српске књижевне периодике*. Ауторка је бројних студија и монографија, међу којима су и *Основни појмови модерне* (2002), *Јелена Димитријевић, Писма из Ниша о харемима*, *приређивање и предговор* (1986), *Велимир Живојиновић Масука, Одабрана дела* (приређивање, избор, поговор, хронологија живота) (2005), *Исидорини ослонци* (2009), *Књижевност у функцији „принуде“* (2010). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Њена најновија књига насловљена је *Часописи по мери достојанственог женскиња* (2015).

Јелена Радовановић дипломирала је на групи за српску књижевност и језик са општом књижевношћу на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Мастер студије завршила је на Фраје Универзитету у Берлину, где је радила и као асистенткиња на пројекту

Zukunftsphilologie: Revisiting the Canons of Textual Scholarship. Од 2013. године докторанткиња је на Одсеку за блискоисточне студије Универзитета Принстон (САД). Бави се друштвеном и културном историјом Османског царства, а нарочито Балкана, у 19. и раном 20. веку.

Контакт: jelenar@princeton.edu

Јована Реба (1975) је докторирала на Филозофском факултету у Новом Саду, на Одсеку за српску и компаративну књижевност 2011. године. Циљ њених научних истраживања јесте покушај ревалоризације српске женске књижевности у периоду од краја 19. века до прве половине 20. века, из перспективе савремених теорија. Објавила је две књиге: имаголошку монографију *Женски Исток и Запад* (2010) и гинеокритичку монографију *Мистицизам Јеле Спиридоновић Савић* (2011). У оквиру издања Службеног гласника, колекције *Сопствена соба*, приредила је у току 2012. године две књиге: *Чежње Јеле Спиридоновић Савић – изабрана дела* и роман Милице Јанковић *Мутна и крвава*. Радове објављује у научним часописима *Зборник Филозофског факултета за књижевност и језик* (Нови Сад), *Радови Филозофског факултета* (Универзитет у Источном Сарајеву), *Свеске*, *Детињство*, *Приче* и *Филолог*. Објављује и књиге за децу.

Жарка Свирчев је дипломирала на Одсеку за српску књижевност и језик на Филозофском факултету у Новом Саду, где је одбранила и мастер рад. Докторске студије је завршила на Филолошком факултету у Београду. Бави се истраживањем српске/југословенске књижевности 20. века, привилегујући гинеокритички приступ и феминистичку теоријску базу; проучава различите аспекте стваралаштва Станислава Винавера и епохе у којој је деловао. Књижевну критику и огледе објављује у домаћој и иностраној периодици и тематским зборницима. Наставница је српског језика и књижевности у Економској школи у Бечеју и спољна сарадница на пројекту *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* у Институту за књижевност и уметност у Београду. Објавила је књиге „*Ах, тај идентитет!*“ *Деконструкција родних стереотипа у стваралаштву Дубравке Угрешић* (2010) и *Винаверова књижевна република* (2017).

Светлана Слапшак је рођена у Београду 1948, где је завршила Класичну гимназију. Дипломирала је (1971), магистrirала (1976) и докторирала (1984) на Одељењу за античке студије, лингвистички смер, на Филозофском факултету на Београдском универзитету. У дугој уредничкој, истраживачкој и активистичкој каријери била је саслушавана, праћена и претучена од стране полиције и тајних служби. Запослена у Институту за књижевност и уметност у Београду од 1972. до 1988. године. Преселила

се у Љубљану 1991. Предавала је на многим југословенским, европским и америчким универзитетима. На ФФ у Љубљани је предавала српску и хрватску књижевност (1985–1992) на славистици и Балканске жене (1995–2012) на социологији културе. Главна уредница часописа *ProFemina* у Београду од 1994. Директорка Српског културног центра „Данило Киш“ у Љубљани (2009–2013), уметничка директорка СКЦ „Данило Киш“ (од 2013), директорка Института за балканске и средоземне студије и културу у Љубљани (од 2009). На ISH водила европске пројекте Marie Curie EST и GEMMA, у европској мрежи ATHENA 1–3 водила пројекат Red Athena. Чланица је (као представница ISH) Centre for Humanities Универзитета у Утрехту, HUMED (конзорцијум за медитеранску хуманистику) Универзитета у Гранади. Објавила је (написала и/или уредила) преко 70 књига и зборника, више од 400 студија из лингвистике, античких студија, компаративне књижевности, балканологије, студија рода, преко 1500 есеја, један роман, две драме (на www.dkis.si), неколико комада за позориште сенки Карађоз, преводе са грчког, новогрчког, латинског, француског, енглеског и словеначког. Писала је колумне у *Књижевној речи*, *Teleksu*, *Vremenu*, *Nezavisnom*, и другим часописима, као и на порталу *Peščanik*. У мариборском *Večeru* пише рубрику једном недељно већ 19 година. Од пензионисања (2014) бави се писањем студија, прича, драма, романа, путописа, либрета, драматургијом, превођењем и писањем књига из хуманистике, самостално и у двојном ауторству са својим некадашњим студенткињама. Међу новијим књигама су *Franc Kavčič in antika: pogled iz antropologije antičnih svetov* (Ljubljana: Narodna galerija, 2011); *Mikra theatrika: antropološki pogled na antično in sodobno gledališče*, (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega: Ljubljana, 2012); *Zelje in spolnost: iz zgodovinske antropologije hrane* (Beletrina: Ljubljana, 2013); *Antička miturgija: žene* (XX vek: Beograd, 2013); *Leteći pilav: antropološki eseji o hrani* (XX vek: Beograd, 2014); *Kuhinja z razgledom* (Goga: Novo Mesto, 2016); *Kupusara* (XX vek: Beograd, 2016); *Preživeti i uživati: o antropologiji hrane – eseji i recepti* (SPKD Prosvjeta: Sarajevo, 2016); либрето за камерну оперу *Julka i Janez* (Opera SNG, Ljubljana, премијерно изведена 19.1.2017); *Antična miturgija* (Beletrina: Ljubljana, 2017). Освојила је бројне награде, а најновије су Златни сунцокрет за роман *Ravnoteža*, 2016; и награда женске секције словеначког PEN-a MIRA, 2017.

Именски
регистар

А

Абрасович, Габријела (Abrasowicz, Gabriela) 6, 18
Аџун, Фатма (Aćun, Fatma) 160, 166
Алечковић, Мира 56
Али-Спахић, Еаде-ханум 66
Андрић, Иво 7
Анђелковић, Маја 166
Анђелковић Чубриловић, Радунка v
Аничих, Дејан 2, 18, 186
Аранитовић, Добрило 103
Б
Баба, Хоми (Bhabha, Homi) 135, 152
Бадран, Маргот (Badran, Margot) 147, 152
Баер, Марк (Baer, Marc) 207
Бак, Перл (Buck, Pearl) 171
Бараћ, Станислава 6, 18, 105, 116
Барзут, Драгослава 15
Барјактаревих, Фехим 208, 209
Беговић, Мехмед 208, 218
Беловић Бернаджиковска, Јелица 85, 97
Бернар, Емил (Bernard, Émile Henri) 32
Бечановић Николић, Зорица vii, 3, 5, 18, 19, 43
Богдановић, Јелена 3, 20, 208, 218
Божовић, Григорије 181
Божовић, Раде 210, 218
Болецки, Владимир (Bolecki, Włodzimierz) 10, 19
Бошковић, Владимир v, vi, x, 2, 18, 155, 161, 164, 166, 168, 186, 222

Бошњак, Емина 142, 152
Брајан, Мери (Brian, Mary) 104
Браун, Анријет (Browne, Henriette) 33, 34
Браун, Кенет (Brown, Kenneth) 160
Бунушевац, Анђа 26, 43, 96, 97, 104, 116
Бурже, Пол (Bourget, Paul) 85

В

Вајнингер, Ото (Weininger, Otto) 12
Вака Браун, Димитри (Vaka Brown, Demetra) xi, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 168
Валковић, Јерко 120, 130
Ван Гог, Теодор (Van Gogh, Theodoor) 42
Вернан, Жан Пјер (Vernant, Jean-Pierre) 139, 153
Винавер, Станислав 7
Вортон, Идит (Wharton, Edith) 48
Вранеш, Александра 5, 19
Вуловић, Милка 69
Вулф, Вирџинија (Woolf, Virginia) vii, 10, 11, 48, 49
Вучетић, Радина 102, 103, 116

Г

Гаврић, Саша 142, 152
Гарбо, Грета (Garbo, Greta) 104
Гароња Радованац, Славица vii, xi, 5, 18, 169, 186, 222
Гвозден, Владимир 102, 116
Главинић Кнез-Милојковић, Добрила 75

Гленер, Милева 63, 65

Голе, Нилуфер (Göle, Nilüfer) 162, 166

Готје, Теофил (Gautier, Théophile) 83, 84

Грол, Милан iv

Д

Деретић, Јован 4, 10, 142, 152

Димитријевић, Јован ii, iii, 62, 63

Дојчиновић, Биљана (Дојчиновић Нешић, Биљана) i, vii, 2, 3, 5, 11, 18, 19, 20, 43, 44, 49, 82, 93, 104, 110, 116, 157, 166, 223

Достојевски, Фјодор (Достоёвский, Фёдор Михайлович) 38

Дрејк, Џонатан (Drake, Jonathan) 192, 200

Дучић, Јован 7

Ђ

Ђаја, Иван 74

Ђорђевић, Јелена 67

Ђурђић, Љиљана v, 142

Ђурић, Владимир vi, vii, ix, 6, 19, 79, 94, 157, 166, 223

Е

Едиб, Халида (Edib, Halide) xi, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 166, 168

Елисон, Грејс (Ellison, Grace) 10, 16, 189

Енвер-паша, Исмаил (Enver Pasha, Ismail) 28, 207

Енгр, Жан Огист (Ingres, Jean Auguste Dominique) 32, 150

Ерић, Драган 86, 93

Ж

Жележњак, Мирослава (Żeleźniak, Mirosława) 13, 19

З

Зејтлин, Фрома (Zeitlin, Froma) 140, 153

Зенур, Хатиџа в. Ханум, Зејнеб

И

Иванић, Делфа, iii, ix, 59, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 126

Иванић, Иван 70

Ивановић, Невена 164, 167

Ивасјув, Инга (Iwasiów Inga) 10, 11, 17, 19

Иго, Виктор (Hugo Victor) 83, 84

Илић, Јован 142, 144

Исмет, Ђулистан 29, 159, 160

Ј

Јагеноглу, Мејда (Yeğenoğlu, Meyda) 167

Јаковљевић, Милица Мир-Јам 16

Јакубјец-Семков, Милица (Jakóbiec-Semkowowa, Milica) 12

Јакшић, Лујза iii, 28, 83, 85

Јамбрешић Кирић, Рената 133

Јанковић, Милица 1, 5, 7, 17, 20, 48, 86, 98

Јарневић, Драгојла 6,

Јефимија 4

Јовановић, Јелена vi, 2, 18, 19, 166

Јовановић Батут, Милан 74

Јовић, Јелена vi, 4, 19

Јусуф, Суреја 214, 218

К

Карађорђевић, Александар I 74
Карађорђевић, Петар 68
Караџић Стефановић, Вук 180, 186
Каспшак, Марта (Kasprzak, Marta) 14, 15, 16
Кашић, Биљана 133, 152
Клепацка, Анита (Клерска, Anita) 14
Кнап, Гудрун-Аксели (Knapp, Gudrun-Axeli) 132, 152
Ковал, Катажина (Kowal, Katarzyna) 12
Ковач, Мирко 15
Коларић, Ана 6, 19
Колиас, Хелен (Kolias Helen Dendrinou) 140, 152
Констандиновић, Милева 66
Константиновић, Зоран 124, 130
Конук, Кадер (Konuk, Kader) 163, 167
Косанић, Иванка vii
Кордња, Јасенка 132, 152, 212, 218
Кох, Магдалена (Koch, Magdalena) vi, viii, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 13, 19, 21, 106, 107, 108, 116, 224
Кохановска, Ана (Anna Kochanowska) 6, 12
Коцић, Марија 61
Кошјол, Рафал (Kosiol, Rafal) 16
Крњевић, Хатица 180, 186
Куђин, Паулина (Kudzin, Paulina) 6

Л

Лазаревић, Јелена iv, 62, 65, 74
Ламартин, Алфонс (Alphonse de

Lamartine) 83, 84, 85, 86
Лебковиска, Ана (Lebkowska, Anna) 11, 19
Лебл Албала, Паулина 98
Лозанић, Јелена 72
Лозанић, Сима 72
Лоти, Пјер (Loti, Pierre) 9, 16, 83, 84, 85, 86, 156, 157, 161, 162, 167
Луковић, Љубица 59, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 77
Луковић, Стеван 64
Луис, Реина (Lewis, Reina) 135, 152, 158, 163, 164, 167, 189, 200
Љеваковић, Енес 192, 200

М

Максимовић, Десанка 4, 56
Марјановић, Игор 3, 20
Марковић, Даница 1, 7, 98
Марковић, Наташа ix, 10, 47, 58, 224
Матовић, Весна 98, 117
Маћковјак, Маја (Maćkowiak, Maja) 14
Мелман, Били (Melman, Billie) 163, 167
Милан, Маргара (Millán, Mágina) 133, 152
Милановић, Јасмина ix, 59, 73, 76, 77, 224
Милер, Јоана (Mueller, Joanna) vii, 14, 15, 19
Милинковић, Јелена i, x, 5, 6, 19, 20, 95, 98, 117, 225
Милић, Јулка 61
Милићевић, Милан 214, 215, 218
Милосављевић Милић, Снежана vii

Милс, Сара (Mills, Sara) 134, 152
Миљковић, Никола ii
Мисе, Алфред (Musset, Alphred de) 85
Митић, Жељко vi, 2, 18
Михајловић, Драгољуб 73
Мицкијевич, Адам (Mickiewicz, Adam) 14
Мојић Ивановић, Ангелина 105, 117
Монтегју, Мери (Montagu, Mary) 163, 167
Мопасан, Ги де (Maupassant, Guy de) 85
Муцан-Мартинегу, Елисавет (Moutzan-Martinegou, Elisavet) 132, 140, 141, 148, 152, 212, 218

Н

Најдановић Томић, Јелена 44
Напиерала, Марта (Napierała, Marta) 14
Нијази, Ахмед (Niyazi Bey, Ahmed), 28
Николајевић, Светомир 163
Николић, Данило 181
Николић Богдановић, Вера 67
Новаковић, Стојан 208, 209, 218
Нури-бег (Nuri Bey) 156, 157
Нушић, Бранислав 28, 74, 159, 167, 208, 218

О

Обреновић, Александар iv, 61, 64, 66, 68
Обреновић, Анка 6
Обреновић, Драга (Машин, Драга) 67, 68, 83

Обреновић, Наталија 60, 61, 64, 66, 67
Обреновић – Делибашић, Вера 142

П

Павловић, Анка 61
Павловић, Каја 61
Павловић, Миодраг 44
Панковић, Јелена 70, 71
Панчић, Оливера vii
Патрик, Мери Милс (Patrick, Mary Mills) 160, 167
Пековић, Слободанка v, x, 2, 5, 18, 20, 119, 130, 142, 166, 186, 225
Петковић, Новица 176, 186
Петровић, Илија 102,
Петровић, Јелена 5, 20, 133, 152
Петровић, Надежда iii, 69
Петровић, Растко 7
Петровић Његош, Јока 126
Петронијевић, Бранислав 74
Пеџет, Лајла (Paget, Leila) 73
Пеџет, Ралф (Paget, Ralph Spencer) 73
Пијаде, Давид 15
Поповић, Павле ii, iii, iv, 74, 76
Поповић, Богдан 74
Прат, Мери Луиз (Louise Pratt, Mary) 161, 167
Прево, Марсел (Prévost, Marcel) 85
Прленда, Сандра 133, 152

Р

Радовановић, Јелена xi, 203, 219, 225
Ракић, Милан 7
Рашић, Јелена 61

Реба Кулаузов, Јована vi, xi, 6, 20, 44, 187, 201, 226

Реноар, Огист Пјер (Pierre-Auguste Renoir) 32

Решад, Мехмед (Mehmet, Reşat) 207

Риза, Ахмед (Rıza Bey, Ahmet) 28

Ристић, Христина 68

Робинсон, Лилијен (Robinson, Lillian) 3, 20

Родић, Милена 5, 20

С

Савић, Свенка 132, 152

Савић Остојић, Бојан 92, 93

Савић Ребац, Аница 7

Саид, Едвард (Said, Edward) 132, 134, 135, 138, 140, 152, 189, 190, 200, 205, 218

Салатиков, Николај Николајевич 74

Сатрапи, Марџан (Satrapī, Marjane) 43

Свирчев, Жарка viii, 23, 44, 45, 226

Секулић, Исидора 4, 5, 6, 7, 19, 56, 93, 98, 99, 117

Скерлић, Јован 98, 115,

Слапшак, Светлана v, x, 2, 5, 20, 131, 132, 133, 142, 152, 153, 189, 201, 212, 218, 226

Спасић, Јела 97

Спивак, Гајатри (Spivak, Gayatri) 135, 152

Спиридоновић Савић, Јела 1, 6, 20

Станковић, Борисав 7, 9, 10, 12, 12, 86, 142, 145, 173, 176, 178, 180, 183, 185, 186

Стјеља, Ана vi, 2, 18, 76, 92, 93, 106, 117

Стојадиновић, Милица Српкиња 6, 36

Стојановић, Даринка iv,

Стојановић, Мирољуб i, 3, 20

Стојановић, Петар 97

Стратигопулос, Димостенис vi, 2, 18

Т

Тагоре, Рабиндранат (Rabindranath Tagore) iv, 89

Тата, Махребаи (Tata, Meherbai) iv, 27

Танасковић, Дарко 209, 218

Тачињска, Катажина (Taczyńska, Katarzyna) 6

Темпл, Ширли (Temple, Shirley) 104

Теодосијевић, Мирјана 210, 211, 218

Тодорова, Марија (Todorova, Maria) 135, 136, 138, 153

Толстој, Лав (Толстой, Лев Николаевич) 86

Томин, Светлана 5, 20

Томић, Милица 97

Томић, Светлана 3, 20, 44, 159, 167, 208, 212, 218

Тријарски, Едвард (Tryjarski, Edward) 214, 218

Трир, Ларс фон (Trier, Lars von) 38

Ћ

Ћосић Вукић, Ана 98, 117

Ф

Фазил, Хадар 87

Фирмилијан, митрополит 70, 71

Федермајер, Ева (Federmayer, Éva) 200

Флит, Кејт (Fleet, Kate) 207, 218

Флобер, Густав (Flaubert, Gustave) 85

Франс, Анатоли (France, Anatole) 86

Фројд, Сигмунд (Freud, Sigmund) 12

Фротингам, Џон (Frothingham, John) 72

Фуко, Мишел (Foucault, Michel) 200

Х

Хавда, Латика vi, 2, 18

Хајдароглу, Илкур Полат (Haydaroglu, İlknur Polat) 160, 167

Хајдарпашић, Един 214, 219

Хазай, Ђорџ (Hazai, György) 214, 218

Хамид, Абдулах (İkinci Abdülhamit) 27, 126, 127

Хамилакис, Јанис (Hamilakis, Yannis) 151, 152

Ханум, Зејнеб (Hanoum, Zeyneb), x, 9, 16, 155, 156, 157, 160, 162, 163, 166, 167, 168

Хаџи Поповић, Ивана 5, 20

Херцфелд, Мајкл (Herzfeld, Michael) x, 131, 150, 152, 153

Химел, Јозеф (Himmel, Josef) 32

Хирси Али, Ајан (Hirsi Ali, Ayaan) 42

Хлапец Ђорђевић, Јулка 1, 7, 17

Хоксворт, Силија (Hawkesworth, Celia) 5, 20, 206, 219

Холец, Кристина 68

Хомер 189

Христидис, Сотирос (Christidis, Sotirios) 28

Христић, Даница 60

Христић, Филип 60

Ц

Цветковић, Косара 68

Црњански, Милош 7, 73

Ч

Чарнојевић, Арсеније 183

Чохаџић, Димитрије 209

Џ

Џевдет-паша, Ахмед (Cevdet Paşa, Ahmed) 207

Ш

Шарави, Хоџа (Sha'arawi, Huda) iv, 27, 87, 147, 148, 170

Шатобријан, Франсоа Рене (Chateaubriand, François-René de) 83, 84, 85

Шатонеф, Блосе де (Châteauneuf, Blosset de) 162

Шекспир, Вилијам (Shakespeare, William) 86

Ширер, Норма (Shearer, Norma) 104

Шоуволтер, Илејн (Showalter, Elaine) 11

Јелена Милинковић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.164.41.09 Димитријевић Ј.(082)

ЧИТАТЕ ли Јелену Димитријевић? : зборник радова
/ уредиле Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. -
Београд : Филолошки факултет, 2018 (Београд : Чигоја
штампа). - 236 стр. ; 21 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - «Тематски зборник
Читате ли Јелену Димитријевић? сачињен је од радова
који су представљени на истоименом скупу о Јелени
Димитријевић, одржаном деветог априла 2016. године
на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
Зборник је настао у оквиру пројекта Министарства
просвете, науке и технолошког развоја ... Књиженство,
теорија и историја женске књижевности на српском
језику до 1915. године.» --> полеђина насл. листа. -
Тираж 200. - Белешке о ауторкама и ауторима: стр. 222-
227. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries. - Регистар.

ISBN 978-86-6153-480-5

1. Дојчиновић, Биљана, 1963- [уредник]

а) Димитријевић, Јелена (1862-1945) - Зборници

COBISS.SR-ID 259682060

Зборник радова *Читате ли Јелену Димитријевић?* представља резултате истраживања вредног тима ауторки и аутора окупљених око пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* и Округлог стола о Јелени Димитријевић, који је одржан на Филолошком факултету у Београду 2016. године.

Већ од самог наслова, од његове упитне форме, преко полемичког тражења одговора на питања о статусу дела Јелене Димитријевић у нашем времену, у зборнику је отворен и остварен жив и продуктиван дијалог са духовним наслеђем Јелене Димитријевић и његовим мултикултурним вредностима.

Радови у зборнику потврђују да савремена рецепција дела Јелене Димитријевић треба да утиче и на њено место и укључивање у постојећи наставни канон. У крајњем исходу, показује се да је питање из наслова зборника, као и питање о томе да ли је Јелена Димитријевић школска списатељица сврховито услед тога што адекватан одговор помаже данашњем читаоцу, ученику и студенту, да упозна узориту личност образоване ауторке и да усваја васпитне вредности које се са таквом личношћу повезују.

Др Љиљана Бајић
редовна професорка Универзитета у Београду

Иза интригантног реторичког питања из наслова *Читате ли Јелену Димитријевић?* налази се дванесет огледа у којима ће они који познају дела Јелене Димитријевић пронаћи подстицаје за нова тумачења, као и за теоријска, антрополошка и културолошка истраживања женске књижевности, балаканског феминизма, оријентализма, балканизма и окцидентализма, а они који њено стваралаштво тек откривају, подстицајне водиче до опуса што се током последње деценије убедљиво профилише као нова жижа у канону српске књижевности.

Др Зорица Бечановић-Николић
ванредна професорка Универзитета у Београду

Иако тематски разнородни, сви реферати су готово уједначене научне и стручне вредности и међусобно се складно допуњују исцртавајући књижевни и људски портрет Јелене Димитријевић која, као сасвим особена појава свога времена, и после толико година проналази читаоце и поштоваоце, и то не само у српској средини. Волела је и Исток и Запад, била српска добротворка, светска путница, полиглоткиња, истинска интелектуалка која не завређује само да данас буде читана, већ и да о њој буде свестрано писано, као што овај Зборник и потврђује.

Др Мирјана Маринковић
ванредна професорка Универзитета у Београду

ISBN 978-86-6153-480-5

9 788661 534805

Филолошки факултет
Универзитета у Београду

